

ISSN 2518-7236

№ 3(91)/2018

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-7236

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 3(91)/2018

Шілде–тамыз–қыркүйек
29 қыркүйек 2018 ж.

Июль–август–сентябрь
29 сентября 2018 г.

July–August–September
September, 29, 2018

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2018
Караганда, 2018
Karaganda, 2018

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. докторы, профессор

Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары **Х.Б.Омаров**, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,
техн. ғыл. д-ры, профессор

Жауапты хатшы **Г.Ю.Аманбаева**, филол. ғыл. д-ры,
профессор

Редакция алқасы

З.Г.Сактаганова,	ғылыми редактор тарих. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.Е.Колумбаев,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.С.Батурин,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.И.Карипбаев,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филос. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	элеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	элеум. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.К.Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	элеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Ф.Н.Зиатдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Г.Қ.Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 28.09.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 18,0 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 96.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, чл.-корр. НАН РК,
д-р техн. наук, профессор

Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

З.Г.Сактаганова,	научный редактор д-р ист. наук (Казахстан);
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.В.Козина,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.С.Батурин,	д-р филос. наук (Казахстан);
Б.И.Карипбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук (Казахстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук (Казахстан);
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук (Казахстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
Ф.Н.Зиатдинова,	канд. пед. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук (Казахстан);
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук (Казахстан);
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Г.Қ.Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».
ISSN 2518-7236.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное
свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 28.09.2018 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 18,0 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 96.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2018

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Corresponding member of NAS RK,
Doctor of techn. sci., Professor

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Doctor of phylol. sciences, Professor

Editorial board

Z.G.Saktaganova,

Science Editor Doctor of Historical Science
(Kazakhstan);

B.E.Kolumbaev,

Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);

R.M.Zhumashev,

Doctor of Historical Science (Kazakhstan);

V.V.Kozina,

Doctor of Historical Science (Kazakhstan);

V.S.Baturin,

Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);

B.I.Karipbaev,

Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);

Zh.S.Syzdykova,

Doctor of Historical Science (Russia);

B.A.Amirova,

Doctor of Psychological Science (Kazakhstan);

A.N.Dzhumageldinov,

PhD (France);

V.I.Razumov,

Doctor of Philosophy Science (Russia);

N.A.Golovin,

Doctor of Social Science (Russia);

R.M.Ziyazetdinov,

Doctor of Historical Science (Russia);

B.N.Kylyshbaeva,

Doctor of Social Science (Kazakhstan);

A.K.Zholdubaeva,

Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);

Sh.M.Mukhtarova,

Doctor of Pedagogical Science (Kazakhstan);

Christian-Radu Chereji,

PhD (Romania);

V.S.Aghajanian,

Doctor of Social Science (USA);

R.M.Shukurov,

Doctor of Historical Science (Russia);

V.G.Ryzhenko,

Doctor of Historical Science (Russia);

F.N.Ziatdinova,

Candidate of Pedagogical Science (Russia);

K.S.Aldazhumanov,

Candidate of Historical Science (Kazakhstan);

G.M.Smagulova,

Candidate of Historical Science (Kazakhstan);

S.B.Stambulov,

PhD, secretary (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

G.K.Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 28.09.2018. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 18,0 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 96.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Қазбекова Н.А., Сағатова А.С., Нурлигенова З.Н.</i> Революцияға дейінгі Қазақстан аумағында қоғамдық бірлестіктер қызметінің құқықтық негіздері.....	8
<i>Жұмашев Р.М., Мураками Я., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А.</i> XVII ғ.–XIX ғ. I-жартысындағы зерттеушілердің еңбегіндегі Қазақстанның археологиялық зерттеулері.....	15
<i>Едгина Г.Т., Абу Таам Х.</i> Қазақстан Республикасы алғашқы тәуелсіздік жылдарында: әлеуметтік-саяси тұрғы.....	24
<i>Пилипчук Я.В.</i> VI–VIII ғғ. түркіт-хазарлардың Кавказға шабуылы.....	31
<i>Әлжанова Э.Е.</i> Қазақстан халқының өмір сүру деңгейінің XX ғ. соңғы он жылдығындағы көрсеткіштері.....	39
<i>Жұмашев Р.М., Хлебников И.Д., Ильясов Ш.А.</i> Социомәдени қауымдастықты қалыптастыру тарихынан: австрия-венгрия тәжірибесі.....	48
<i>Мажитова Ж.С., Хасенова Ж.О., Омарова Б.К.</i> Революцияға дейінгі қазақтардың тарихының кеңестік тарихнамадағы идеялық-әдіснамалық тұжырымдамалары (1920–1940-шы жылдар).....	57
<i>Мусағалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Солтүстік Қазақстанның тың және тынайған жерлерін игерудегі арнайы контингент.....	63
<i>Асхат Г., Жабина Ж.Р.</i> Шетелдік диаспораларға қатысты мемлекеттердің саяси-құқықтық аспектілері.....	73
<i>Стамбулов С.Б., Ускембаева А.А., Карсыбаева Ж.А.</i> Қауіпсіздік саласындағы Қазақстан Республикасының көпжақты дипломатиясына қатысты құжаттардың дерек ретіндегі рөлі.....	79
<i>Сақтаганова З.Ф., Абдрахманова Қ.Қ.</i> «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның әйелдері» мәселесінің кеңестік және қазіргі қазақстандық тарихнамасы.....	87
<i>Амрина М.С., Смағұлов Н.Б.</i> Ақжан Машановтың ғылыми және рухани мұрасы.....	103

ФИЛОСОФИЯ

<i>Жүсіпова Б. Ж.</i> Әлеуметтік танымның сағымдарынан.....	113
<i>Сағатова А.С., Абдрахманова А.А.</i> Ел мүддесі мен мақсаты жолындағы ұлы мұраттар.....	118
<i>Қоқымбаева Б., Теміртон Ф.</i> Неоматриархат жалпы адамзаттың эволюция даму жолындағы жаңа саты хақында (келешек жобасы).....	125
<i>Аббасова К.Я., Қусбеков Д.К.</i> Қоғамдық сананы жаңғырту шеңберіндегі адами капиталдың рухани негізі.....	130
<i>Қусбеков Д.К.</i> Діни экстремизмнің пайда болу алғышарттары (философиялық тұрғы).....	136
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	143

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Казбекова Н.А., Сагатова А.С., Нурлигенова З.Н.</i> Правовые основы деятельности общественных объединений на территории дореволюционного Казахстана.....	8
<i>Жумашев Р.М., Мураками Я., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А.</i> Археологическое изучение Казахстана в трудах исследователей XVII в. – первой половины XIX в.....	15
<i>Едгина Г.Т., Абу Таам Х.</i> Республика Казахстан на заре независимости: социально-политический аспект.....	24
<i>Пилипчук Я. В.</i> Тюркюто-хазарские набеги на Кавказ в VI–VIII вв.	31
<i>Альжанова Э.Е.</i> Показатели уровня жизни населения Казахстана за последние десять лет XX века.....	39
<i>Жумашев Р.М., Хлебников И.Д., Ильясов Ш.А.</i> Из истории формирования социокультурной общности: австро-венгерский опыт.....	48
<i>Мажитова Ж.С., Хасенова Ж.О., Омарова Б.К.</i> Идеино-методологические концепции в советской историографии дореволюционной истории казахов (1920–1940-е годы).....	57
<i>Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Спецконтингент в освоении целинных и залежных земель Северного Казахстана.....	63
<i>Асхат Г., Жабина Ж.Р.</i> Политико-правовые аспекты государств в отношении иностранных диаспор.....	73
<i>Стамбулов С.Б., Ускембаева А.А., Карсыбаева Ж.А.</i> Роль документов многосторонней дипломатии Республики Казахстан в области безопасности.....	79
<i>Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К.</i> Советская и современная казахстанская историография проблемы «Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны».....	87
<i>Амрина М.С., Смагулов Н.Б.</i> Научное и духовное наследие Акжана Машанова.....	103

ФИЛОСОФИЯ

<i>Жусупова Б.Ж.</i> От миражей социального познания.....	113
<i>Сагатова А.С., Абдрахманова А.А.</i> Великие идеалы в процессе реализации национальных целей и интересов страны.....	118
<i>Кокумбаева Б., Темиртон Г.</i> Неоматриархат как новая ступень общечеловеческой эволюции (проект будущего).....	125
<i>Аббасова К.Я., Кусбеков Д.К.</i> Духовные основы человеческого капитала в контексте модернизации общественного сознания.....	130
<i>Кусбеков Д.К.</i> Первопричины возникновения религиозного экстремизма (философский аспект).....	136
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	143

CONTENTS

HISTORY

<i>Kazbekova N.A., Sagatova A.S., Nurligenova Z.N.</i> Legal foundations of the activity of public associations on the territory of pre-revolutionary Kazakhstan	8
<i>Zhumashev R.M., Murakami Ya., Kukushkin A.I., Dmitriev Ye.A.</i> Archaeological study of Kazakhstan in the works of the researchers of the XVII century - the first half of the XIX century	15
<i>Yedgina G.T., Abou Taam Kh.</i> Republic of Kazakhstan at the dawn of independence: socio-political aspect	24
<i>Pylypchuk Ya.V.</i> Turkic-khazar raids on the South Caucasus in the VI–VIII centuries	31
<i>Alzhanova E.E.</i> Indicators of a living level of the population of Kazakhstan for the last ten years of XX th century	39
<i>Zhumashev R.M., Khlebnikov I.D., Ilyasov Sh.A.</i> From the history of the formation of a socio-cultural community: the austro-hungarian experience	48
<i>Mazhitova Zh.S., Khassenova Zh.O., Omarova B.K.</i> Ideological and methodological concepts in Soviet historiography of pre-revolutionary history of Kazakhs (1920s — 1940s)	57
<i>Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M.</i> Special contingent in the development of virgin and fallow lands of Northern Kazakhstan	63
<i>Askhat G., Zhabina Zh.R.</i> Politico-legal aspects of states in relation to foreign diasporas	73
<i>Stambulov S.B., Uskambaeva A.A., Karsybaeva Zh.A.</i> Role of documents in the context of multilateral diplomacy of the Republic of Kazakhstan in the field of security	79
<i>Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K.</i> Soviet and modern Kazakhstani historiography of the problem of «Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War»	87
<i>Amrina M.S., Smagulov N.B.</i> Akzhan Mashanov's scientific and spiritual heritage	103

PHILOSOPHY

<i>Zhusupova B.J.</i> From the mirages of social cognition	113
<i>Sagatova A.S., Abdrahmanova A.A.</i> Great ideals in the process of implementing national goals and interests of the country	118
<i>Kokumbaeva B., Temirton G.</i> Neomatriarhat as a new stage of universal evolution (future project) ..	125
<i>Abbasova K.Ya., Kusbekov D.K.</i> The spiritual foundations of the human capital formation in the context of modernization of the public consciousness	130
<i>Kusbekov D.K.</i> Root causes of religious extremism (philosophical aspects)	136
INFORMATION ABOUT AUTHORS	143

УДК 94 (574)

Н.А. Казбекова, А.С. Сагатова, З.Н. Нурлигенова

*Карагандинский государственный технический университет, Казахстан
(E-mail: nak2002@mail.ru)*

Правовые основы деятельности общественных объединений на территории дореволюционного Казахстана

В статье рассмотрены проблемы формирования правовой основы для урегулирования деятельности общественных объединений граждан во второй половине XIX – начале XX вв. на территории дореволюционного Казахстана. Проанализированы основные эволюционные этапы законотворчества в данном вопросе, предшествующие появлению 4 марта 1906 г. первого в истории Российской империи общего закона об общественных организациях — «Временные правила об обществах и союзах». Общественные организации являлись своего рода демократическими ячейками формирующегося в Российской империи гражданского и национального самосознания, способствуя тем самым становлению нарождающегося гражданского общества. Авторами выявлены и обоснованы причины, тормозящие появление закона об общественных объединениях в начальном периоде их возникновения. На основе проведённого исследования авторами сделан вывод об актуальности данной проблемы для современных участников общественного движения и государственных служащих, призванных выстраивать взаимоотношения государства с гражданским обществом.

Ключевые слова: общественные объединения, правовые акты, общества, устав, частные общества, законопроект, государство, граждане.

Процесс формирования общественных объединений граждан на территории дореволюционного Казахстана начался во второй половине XIX в. Данные организации, именуемые в научной литературе общества, общества частной инициативы, общественные объединения, общественные организации и т.д., являлись своего рода демократическими ячейками формирующегося в Российской империи гражданского и национального самосознания, способствуя тем самым становлению нарождающегося гражданского общества. Все эти процессы в той или иной степени проявлялись и на территории дореволюционного Казахстана.

Анализ научных трудов и архивных материалов показал, что к тому времени российское государство как институт регламента жизни общества и идея гражданского общества вступили в диалектическое противоречие. Люди выступали в двух ипостасях — как подданные государства и как граждане нарождающегося свободного общества, именуемого гражданским. Деятельность объединений строго регламентировалась государством, создававшим правовую основу их функционирования.

В дореволюционной историографии осмыслением этого общественного явления занимались некоторые учёные, например, Г.И. Фролов, П.И. Георгиевский, В.И. Герье и другие, но в основном деятельность общественных объединений была описана их непосредственными участниками. В советской историографии проблема правового регулирования деятельности общественных организаций впервые нашла отражение в работах российского историка А.Д. Степанского, а в постсоветский период она, в той или иной степени, была отражена в научных трудах А.С. Тумановой, Д.И. Попова,

А.П. Сорокина и других, изучавших дореволюционные общества в кандидатских, докторских диссертационных исследованиях и монографиях.

В казахстанской историографии, как советского периода, так и периода независимости, проблема правового регулирования деятельности общественных объединений дореволюционного Казахстана отдельно не рассматривалась. Однако в контексте своих научных изысканий история создания и деятельность различных общественных объединений отражены в научных исследованиях таких учёных, как З.Б. Байдосов, В.З. Галиев, Т.Т. Тажибаев, Г.М. Мендикулова, Ж.К. Касымбаев, Г.А. Алпысбаева, Г.М. Рахимова, А.Г. Ибраева, А.С. Ильясова, Г.А. Кәрібжанова, К.Р. Накипова, Г.И. Мусакулова, Е.А. Ненашева и другие.

Правовое регулирование деятельности общественных объединений на территории дореволюционного Казахстана тесным образом связано с законодательством, распространявшимся на всю территорию Российской империи. Его эволюция, рассмотренная нами поэтапно, отличалась стремлением к созданию детального регламентирования общественной жизни, зависимостью от политической обстановки на территории государства.

Государственная законодательная система, вплоть до начала XX в., когда в самой России и на её окраинах наблюдался настоящий бум общественной самодеятельности, не имела специального закона об обществах. Отдельные правовые акты и нормы, регулирующие взаимоотношения государства и данных организаций, были разбросаны по разным частям Свода Законов Российской империи. Её основы были заложены ещё при Екатерине II в Уставе благочиния (1782). «До Екатерины II русское законодательство совсем не знало об Обществах. Впервые о них упоминается в Уставе благочиния, который предписывает полиции доставлять законом утверждённому Обществу охрану и защиту, а не получившее разрешения общество — «уничтожить». За учреждение тайного общества была установлена уголовная кара. Законом 1 августа 1822 г. были запрещены все тайные общества, развитию которых (главным образом масонских лож) в начале столетия правительство само содействовало» [1; 3567]. Как отмечает Н.П. Ануфриев, положения Устава благочиния 1782 г., определяющие деятельность Обществ и союзов, были основаны «главным образом на прямых заимствованиях из трактатов немецких полицейстов XVIII века» [2; 15]. Полицейское же право являлось в те времена подотраслью государственного права.

Согласно действующей в Российской империи концессиональной системе государственного разрешения общественных объединений во второй половине XIX в. для открытия таковых недостаточно было только одного добровольного соглашения граждан. Правительство требовало, чтобы его учредители предоставили все необходимые для этого сведения и проект устава. В интересах общего блага разрешалось открытие только тех ассоциаций, «которые ни по своей цели, ни по средствам её достижения, ни по форме не грозят опасностью отдельному лицу или целому государству» [1; 3566].

Почти сто последующих лет общественные организации в империи легализовывались исключительно по рескриптам императоров. Это объясняет причину незначительного роста Обществ до 1860 г., причём это были в большей своей части организации благотворительной направленности. Из-за отсутствия закона об Обществах и союзах учредители таковых вынуждены были при открытии Общества спрашивать на то разрешения Высочайшей особы, что было крайне неудобно. Но процесс упрощения процедуры их открытия всё же был необходим, и правовые поиски в этом направлении продолжались.

После буржуазных реформ 60-х годов, в связи с тем, что число общественных объединений граждан продолжало возрастать, процедура их открытия была упрощена, и право разрешения некоторых категорий обществ перешло к соответствующим министрам. Согласно высочайшему рескрипту от 12 января 1862 г. право утверждать уставы обществ, кроме императора, получили десять институтов государственной власти — от губернаторов до отдельного корпуса жандармов.

Наступил период ведомственно-циркулярного управления общественными организациями. «12 января 1862 года, утверждая устав Оренбургского общества вспоможения бедным, Александр II указал: «На будущее же время, в изменение существующего доселе порядка, учреждение обществ для взаимного вспомоществования или с другой благотворительной и общепольной целью, по соглашению с подлежащими ведомствами, предоставить Министерству внутренних дел» [3; 57].

Университетский устав 1863 г. дал Министру народного просвещения право разрешать учёные Общества при университетах. «Состоящие в ведомстве Министерства Народного Просвещения учёные Общества утверждаются или при университетах, или же самостоятельно от оных... уставы этих обществ утверждаются Министром Народного Просвещения» [4; 17].

Утверждение уставов сельскохозяйственных Обществ в 1866 г. было передано Министерству государственных имуществ. «Этот процесс завершился к 1897 году, когда разрешение почти всех общественных объединений было также предоставлено министрам» [3; 57].

К царю через комитет министров продолжали поступать дела только тех общественных объединений, которые просили особых для себя прав или преимуществ. Некоторые общества (прежде всего научные) находились в финансовой зависимости от правительства, так как не могли работать без казённых субсидий, назначение которых зависело от благонадёжного поведения организации.

Однако контроль за их деятельностью всё также оставался в ведении Департамента полиции МВД. Без санкции этого ведомства не могла открыться ни одна легальная общественная организация.

Со второй половины XIX в. государство до известной степени стало поощрять возникновение организаций общественной инициативы, что привело к активизации их деятельности и росту численности. Считалось, что общественные объединения способствуют отвлечению населения от политической борьбы и помогают решению множества второстепенных мелких социальных задач, таких как народное просвещение (на которое у государства постоянно не хватало средств), благотворительность (в чём оно было крайне заинтересовано), развитие культуры, науки и т.д. Сфера их деятельности намного превосходила земскую и городскую, «охватывая практически все стороны российской действительности — в том числе промышленность, науку, юриспруденцию, литературу и искусство, не входивших в компетенцию местного самоуправления. К тому же общественные организации (в отличие от земств) действовали в той или иной мере во всех регионах страны» [3; 49].

Пытаясь узаконить их деятельность, правительство поэтапно стало вводить ряд законоположений об обществах и союзах. Устав благочиния, о котором шла речь выше, был включен в переработанном виде в XIV том Свода законов под названием «Устав о предупреждении и пресечении преступлений». Пятая глава этого Устава называлась «О незаконных и тайных обществах». «Правила об Обществах, изложенные в Уставе благочиния, вместе с Указом от 14 апреля 1867 г. о противозаконных сообществах, вошли в состав Указа о предупреждении и пресечении преступлений (Св. Зак. т. XIV, изд. 1890 г., ст. ст. 116-118). По общему правилу учреждение общества требует Высочайшего разрешения, испрашиваемого через комитет министров» [5; 610].

Закон от 27 марта 1867 г. «О противозаконных сообществах» предоставлял губернаторам право закрывать любые собрания частных обществ, клубов и т.д. в случае нарушения ими общественной безопасности и нравственности, доводя это до сведения Министерства внутренних дел. Губернаторы также должны были брать у чиновников всех рангов подписку о непринадлежности к тайным сообществам, что входило в круг их обязанностей с 1822 г.

Эти факты свидетельствуют о том, что государство, издавая указы, больше заботилось не о создании правового поля взаимоотношений государство — общество, а о том, чтобы деятельность данных формирований, разгружая государственный аппарат от «второстепенных» функций (социальная работа, культура, просвещение и т.д.), не угрожала самому государству и была всецело ему подконтрольной. Но сама жизнь вносила некоторые коррективы, и оно вынуждено было на них адекватно реагировать.

В конце XIX в. численность общественных объединений граждан по всей Российской империи продолжала увеличиваться. На территории Казахстана, как уже было отмечено выше, их активное образование происходило в 80–90-х годах XIX в. Министерства в этот период были завалены просьбами об открытии всё новых организаций, и поэтому государственная политика относительно данных формирований начала поиск наиболее упрощённой процедуры их открытия. Так, с 1896 г. это право получила местная администрация в лице генерал-губернаторов, губернаторов, градоначальников. Министерство юстиции (в конце XIX в.), составляя проект Гражданского уложения, предусмотрело в нём главу об общепользовательных Обществах. «В 1899 году был опубликован проект Гражданского уложения, подготовка которого велась ещё с 1882 г. В пятую книгу («Обязательства») уложения вошла глава XIX (ст.ст. 924–936) «Учёные, благотворительные и иные общепользовательные Общества».

Таким образом, это первая в истории России попытка создать свод законодательных норм об общественных организациях (именовавшихся здесь обществами). Статья 924 давала (впервые) определение Общества: «Обществом называется разрешённый надлежащею властью союз лиц, в числе не менее 7, которые, не имея целью получение прибыли, избрали предметом своей совокупной деятельности благотворительность, развлечение (клубы, общественные собрания, развитие наук, искусств, физических сил, ловкости) и др. общепользовательные цели». Организации же, имевшие целью получение прибыли, в уложении именовались товариществами. Чёткое разграничение товариществ и обществ

было большим шагом вперёд, так как в то время все виды общественных организаций часто смешивались под общим названием «частные общества» [3; 60].

Несмотря на упрощение процедуры открытия обществ, МВД продолжало осуществлять свой несусыпный контроль над всеми общественными объединениями граждан. Их лидеры должны были представлять в МВД ежегодные отчеты о своей деятельности, основных капиталах, доходах, расходах, имуществе, заведениях и др. Оно же поручало губернаторам наблюдение за сохранением уставов частных обществ.

Архивы хранят множество документальных доказательств, подтверждающих подобный тип взаимоотношений общественных объединений и государственных органов управления, например, «Отчёт о деятельности комитета Омского благотворительного общества за 1982 г.» [6], «Отчёты Совета Верненского благотворительного общества за 1886–1894 гг.» [7], «Отчёты общества попечения о начальном образовании в г. Семипалатинске 1887–1892 гг.» [8] и др.

Таким образом, каждое возникшее и действовавшее в Российской империи общественное объединение находилось под контролем с трёх сторон:

- 1) по линии политической полиции (Департамент полиции в лице III делопроизводства и Особого отдела, местные жандармские управления и охранные отделения);
- 2) по линии общей полиции (II делопроизводство Департамента полиции, генерал-губернаторы, губернаторы, градоначальники, полицмейстеры);
- 3) по отраслевой линии (соответствующие министерства, их подразделения и местные органы власти) [9; 26].

Из всего изложенного выше можно сделать вывод, что государство, стремившееся к всеобъемлющей регламентации жизни своих подданных, не спешило предоставить им подлинную социальную свободу. Создание и функционирование общественных объединений происходило под жёстким контролем бюрократических структур. При этом закон не содержал никаких правовых норм, которыми могли бы руководствоваться как сами организации, так и ведавшие ими органы. В конечном счёте, царское законодательство об общественных организациях сводилось к установлению круга государственных органов, имевших право разрешать открытие тех или иных организаций, утверждать их уставы и закрывать в случае непослушания. Накопившееся недовольство подобным отношением к общественной инициативе граждан вылилось в требование свободы собраний и союзов во время Первой русской революции. Д.И. Попов отмечает: «Логика развития революционного процесса привела к установлению таких свобод явочным путём. Во всех частях империи без разрешения властей открывались различные просветительские общества, рабочие клубы, общественные собрания и т.п.» [10; 133]. Государство стремилось взять под контроль этот стихийный процесс.

После издания Манифеста 17 октября 1905 г., провозгласившего намерение императора «даровать населению страны незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов» [11; 41], правительство занялось подготовкой специального закона об общественных организациях. Составление закона было возложено на Министерство юстиции, которое, как было отмечено выше, уже имело опыт правового регулирования общественной самодеятельности.

Выработанному законопроекту был придан характер временных правил, издаваемых на срок до принятия общего закона об обществах и союзах, при участии Государственной думы. «Текст законопроекта включал в себя 31 статью... При составлении проекта принимался во внимание европейский опыт правовой регламентации жизнедеятельности союзов... Главным либеральным новшеством законопроекта являлся порядок образования союзов: без предварительного разрешения правительства, лишь с уведомлением властей об образовании союза и оставлением за уполномоченными государственными органами права наблюдать за их последующей деятельностью.

Прекращение существования союзов должно было производиться в судебном порядке» [12; 191].

Во многих зарубежных странах этого периода действовала *явочная* система государственного разрешения Обществ. При ней условия возникновения и дальнейшая деятельность данных организаций заранее были определены законом, и при учреждении требовалось только выполнить известные формальности и заявить о новом общественном объединении в особое бюро, где оно заносится в особую книгу. Следует отметить, что как концессионная система (действовавшая в России), так и явочная не исключали надзора над дальнейшей деятельностью общественного объединения и его закрытием в том случае, «если оно отступит от устава при первой системе и от закона — при второй» [1; 3566].

Но данный законопроект претерпел значительные изменения после рассмотрения его в Совете Министров (ноябрь 1905 – январь 1906) по предложению управляющего Министерством внутренних дел П.Н. Дурново, исходившего из интересов общественного порядка и государственной безопасности. Поддержку императора получила наиболее консервативная позиция, предполагавшая «передачу полномочий по регистрации и прекращению обществ местным государственным учреждениям с правами административной юстиции — губернским (городским) по делам об обществах присутствиям, руководимым губернаторами (градоначальниками)» [12; 194]. После обсуждения в Государственном совете был окончательно составлен наиболее консервативный вариант правил, расширявший полномочия администрации в области контроля над общественными объединениями.

4 марта 1906 г. был издан первый в истории России общий закон об общественных организациях «Временные правила об обществах и союзах», действовавший вплоть до Февральской революции. Целью издания Временных правил 4 марта 1906 г. об обществах и союзах являлась замена прежнего порядка учреждения обществ, согласно которому общества могли быть учреждаемы лишь с предварительного разрешения правительства, новым порядком, согласно которому «за органами государственной власти оставлено лишь право надзора за образованием и деятельностью обществ и союзов» [13; 5].

Для заведования делами об открытии, регистрации, воспрещении и закрытии обществ и союзов образовывались губернские или областные по делам об обществах присутствия в составе, установленном для губернских по земским и городским делам (по вопросам, касающимся городского общественного управления) и губернских или областных по городским делам присутствий в местностях, где эти последние присутствия учреждены [14; 5]. Губернские по делам об Обществах присутствия, на основании постановления Государственного совета, «действовали в силу законов именем Императорского Величества и подчинялись непосредственно Правительствующему Сенату» [10; 34]. Законом воспрещались общества: «1) преследующие цели, противные общественной нравственности или воспрещённые уголовным законом или же угрожающие спокойствию и безопасности, и 2) управляемые учреждениями или лицами, находящимися за границей, если общества эти преследуют политические цели» [14; 4]. Несовершеннолетние, а также учащиеся в низших и средних учебных заведениях согласно данному закону не допускались ни к образованию обществ, ни к участию в них. Учащиеся высших учебных заведений допускались к образованию и участию в обществах, действующих в самих учебных заведениях.

Губернатор или градоначальник, если деятельность общества угрожала общественной безопасности и спокойствию, или оно отклонилось от указанных в своём уставе целей, были вправе приостановить действие общественного объединения, а предложение о его закрытии внести на разрешение губернского или городского по делам об обществах присутствия.

Можно сказать, что «Временные правила», изданные 4 марта 1906 г., означали не введение свободы обществ и союзов, а лишь некоторое расширение возможности их создания, что в известной степени способствовало количественному росту общественных организаций и объединению в них граждан.

Согласно новому закону лица, желающие образовать общество, подавали на имя Его Превосходительства Губернатора (градоначальника) заявление, в котором выражали своё желание образовать подлежащее регистрации общество (такое-то), указывали Ф.И.О., звание, адрес места жительства и подписи каждого, причём подписи должны были быть засвидетельствованы у нотариуса. Такая предосторожность объяснялась тем, что власти опасались проникновения в эти структуры неблагонадёжных лиц.

Итак, в рассмотренном нами правовом регулировании деятельности общественных объединений граждан во второй половине XIX – начале XX вв. наблюдалась определённая эволюция, приведшая к созданию 4 марта 1906 г. первого в истории России общего закона об общественных организациях — «Временные правила об обществах и союзах». До его принятия правовые нормы, регламентирующие порядок деятельности общественных объединений, союзов и т.д., видоизменялись под воздействием самого общества, в котором происходили процессы формирования гражданского самосознания и гражданской культуры. Законодательство того времени было очень зависимо от политической обстановки в стране и, чтобы не допустить политизации общественных объединений, сращивания их с революционными элементами, стремилось к детальной регламентации жизнедеятельности общественных организаций, чем создавало массу неудобств и тормозило процесс формирования гражданского общества в стране.

Опыт формирования правового взаимодействия гражданских инициатив и государства в дореволюционное время может быть востребован современными участниками общественного движения, а также государственными служащими, призванными выстраивать правовые взаимоотношения с неправительственными организациями, так называемым «третьим сектором». В целом это будет способствовать формированию правовой культуры и становлению зрелости гражданского общества в нашей стране.

Список литературы

- 1 Настольный энциклопедический словарь. — 7-е изд. — Т. 6. — М.: Гл. контора тов-ва «Бр. А. и И. Гранат и К», 1894. — 3934 с.
- 2 Ануфриев Н.П. Правительственная регламентация образования частных обществ в России / Н.П. Ануфриев // Вопросы административного права. — Кн. 1 / под ред. проф. А.И. Елистратова. — М.: Т-во А.И. Мамонтова, 1916. — 195 с.
- 3 Степанский А.Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX вв.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / А.Д. Степанский. — М., 1982. — 340 с.
- 4 Полное собрание законов. — СПб., 1896. — Т. XI. — Ч. I. — 174 с.
- 5 Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз. И.А. Ефрон. — Т. XXI. — СПб.: Типо-литогр. И.А. Ефрона, 1897. — 957 с.
- 6 ГАОО РФ. Ф.73. Оп. 1. Д. 12. Л. 10.
- 7 ГАОО РФ. Ф. 86. Оп. 1. Д. 24. Лл. 1-16.
- 8 ГАОО РФ. Ф. 86. Оп. 1. Д. 26. Лл. 2-24.
- 9 Степанский А.Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX – XX вв.: учеб. пособие по спецкурсу / А.Д. Степанский; под ред. д-ра ист. наук Н.П. Ерошкина. — М.: МГИАИ, 1980. — 95 с.
- 10 Попов Д.И. Культурно-просветительные общества как объект организаторской и пропагандистской работы партийно-политических сил в Сибири (1907–1914 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Д.И. Попов. — Омск, 2000. — 315 с.
- 11 Российское законодательство X – XX вв.: [в 9 т.]. Т. 9 / под ред. О.И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1994. — 432 с.
- 12 Туманова А.С. Деятельность Министерства юстиции России по разработке законодательства об обществах и союзах в начале XX века / А.С. Туманова // Правоведение. — 2002. — № 6 (245). — С. 191–198.
- 13 Роговин Л.М. Из Законов об обществах, союзах и собраниях (с разъяснениями Прав. Сената и Министерства Внутренних дел) / Л.М. Роговин. — СПб.: Изд. кн. маг. И.И.Зубкова, 1912. — 104 с.
- 14 Чарнолуский В.И. Справочник по устройству собраний, лекций, чтений, обществ, союзов, курсов и классов для взрослых, библиотек, музеев / В.И. Чарнолуский. — СПб.: Знание, 1908. — 66 с.

Н.А. Қазбекова, А.С. Сағатова, З.Н. Нурлиғенова

Революцияға дейінгі Қазақстан аумағында қоғамдық бірлестіктер қызметінің құқықтық негіздері

Мақалада XIX–XX ғасырдың екінші жартысында революцияға дейінгі Қазақстан аумағында азаматтардың қоғамдық бірлестіктерінің қызметін реттеудің құқықтық негізін қалыптастыру мәселелері қарастырылды. Осы мәселе бойынша заң шығарудың негізгі эволюциялық кезеңдері, 1906 ж. 4 наурызда «Қоғам мен одақтардың уақытша ережесінің» Ресей империясының тарихында қоғам мен қоғамдық бірлестіктер туралы жалпы заңның бірінші рет пайда болғанына талдау жасалды. Қоғамдық ұйымдар Ресей империяда азаматтық және ұлттық сананың қалыптасуындағы жаңадан пайда болып келе жатқан азаматтық қоғамның демократиялық ұйымы болғанын көрсетті. Қоғамдық бірлестіктердің пайда болуының алғашқы кезеңінде заңның пайда болуына кедергі болған себептер негізделді және анықталды. Жүргізілген зерттеулердің негізінде авторлар қазіргі заманғы әлеуметтік қозғалыстарға қатысушыларына және мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы қарым-қатынастарды нығайтуға жұмылдырылған мемлекеттік қызметкерлер үшін бұл мәселенің өзектілігі бар деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: қоғамдық бірлестіктер, құқықтық актілер, қоғамдар, жарғылар, жеке қоғамдар, заң жобалары, мемлекет, азаматтар.

N.A. Kazbekova, A.S. Sagatova, Z.N. Nurligenova

Legal foundations of the activity of public associations on the territory of pre-revolutionary Kazakhstan

The problems of forming a legal basis for regulating the activities of public associations of citizens in the second half of the XIX - early XX centuries are considered in this article on the territory of pre-revolutionary Kazakhstan. The main evolutionary stages of lawmaking are analyzed, preceding the appearance on March 4, 1906 of the first in the history of the Russian Empire of a general law on public organizations - the «Provisional Rules on Societies and Associations». It is shown that public organizations were a kind of democratic cells, formed in the Russian empire of civil and national consciousness, thereby contributing to the emergence of a nascent civil society. The reasons that prevent the appearance of the law on public associations in the initial period of their emergence have been identified and justified. Based on the conducted research, the authors concluded that the problem is urgent for modern participants of the social movement and civil servants, who are called upon to build relationships between the state and civil society.

Keywords: public associations, legal acts, societies, statutes, private companies, draft law, state, citizens.

References

- 1 Nastolnyi entsiklopedicheski slovar (1894) [Table encyclopedia dictionary]. (7d ed; Vol. 6). Moscow: Hlavnaiia kontora tova «Br. A. i I. Hranat i K» [in Russian].
- 2 Anufriev, N.R. (1916). Pravitelstvennaia rehlamentatsiia obrazovaniia chastnykh obshchestv v Rossii [Government regulation of formation of private companies in Russia]. *Voprosy administrativnogo prava – Questions of administrative law, Book 1*, 195 p. A.I. Elistratova (Ed.). Moscow [in Russian].
- 3 Stepanskiĭ, A.D. (1982). *Obshchestvennye orhanizatsii Rossii na rubezhe XIX–XX vv. [Public organizations of Russia at the turn of XIX–XX centuries]*. Moscow [in Russian].
- 4 Polnoe sobranie zakonov (1896) [Complete collection of laws]. (Vol. XI. Vols. 1). Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Brokgauz, F.A., & Efron, I.A. (1897). *Entsiklopedicheski slovar [Encyclopaedic dictionary]*. (Vol. XXI). Saint Petersburg: Tipo-litohr. I.A. Efrona [in Russian].
- 6 SAOO RF. f.73, op.1, d.12, l.10.
- 7 SAOO RF. f. 86, op. 1, d. 24, ll. 1-16.
- 8 SAOO RF. f. 86, op.1, d. 26, ll. 2-24.
- 9 Stepanskiĭ, A.D. (1980). *Samoderzhavie i obshchestvennye orhanizatsii Rossii na rubezhe XIX–XX vv. [Autocracy and public organizations of Russia at the turn of XIX–XX centuries]*. Moscow: MHIAI [in Russian].
- 10 Popov, D.I. (2000). Kulturno-prosvetitelnye obshchestva kak obekt orhanizatsionnoi i propahandistskoi raboty partiino-politicheskikh sil v Sibiri (1907–1914 hh.) [Cultural and educational societies as an object of organizational and propaganda work of party and political forces in Siberia (1907–1914)]. *Candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
- 11 Chistiakov, O.I. (Eds.). (1994). *Rossiiskoe zakonodatelstvo X–XX vv. [Russian legislation of X–XX centuries.]*. (Vols. 1-9; Vol. 9). Moscow: Yuridicheskaia literatura [in Russian].
- 12 Tumanova, A.S. (2002). Deiatel'nost Ministerstva yustitsii Rossii po razrabotke zakonodatelstva ob obshchestvakh i soiuзах v nachale XX veka [Activities of the Ministry of justice of Russia on the development of legislation on societies and unions in the early XX century]. *Pravovedenie – Jurisprudence*, 6 (245), 191–198 [in Russian].
- 13 Rogovin, L.M. (1912). Iz Zakonov ob obshchestvakh, soiuзах i sobraniiah (s raziasneniiami Prav. Senata i Ministerstva Vnutrennykh del) [From laws about societies, unions and gatherings (with explanations of the rights. The Senate and the Ministry of Internal Affairs)]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo kn. mahazina I.I. Zubkova [in Russian].
- 14 Charnoluskii, V.I. (1908). Spravochnik po ustroistvu sobranii, lektsii, chtenii, obshchestv, soiuзov, kursov i klassov dlia vzroslykh, bibliotek, muзееv [Directory of collections, lectures, readings, societies, unions, courses and classes for adults, libraries, museums]. Saint Petersburg: Znanie [in Russian].

R.M. Zhumashev¹, Ya. Murakami², A.I. Kukushkin¹, E.A. Dmitriev¹

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Ehime University, Matsuya, Japan
(E-mail: tatarlandia@mail.ru)*

Archaeological study of Kazakhstan in the works of the researchers of the XVII century – the first half of the XIX century

The first information about the archeological monuments of Kazakhstan belongs to the medieval European, Chinese, Arabic, Persian historians, geographers and travelers. From the middle of the XVI century Russian servicemen began the active development of Siberia and neighboring territories. This led to the emergence of a new block of sources about archaeological antiquities. Peter I decrees played an important role. They were pointed at the search of rarities and respect for them, and were instrumental in organizing the first scientific expeditions (G.F. Miller, P.S. Pallas, I.P. Falk, P.I. Rychkov, I.P. Shagin and others). The routes of the expeditions ran through the territory of Kazakhstan. A significant contribution to the study of the region was made by G.I. Spassky, A.I. Shrenk, S.B. Broniewski and others. Thus, by the middle of the XIX century the first notes on archaeological monuments of Central, Northern and Eastern Kazakhstan were collected. They were rather fragmentary and were not obtained as a result of purposeful research, but in large part in passing. The first excavations carried out were intended to the search for valuable objects. In general, in this era the focus of archaeological study was on things and objects found without serious analytical research. There was no method of excavation, and the level of documentation was quite low.

Keywords: Kazakhstan, history of study, archeology, scientists, monument.

The first information about the archaeological monuments of Kazakhstan belongs to medieval European, Chinese, Arabian, Persian historians, geographers, travelers. In their works, they mentioned the things that they saw personally or became known to them through the stories, namely ancient buildings, unusual objects and images. The information presented in the works of Al-Idrisi, M. Kashgarsky, D. Pizigani, as well as in the Catalan map of the world of 1375 and the map of Fra Mauro of 1459, is in many ways fragmentary and reflects the information of that time about the antiquities of Kazakhstan [1-5].

In the middle of the XVI century the active development of Russian servicemen of Siberia and adjacent territories began. New sources of information are the Siberian chronicles, traveler's notes and bureaucratic correspondence. Indirect material on the antiquities of Kazakhstan can be found in the Novgorod legend of the early 16th century. «About the people unknown in the eastern country and different languages», the chronicle of S. Yesipov (1636) [6].

The accumulation of knowledge about the region is inextricably linked with the excavation of ancient burials for the purpose of profit. In 1669, Moscow received one of the first reports on «digging gold and silver items out of Tatar graves or cemeteries» [7].

Some information about the archaeological monuments of Kazakhstan can be found in the work of the Russian envoy to China N.G. Spafary (1675) [8], who traveled from Tobolsk to Yamishev and further, through Siberia, to China. Upon his return to Moscow he presented a vast geographical work, in which there was a description of the banks of the river Irtysh, the peoples who lived on it, as well as «mosques», where «silver, copper and wooden idols stand» [9, 10]. The historical and geographical essay «Descriptions of the New Lands of the Siberian State» by N.Venyukov [11], who visited China as part of the embassy of N.G. Spafary, is noteworthy.

The travel notes of some European travelers (I. Mass, Yu. Krizhanich, I. Ides, N. Witsen) across Siberia in the XVII century, which mention ancient monuments of Northeast Kazakhstan should also be noted [12; 13].

Yu. Krizhanich on the return from the exile to Tobolsk (1661-1676) composed the work «Historia de Sibiria» (1680–1681). In 1822 it was published by G.I. Spassky, and in 1890 by A.A. Titov. Yu. Krizhanich wrote that «... in Siberia there are unknown tombs of ancient peoples everywhere. Treasure hunters, engaged in robbery, found such tombs, sometimes dig up a few silver. I myself saw the silver vessels thus dug out».

Large material on archeology is available in the books of the Dutch geographer and lawyer N. Witsen. In the early 90-ies of the XVII century, living in Moscow, he collected a rich archaeological material and in 1692 published his work «North-Eastern Tatariya». N. Witsen wrote: «Not far from the Tobol river, a very

special kind of very ancient grave is found under the mountains, in which metal utensils of silver, copper and iron were found ... In some localities one can see the old walls and ruins of apparently existed there cities, and there we find different monuments» [14].

An important role in the study of archaeological monuments of Kazakhstan was played by the decrees of Peter I, prescribing a careful attitude to the ancient rarities, their description and collection, as well as the measures taken at his initiative to study Siberia and the territories adjacent to Russia [15]. As a result of these decrees, in 1701 the «Draft Book of Siberia» prepared by S. Remezov was published, which contained «a drawing of the land of the whole waterless and low-flowing stone steppe» [16], compiled on the basis of interrogation materials received from F. Skibin and M. Troshin, who visited Taukehan's inset in Turkestan in 1698. This atlas shows many ancient inscriptions and structures in the valley of the Ishim river, where along with geographic data, there is information about archaeological sites [15].

According to the orders of Peter the Great, several expeditions were organized under the leadership of A. Bekovich-Cherkassky to Khiva (1714–1717), F. Beneveni to Bukhara (1719–1725), I.D. Buchholz (1715–1716) and I.M. Likharev (1720) to the upper Irtysh, I.S. Unkovsky to the Dzungarian Alatau (1723) and others. In addition to searching for gold deposits and acquaintance with the economy of the region, great importance was attached to the study and collection of antiquities. After Peter I was informed (1714) of sandy gold and treasures in the steppe, he ordered the collection of ancient treasures on the ground, acquire archaeological artifacts and send them to the Berg College or to the Moscow and St. Petersburg pharmacies [17].

In January 1716 the first collection of gold objects was received from M.P. Gagarin: two plaques with images of lions, four small plates with the image of wild animals, etc. In December of the same year, the second batch of the Siberian collection was sent from Tobolsk. 19 Many things made of precious metals came from A.N. Demidov, director of the Ural and Siberian plants, and his successor, V.I. Gennin. By decree of 1727, V.I. Gennin was told «to have diligence in search of all sorts of underground things ... in search and purchase of Ostyak, Tungus and Tatar idols and other Chud' old and all sorts of underground things: gold, silver, copper, stone and bone ... as well as stones: carnelian, crystal and other colours ... and buy them on the local factory money» [17].

In 1719, in order to find all sorts of rarities, Dr. D.G. Messerschmidt, who traveled across Western and Eastern Siberia and sailed the Irtysh to Zhelezinsk, visited the headwaters of Tobol and the South Urals. He conducted a series of archaeological excavations and sent the material to the Kunstkamera. During these works, the scientist conducted field diaries and compiled a memo on archaeological monuments of Siberia with maps, drawings, an index of drawings, assisted in the compilation of which was provided by an employee of the expedition F.I. Stralenberg.

During his stay in Tobolsk in 1711–1721 F.I. Stralenberg collected materials on the history, geography, historical topography and archeology of Northern and Central Kazakhstan. In 1723, returning to his homeland, to Sweden, he published them in his monograph «Historical and geographical description of the northern and eastern parts of Europe and Asia» (1730). In this work there is information about the location of archaeological complexes and pisanitsy (ancient images on the walls and ceilings of caves, on rocks and stones) in the mountains of Ityk (Ulutau), rock carvings in Central Kazakhstan, Altai, and Siberia. The book by F.I. Stralenberg, despite its shortcomings and inaccuracies, is of interest to scientists involved in the study of historical topography and the ancient culture of the population of Siberia and Kazakhstan [18].

Of particular value are references of F.I. Stralenberg about stone sculptures and settlements in North-eastern Kazakhstan, discovered by the expedition of general Likharov. The researcher writes: «They found on the Irtysh not only many antiquities and old pagan temples, but further from this river, to the west, south and southwest from Tobolsk, between the headwaters of the rivers Tobol and Ishim (where few people walk) met , as the Tobolsk Tatars and Russians told me, a lot of images of people and animals carved of the stone. In the same steppes there are the ruins of various cities» [19].

In 1733 the First academic expedition under the direction of G.F. Miller was sent to Siberia. It included outstanding scientists of the time: professors I. Gmelin, L. Delacroer, geodesists A. Krasilnikov, A. Ivanov, N. Chekin, M. Ushakov. Later, I. Fisher, a well-known historian of Siberia, joined them. The expedition route ran through Tver, Kazan, Yekaterinburg. The researchers left Tobolsk and went through Tara, Zhelezinskaya, Yamishevskaya, Semipalatinsk fortresses to Ust-Kamenogorsk, and from there -to Siberia through Barnaul, Kuznetsk . The materials of the expedition contained interesting data on the archeology of Siberia and Kazakhstan.

In 1740 I. Gmelin visited Northern Kazakhstan and reached the upper reaches of Yaik (the Urals). Due to the works of I. Gmelin it is clear that he collected a considerable material on the archeology of Kazakhstan, gave a description and sketches of a number of monuments.

The reconnaissance along the Irtysh was conducted by G.F. Miller, who excavated in the areas of the Yamyshev fortress and near Ust-Kamenogorsk on Ulba, and also measured and sketched the ancient buildings in the Irtysh valley: the Kalbasun Tower, Seven Chambers, the Ablai Kita Castle.

In 1768-1774 the study of Kazakhstan was continued by the second academic expedition organized to obtain materials on the history, geography and ethnography of the peoples of the Urals, the Volga region, Kazakhstan and Siberia. The expedition included P.S. Pallas, I.P. Falk, I.G. Georgi, P.I. Rychkov, H. Bardanes. P.S. Pallas made a more detailed description and conducted a historical and cultural analysis of the same monuments, which previously were described by I. Gmelin and G. F. Miller.

I.P. Falk was involved in the survey of Northern and Central Kazakhstan. His archive contains a considerable amount of material on historical topography, archeology and the history of architecture. Kh. Bardanes was an active participant of the expedition of I.P. Falk, this is the first scientist who crossed Central Kazakhstan from Petropavlovsk to Ayaguz. In the course of this expedition he noted the antiquities that he had met along the way [20].

A significant contribution to the study of geography, historical topography and archeology of Kazakhstan was made by P.I. Rychkov. Problems of archeology were reflected in a number of his works, and above all in the «Topography of Orenburg». He was one of the first to describe the «ruins of ancient cities and structures», known as «Tatağay, Zhuban-Ana, Belyan Ana» and the scientific assessment of Bayanaul caves. P.I. Rychkov was interested in ancient workings, extraction and smelting of copper, lead and tin ores [21].

A very interesting archaeological material is contained in the diary of captain N.P. Rychkov, who traveled on the Turgai and Ishim steppes in 1771. He described the monuments of the Ulatau and Atbasar regions, mentioned the huge ramparts on the Ishim river and was struck by the sight of mounds in the valley of the Kara-Turgai river: «... A huge cemetery of ancient peoples is sprinkled with just land and raised to the height of more than 15, his entourage is 135 fathoms». The researcher was perplexed by the manner in which these embankments were built and admired: «What a great number of people should be the builders of this mass» [22].

An expedition of the mining engineer Strizhkov, organized by the Loktevsky and Kolyvan factories in 1798, contributed to the study of the ancient excavations of the eastern part of the Karkaralinsk and Bayanaul steppes. In the expedition, the Kazakh ore specialists participated, namely A. Zaripov and A. Berdykulov, who showed in the mountains Aygyrzhal, Akbota and Degelen a number of places associated with the ancient development of copper ore. Strizhkov wrote in his field diary: «Here on the hill there is a pine forest and quite a few Chud'hillocks (dumps of ancient excavations), which are often found in these mountains». The metallurgical engineer of the same plant, Beznosikov, who visited the Karkaralinsk steppe in 1796, made the following entry in his diary: «There is a rich copper mine in this place under Karkaraly ... Two versts from the lake (Botakara, near Ulyanovskoye village near Karaganda) to the northeast at a small hillock there is a copper mine, where the Chud' development is visible. The Malaya Nura River flows on the right side of the above-mentioned mountain» [23].

Since the end of the XVIII century, researchers and travelers began to visit Central Kazakhstan more often. The routes of captain I.G. Andreev are known, as well as of the mountain officials M. Pospelov and T.S. Burnashev (1800), F. Nazarov (1813), N.I. Potanin (1829), etc. In their notes, they explicated the archeology of Kazakhstan to one or another degree. The works of captain I.G. Andreev, in addition to information on ethnography, geography, history of Kazakhstan, contains significant material on archeology and historical topography of the Semipalatinsk, Chingiz and Karkaraly districts, including Semirechye.

In 1800 mountain officials M. Pospelov and N. Burnashev went from the Yamyshev fortress to Tashkent through the Karkaraly, Sarysu steppes and lower reaches of the Chu. «In many places of the Kaisatsky steppe», they reported, «especially near the Nura River, there are mounds of ancient peoples ... According to the Kaisaks, in some of them there are also metallic things».

Some data on the archeology of the Turgai steppe and the Northern Aral Sea are contained in the observations of Ya.P. Gaverdovsky recorded by him during his trip to Bukhara khanate (1803-1804). The translator of the Separate Siberian Corps F. Nazarov who accompanied the Kokand envoys informed on the archaeological complexes of Central and Southern Kazakhstan. He described the monuments of the Karatau Mountains, as well as the city of Shymkent [20].

Of great interest are the observations of N.I. Potanin, who traveled from Semipalatinsk to Suzak through the Karkaralinsk steppes and the Eastern Betpakdala. In the Kokchetav, Temirchin and Kzyl-Ara mountains he inspected the monuments of the Bronze Age, including cyclopean stone fences such as Begazy [24].

In the first half of the 19th century the interest in the antiquities of the outskirts of the Russian Empire, in particular, in the territory of Kazakhstan, increased in the connection with the new political situation, the formation of administrative districts.

In the works of mining engineers and geologists such as B.F. Herman, I.P. Shangin, G. Rose, V. Ledebour, A. Humboldt, Vlangali and later in the works of Tatarinov, A.I. Gabriel, D.M. Bogoslovsky, K.I. Grigorovich, G.D. Romanovsky, N.A. Davidovich-Nishchensky and others, one can find significant material on the archeology of Kazakhstan. Geologists were more interested in ancient mines, dumps of copper and lead mine workings, ancient quarries, caves, rock paintings, ancient irrigation systems, etc. Later, the academicians K.M. Baer and L. Gelmersen took part in the development of these issues.

The descriptions of the monuments of Central Kazakhstan by the mining engineer I.P. Shangin are of interest. His route ran from Petropavlovsk and crossed the Kokchetav, Atbasar, Akmola and Karkaralinsk steppes strictly along the meridian, to North Balkhash. I.P. Shangin first reported on a kind of monument in Central Kazakhstan, composed of large granite slabs. «The Kaisaks revere this grave», he wrote, «as the remnant after the people, who lived here long before the coming of the Mongols and known to them from the legends under the name» Myk. «They do not know anything about the origin of these Myks, nor about their migration or enslavement by any people, nor about the name that follows from this change. «As a result, I.P. Shangin concluded that «this people, it seems, is the same as one that once inhabited the vast expanse of the land between the Irtysh, the Ob and the Yenisei and which is called the Chud».

A large number of monuments of the Bronze Age I.P. Shangin discovered in the present Kokchetav region, in the mountains of Baikoshkar, near the lake Joldybai, etc. In the mountains of Imantau he found the «vast Chud' mines produced in clay-shale low mountain ...Huge dumps, containing many different types of copper and silver ores, show that this mine was a rich source of industry for the people working on its development». A significant Chud' mine of copper ore was discovered in the Ulutau district, in the upper reaches of the Tersakkan River, in the mountains of Aulietau, three versts from the Yanteli-Su spring, with 120 and 6-15 fathoms in size. Quite a few ancient workings of copper and lead ores were discovered in the Karkaralinsk steppe, particularly in the Korpetai Mountains, Beschoki, where the ore pieces contained silver, copper and lead. In Beschoki ancient swilling was discovered. I.P. Shangin came across huge miner dumps in the valley of Altynsu [25].

A number of ancient excavations were surveyed in 1815 by mining surveyor B. Herman in the Ulytau steppe, the most famous among them is the Korgasyn mine (Lead Mountain), located to the north of the Ulytau mountains. According to his description, the most powerful in this series was the «Mystau mine (Copper Mountain), belonging to the system of the Chud' mines. It is located 21 versts from the lead mine at the Kanchalbulgan river (Kanshabulgan). «1.5 km to the north of the right bank of the Kanshabul river, B.German examined another copper mine with characteristic pits for the» Chud' time» in the form of a» pan-like depression, surrounded by ore mounds (heaps) of more than two fathoms (about 4 m), one of which was filled with clay, pieces of sandstone and coarse-grained porphyry, impregnated with copper greens, azure, copper niello, red copper ore and sparkles of native copper [26].

G.I. Spasskiy published articles on the archeology of Siberia and Kazakhstan, in which he expressed his opinion on the culture of the steppe tribes and tried to determine the types of the monuments and give their scientific classification. The scientist distinguished the burials, «Chud'» mines, ancient settlements, remains of stone structures, and paid particular attention to rock paintings, considering them to be the most important historical source in studying the initial stage of the development of artistic creativity [27]. In his works the researcher put the archaeological heritage preserving at the head of the problem, considering spoilage of the monuments of rock art as the height of ignorance. In addition to destruction from the hands of man, he drew attention to the destruction of rocks with rock paintings under the influence of natural factors. Describing the drawings that he discovered in Bukhtarma cave in 1805, he wrote: «... apart from the destruction of the human hand, they are exposed in a cave of more dampness from the air and from the water flowing into the cracks from the surface of the water, they could not have remained as long as those under protection hanging stones» [27]. Emphasizing the methodological aspects, the scientist proposed some solution in preserving individual petroglyphs: «To preserve this memorable inscription from the rain and snow it would be very good to make a roof over them» [28]. In fact, G.I. Spasskiy is the first of the researchers who on the pages of the press raised the issue of the protection and effective preservation of the monuments of rock art.

G.I. Spasskiy is the author of the first publications devoted to the monuments of rock art of East Kazakhstan: «On ancient Siberian inscriptions», «Journey through Siberia», «Notes on Siberian antiquities», «On the most notable monuments of Siberian antiquities and the similarity of some of them to the Great Russians ones», «Notes on antiquities in the Kirghiz-Kaisatsky steppe». He also devoted several works to the monuments of the Irtysh valley and Central Kazakhstan. In the article «Antiquities of Siberia» he analyzes the question of the historical and cultural significance of large mounds and stone fences: «It is impossible to look without surprise at these high embankments, like the hills towering above the tombs, and on huge stones of granite, porphyry, jasper and other rocks, set near them. «He noted that, for sure, the stone slabs had been delivered from remote places, because in the surrounding mountains there was no property of stones of the same type with them» [28].

Valuable material on the historical monuments of Central Kazakhstan was collected by the expedition of the academician A.I. Schrenk, who conducted geographic, botanical and topographical studies in the steppes in 1840-1843. He visited the deep places of Kokchetav, Ulytau, Dzhezkazgan, Sarysu, Bayanaul, Karkaraly, Ayaguz and partly Kokpekty districts. During his expeditions the well-known scientist repeatedly mentioned local historical and cultural and architectural monuments, ancient settlements, Chud' graves, and compiled a brief description of them. Special attention was paid to the burial mounds, stone statues of mausoleums and tombs.

A.I. Shrenk archive, which includes 54 storage units, in addition to his manuscripts and diaries, contains notes and drawings of the surveyor-topographer, teacher of the Omsk cadet corps Nifantiev, topographer Sobolev, interpreters Frolov and Lobanov, who participated in his expedition [29].

Judging from the photographs taken by the professor F.K. Kessler and teacher of the Omsk cadet corps Boulanger, represented bronze cannons were massive in shape and beautifully preserved. Among them there were two powerful square-shaped picks with two working ends, one flat celt, one celt of elongated form, three bronze picks with a bushing, a peshny (scrap) with a bushing and one working end, a battle ax with beveled sides and a loop, a bronze dagger with a rounded pommel, six bronze knives of various types, one bronze spearhead, ten bronze arrowheads of socketed and petiolate, one adzo, one chisel, three awls. A.N. Bakhirev and A.I. Shrenk collections testify that the excavators extracted exceptionally large bronze objects from the ancient tombs, they were apparently not interested in small objects. Most of the collection of bronze objects from Saryarka is kept in the Hermitage.

In 1849 and 1851, for the purpose of investigating the geological structure of the region, an expedition was sent to the eastern and central part of Kazakhstan under the direction of the mining engineer captain A. Vlangali. The main objects of research were ancient mines. The expedition was especially interested in the issues of economic development of metal by ancient inhabitants. In his work A. Vlangali reported that «the people who lived before in this part of Central Asia probably had the concept of ores, because in many parts of the steppe there are huge differences in which there were ore deposits».

As the result of the research on the Kalmak-Tolog mountain A. Vlangali discovered «... carved images of marals, goats, horses, etc» [30]. Further on, based on the information of the staff captain, a number of interesting studies were being carried out. Some of the data of A. Vlangali were used in addition to the fundamental work of the German geographer on the geography of Asian Russia, professor of the Berlin University K. Ritter [31]. The compilers of this work were the famous scientist and traveler N.N. Semenov, as well as the prominent figure in the Siberian region, the scientist and traveler G.N. Potanin. This work contains information about the inscriptions found in the Bukhtarma cave in the east of Kazakhstan and drawings on the Kalmak-tologomountain [31].

A few years later, the study of the rock drawings of the Kalmak-tologo mountain was resumed, and the updated information of A. Vlangali was reflected in the collective article of A.N. Sedelnikov, T.N. Belonogov and P.P. Stolpiansky. Having conducted additional researches of this monument, the scientists expanded the research area and conducted work on separate groups of the rock paintings in the vicinity of the village of Bukhtarma and the village of Bolshoy-Narymsky [32].

The officers and officials, such as S.B. Broniewski, L.N. Guerne, Darto, V. Starkov, M. Krasovsky and others were also engaged in the study of the province. In one of his works M. Krasovsky gave a description of the antiquities of Central Kazakhstan. In addition to his own observations, he widely used materials from the notes of the officers of the Siberian Cossack army. The merit of M. Krasovsky is the assertion about the need for a comprehensive study of archeological monuments of the central regions of Kazakhstan by studying the issues of the origin and genesis of various types and types of structures found in the region [20].

Information on archaeological monuments of Kazakhstan is preserved in the notes of S.B. Broniewski, in which he drew attention to the antiquities of the Karkaraly and Ayaguz districts: «... On the plains ... there are many stone fortifications in the form of an ellipse. They fell apart all the way to the ground ... They are big and small, but the figure is quite similar to each other. At the entrances to the interior of the walls were two round towers, in the middle of the same courtyard are dug thick plates of stones for shooting from them». It is nothing but a concentric ring or ellipsoidal fence made of vertical, dug in the ground plates of the Bronze Age [33].

Thus, by the middle of the XIX century the first information materials were collected on the archaeological monuments of Central, Northern and Eastern Kazakhstan, which were rather fragmentary and were not obtained as a result of purposeful research, but in large part in passing. The first excavations carried out were limited to the search for valuable objects. In general, in this era archaeological research was focused on the things and objects found, without serious analytical research, there was no method of excavation, and the level of documentation was quite low. However, there are facts about the monuments registration and their mapping, this is the main value of the works of the scientists of that time.

References

- 1 Мельгунов Г.В. О картах арабского географа Идриси / Г.В. Мельгунов // Известия ИРГО. — 1870. — Т. 6. Отд. 1. — С. 54–56.
- 2 Кашгари М. Диван Лугатат-турк / М. Кашгари. — Стамбул, 1916. — Т. I. — 253 с.
- 3 Lelewel J. Geographic du Moyen age / J. Lelewel. — Brussels, 1852. — II. — P. 35, 36.
- 4 Шмидт Ю.А. О Каталонской карте мира / Ю.А. Шмидт // Отчет Западно-Сибирского отдела РГО. — Омск, 1899. — 27 с.
- 5 Чекали Ф.Ф. Нижнее Поволжье по карте космографа XV в. Фра-Мауро / Ф.Ф. Чекали // Труды Саратовской ученой архивной комиссии. — 1890. — Т. II, вып. 2. — С. 19–24.
- 6 Матюшенко В.И. Триста лет Сибирской археологии / В.И. Матюшенко. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2001. — Т. 1. — 178 с.
- 7 Агеева Е.И. Отчет Павлодарской экспедиции 1955 года / Е.И. Агеева, А.Г. Максимова // Труды Института истории, археологии и этнографии. Археология. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук КазССР, 1959. — Т. 7. — С. 32–58.
- 8 Арсеньев Ю.В. Статейный список посольства Н.Г. Спафария в Китай (1675-1678 гг.) / Ю.В. Арсеньев // Вестн. археологии и истории. — 1906. — Вып. XVII. — 178 с.
- 9 Потанин Г.Н. Путешествие через Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Николая Спафария в 1675 году / Г.Н. Потанин // Записки РГО по отделению этнографии. — 1882. — Т. X. — Вып. I. — С. 30–150.
- 10 Андреев А.И. Очерки по источниковедению Сибири / А.И. Андреев. — М., 1960. — 280 с.
- 11 Алексеев М.П. Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и писателей / М.П. Алексеев. — 2-е изд. — Иркутск: Иркутское областное издательство, 1941. — 609 с.
- 12 Белокуров С.А. Крижанич в России / С.А. Белокуров. — М.: Наука, 1902. — 226 с.
- 13 Журнал путешествия Искбранда Идеса (1692) // Древняя Российская Вивлиофика. — 2-е изд., ч. VIII и IX, 1799.
- 14 Witsen N. Nord and East Tartaryen. — Amestrdam, 1692. — 107 p.
- 15 Радлов В.В. Сибирские древности / В.В. Радлов. — СПб., 1888. — Т. I, вып. 1. — 70 с.
- 16 Ремезов С. Чертежная книга Сибири, составленная в 1701 году / С. Ремезов. — СПб.: Археографическая комиссия, 1882. — 15 с.
- 17 Руденко С. И. Сибирская коллекция Петра I / Свод археологических источников / С. Руденко. — М.-Л.: Наука, 1962. — Вып. 3-9. — 52 с.
- 18 Stralenberg P.-J. Nord und Östliche Teil von Europa und Asia / P.-J. Stralenberg. — Stokholm, 1730. — 541 s.
- 19 Газета «Сибирь». — 1877. — № 21.
- 20 Маргулан А.Х. Древняя культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев. — Алма-Ата: Наука, 1966. — 435 с.
- 21 Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии / П.И. Рычков. — Оренбург, 1762. — 439 с.
- 22 Рычков Н.П. Журнал или дневные записки капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства, 1769 и 1770 годы / Н.П. Рычков. — СПб.: ИАН, 1770–1772.
- 23 Валиханов Ч.Ч. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова / Ч.Ч. Валиханов. — СПб., 1904. — 533 с.
- 24 Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830 года), с примечаниями П.С. Савельева // Вестн. Императорского Русского географического общества. — СПб., 1860. — Ч. 28. — № 3. — С. 65–75.
- 25 Шангин И.П. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргиз-Кайсацкой степи в 1816 г. / И.П. Шангин // СВ, 1820. — Ч. 9. — Кн. 1. — С. 23–24.
- 26 Гэрман Б. О горных разведках, произведенных в Киргизской степи экспедицией 1815 г. / Б. Гэрман // Горный журнал, 1829. — Ч. 1. — Кн. 3. — С. 317–319.

- 27 Спасский Г.И. Древности Сибири: О древних Сибирских начертаниях и надписях / Г.И. Спасский // Сибирский вестник. — СПб., 1818. — Ч. I. — С. 67–85.
- 28 Спасский Г.И. Комментарии к рецензии А. Ремюза / Г.И. Спасский // Азиатский вестник. — СПб., 1825. — Кн. IV. — С. 286–301.
- 29 Архив А.И. Шренка / А.И. Архив // Архив РАН. Ф. 317. Оп. 1. Д. 1–54. — СПб., 1840–1843.
- 30 Влангали Л. Геогностические поездки в Восточную часть Киргизской степи в 1849 и 1851 гг. (продолжение) / Л. Влангали // Горный журнал (или собрание сведений о горном и соляном деле, с присовокуплением новых открытий по наукам, к сему предмету относящимся). — СПб., 1853. — Ч. II. — Кн. V. — С. 157–240.
- 31 Риттер К. Землеведение Азии. Т. IV. Дополнение к Т. III / К. Риттер // Алтайско-Саянская горная система в пределах Российской империи и по китайской границе по новейшим сведениям 1832–1876 гг. / Сост. П.П. Семенов и Г.П. Потатин. — СПб., 1877.
- 32 Седельников А.Н. Восточная часть Киргизского края / А.Н. Седельников, Т.Н. Белоногов, Н.Н. Столпянский // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. — Т. XVIII. — СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1903. — С. 343–435
- 33 Броневский С.Б. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды / С.Б. Броневский // Отечественные Записки. — 1830. — Ч. 2. — С. 41–43.

Р.М. Жумашев, Я. Мураками, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев

XVII ғ.—XIX ғ. I-жартысындағы зерттеушілердің еңбегіндегі Қазақстанның археологиялық зерттеулері

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы ақпараттар ортағасырлық еуропалық, қытай, араб, парсы тарихшылары, географтары мен саяхатшыларынан кездеседі. XVI ғ. ортасынан бастап Сібір мен көрші аумақтардың ресейлік әскери қызметшілерінің белсенді дамуы басталды, бұл археологиялық көне ескерткіштер туралы жаңа көзқарастардың пайда болуына әкелді. Бұл мәселеде I Петрдің сирек кездесетін заттарды іздеу және оларды зерттеу атты бұйрығы өте үлкен роль ойнады, соның себебінен алғашқы ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді, ғылыми экспедицияларды ұйымдастыруға көмектесті (Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, И.П. Фальк, П.И. Рычков, И.П. Шангин т.б.). Сондай-ақ аймақты зерттеуге елеулі үлес қосқандар Г.И. Спасский, А.И. Шренк, С.Б. Броневский және басқалар. Мәселен, XIX ғасырдың ортасында Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстанның археологиялық ескерткіштері бойынша алғашқы мәліметтер жиналды, олар зерттеу барысының фрагментті бөлігі болып табылады. Алайда ол мәліметтер мақсатты зерттеулер нәтижесінде алынбады, кездейсоқ кездескен мағлұматтар еді. Алғашқы қазба жұмыстары құнды нысандарды іздестіруге арналды. Жалпы алғанда, археологиялық зерттеудегі бұл дәуір заттық сипатта болды, маңызды аналитикалық зерттеулерсіз қазу әдісі болмады және құжаттаманың деңгейі өте төмен болды.

Клт сөздер: Қазақстан, зерттеу тарихы, археология, ғалымдар, ескерткіш, қазба жұмыстары, дәуір.

Р.М. Жумашев, Я. Мураками, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев

Археологическое изучение Казахстана в трудах исследователей XVII в. – первой половины XIX в.

Первые сведения об археологических памятниках Казахстана принадлежат средневековым европейским, китайским, арабским, персидским историкам, географам, путешественникам. В статье показано, что с середины XVI в. начинается активное освоение русскими служивыми людьми Сибири и сопредельных территорий. Это приводит к появлению нового блока источников об археологических древностях. Отмечена большая роль указов Петра I, направленных на поиск и бережное отношение к раритетам, способствовавших организации первых научных экспедиций (Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, И.П. Фальк, П.И. Рычков, И.П. Шангин и др.), маршруты которых пролегли через территорию Казахстана. Значительный вклад в изучение региона внесли Г.И. Спасский, А.И. Шренк, С.Б. Броневский и другие. К середине XIX в., отмечают авторы статьи, были собраны первые заметки об археологических памятниках Центрального, Северного и Восточного Казахстана, которые имели довольно отрывочный характер и были получены не в результате целенаправленных исследований, а большей частью попутно. Первые осуществленные раскопки сводились к поиску ценных предметов. В статье сделан вывод, что в целом данная эпоха в археологическом изучении носила вещеведческий характер, без проведения серьезных аналитических изысканий, отсутствовала методика раскопок, а уровень документации был довольно низок.

Ключевые слова: Казахстан, история изучения, археология, ученые, памятник, раскопки, эпоха.

References

- 1 Melgunov, G.V. (1870). O kartakh arabskogo heohrafa Idrisi [On the maps of the Arab geographer Idrisi]. *Izvestiia IRHO – News of the IRGS, Vol. 6-1*, 54–56 [in Russian].
- 2 Kashgari, M. (1916). *Divan Luhatat-turk [Divan Lugatat-Turk]*. (Vol. I). Stambul [in Turkish].
- 3 Lelewel, J. (1852). *Geographic du Moyen age*. (Vol. II). Brussels [in French].
- 4 Shmidt, Yu.A. (1899). O Katalonskoi karte mira [On the Catalan map of the world]. *Otchet Zapadno-Sibirskoho otdela RHO – Report of the West Siberian Division of the RGS, 27*. Omsk [in Russian].
- 5 Chekali, F.F. (1890). Nizhnee Povolzhe po karte kosmografa XV v. Fra-Mauro [Lower Volga region on the map of the cosmographer of the XV century. Fra Mauro]. *Trudy Saratovskoi uchenoi arkhivnoi komissii – Proceedings of the Saratov Scientific Archive Commission, Vol. II, 2*, 19–24 [in Russian].
- 6 Matyushchenko, V.I. (2001). *Trista let Sibirskoi arkheolohii [Three hundred years of Siberian archeology]*. (Vol. 1). Omsk: Izdatelstvo OmHU [in Russian].
- 7 Ageyeva, Ye.I., & Maksimova, A.G. (1959). Otchet Pavlodarskoi ekspeditsii 1955 hoda [Report of the Pavlodar expedition of 1955]. *Trudy Instituta istorii, arkheolohii i etnografii. Arkheolohiia – Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography. Archeology, Vol. 7*, 32–58. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk KazSSR [in Russian].
- 8 Arsen'yev, Yu.V. (1906). Stateyniy spisok posolstva N.G. Spafariia v Kitai (1675-1678 hh.) [Article list of the Embassy of NG Spafariy in China (1675-1678 gg.)]. *Vestnik arkheolohii i istorii – Bulletin of Archeology and History, XVII*, 178 [in Russian].
- 9 Potanin, G.N. (1882). Puteshestvie cherez Sibir ot Tobolska do Nerchinska i hranits Kitaia russkogo poslannika Nikolaia Spafariia v 1675 hodu [A journey through Siberia from Tobolsk to Nerchinsk and the borders of China's Russianenvoy of Nikolai Spafariy in 1675]. *Zapiski RHO po otdeleniiu etnografii – Notes of the RGS on the Department of Ethnography, Vol. X, 1*, 30–150 [in Russian].
- 10 Andreyev, A.I. (1960). *Ocherki po istochnikovedeniiu Sibiri [Essays on the source study of Siberia]*. Moscow [in Russian].
- 11 Alekseyev, M.P. (1941). *Sibir v izvestiiakh zapadnoevropeiskikh puteshestvennikov i pisatelei [Siberia in the news of Western European travelers and writers]*. Irkutsk: Irkutskoe oblastnoe izdatelstvo [in Russian].
- 12 Belokurov, S.A. (1902). *Krizhanich v Rossii [Krizhanich in Russia]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Zhurnal puteshestviia Isbranda Idesa (1692) [Journey of Isbrand Ides]. *Drevniaia Rossiiskaia Vivliofika – Ancient Russian Vivelophics, Part VIII–IX*, 1799 [in Russian].
- 14 Witsen, N. (1692). *Nord and East Tartaryen*. Amestrdam [in Netherlands].
- 15 Radlov, V.V. (1888). *Sibirskie drevnosti [Siberian antiquities]*. (Vol. I, 1). Saint Petersburg [in Russian].
- 16 Remezov, S. (1882). *Chertezhnaia kniha Sibiri, sostavlennaia v 1701 hodu [Drawing book of Siberia, compiled in 1701]*. Saint Petersburg: Arkheograficheskaiia komissiiia [in Russian].
- 17 Rudenko, S.I. (1962). Sibirskaia kolleksiia Petra I [Siberian Collection of Peter I]. *Svod arkheolohicheskikh istochnikov – Archaeological Sources, 3-9*, 52. Moscow-Leningrad: Nauka [in Russian].
- 18 Stralenberg, P.-J. (1730). *Nord und Östliche Teil von Europa und Asia*. Stockholm [in Sweden].
- 19 *Hazeta «Sibir»* (1877). [The newspaper «Siberia»]. (No. 21) [in Russian].
- 20 Margulan, A.Kh., Akishev, K.A., Kadyrbayev, M.K., & Orabayev, A.M. (1966). *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 21 Rychkov, P.I. (1762). *Topografiiia Orenburhskoi hubernii [Topography of the Orenburg province]*. Orenburg [in Russian].
- 22 Rychkov, N.P. (1770–1772). *Zhurnal ili dnevnye zapiski kapitana Rychkova po raznym provintsiiam Rossiiskoho hosudarstva, 1769 i 1770 hody [Magazine or daily notes of Captain Rychkov for different provinces of the Russian state, in 1769 and 1770]*. Saint Petersburg: IAN [in Russian].
- 23 Valikhanov, Ch.Ch. (1904). *Sochineniia Chokana Chingisovicha Valikhanova [Works of Chokan Chingisovich Valikhanov]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 24 Zapiski o Kokandskom khanstve khorunzheho Potanina (1830 hoda), s primechaniiami P.S. Saveleva (1860) [Notes on the Kokand Khanate of the Coronation Potanin (1830) with notes by P.S. Saveleva]. *Vestnik Imperatorskoho Russkoho heohraficheskoho obshchestva – Bulletin of the Imperial Russian Geographical Society., Part 28, 3*, 65–75. Saint Petersburg [in Russian].
- 25 Shangin, I.P. (1820). Izvlechenie iz opisaniia ekspeditsii, byvshei v Kirhiz-Kaisatskoi stepi v 1816 h. [Extract from the description of the expedition, which was in the Kirghiz-Kaisatsky steppe in 1816]. *SV, Part 9, Vol. 1*, 23, 24 [in Russian].
- 26 German, B. (1829). O hornykh razvedkakh, proizvedennykh v Kirhizskoi stepi ekspeditsiei 1815 h. [About mountain exploration, made in the Kirghiz steppe by the expedition of 1815]. *Hornyi zhurnal – Mountain Journal, Part 1, 3*, 317–319 [in Russian].
- 27 Spasskiy, G.I. (1818). Drevnosti Sibiri: o drevnikh Sibirskikh nachertaniiaikh i nadpisiakh [Antiquities of Siberia: On the ancient Siberian inscriptions and inscriptions]. *Sibirskii vestnik – Siberian Bulletin, Part I*, 67–85. Saint Petersburg [in Russian].
- 28 Spasskiy, G.N. (1825). Kommentarii k retsenzii A. Remiuza [Comments on A.Remuz's review]. *Aziatskii vestnik – Asian Bulletin, Vol. IV*, 286–301. Saint Petersburg [in Russian].
- 29 *Arkhiv A.I. Shrenka [Shrenk's archive]*. RAN. F. 317, op. 1, d. 1–54. Saint Petersburg 1840–1843 [in Russian].
- 30 Vlangali, L. (1853). Heohnosticheskie poezdki v Vostochnuiu chast Kirhizskoi stepi v 1849 i 1851 hh. (prodolzhenie) [Geognostic trips to the Eastern part of the Kirghiz steppe in 1849 and 1851. (continuation)]. *Hornyi zhurnal (ili sobraniie svedenii o hornom i solianom dele, s prisovokupleniem novykh otkrytii po naukam, k semu predmetu odnosiaschimsia) – Mountain magazine (or collection of information on the mountain and salt business, with the addition of new discoveries on the sciences relating to this subject), Part II, Vol. V*, 157–240. Saint Petersburg [in Russian].
- 31 Ritter, K. (1877). Zemlevedenie Azii. *Altaisko-Saianskaia hornaia sistema v predelakh Rossiiskoi imperii i po kitaiskoi hranitse po noveishim svedeniiam 1832–1876 hh. – Altai-Sayan mountain system within the Russian Empire and along the Chinese border according to the latest information of 1832–1876*. Saint Petersburg [in Russian].

32 Sedel'nikov, A.N., Belonogov, T.N., & Stolpyanskny, N.N. (1903). Vostochnaia chast Kirhizskoho kraia [Eastern part of the Kyrgyz side]. *Rossii. Polnoe heohraficheskoe opisanie nasheho otechestva. Nastolnaia i dorozhnaia kniha dlia russkikh liudey – Russia. A complete geographical description of our Motherland. A table and road book for Russian people, Vol. XVIII*, 343–435. Saint Petersburg: Izd. A.F. Devriena [in Russian].

33 Bronevskiy, S.B. (1830). Zapiski o kirhiz-kaisakakh Srednei Ordy [Notes on the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde]. *Otechestvennye Zapiski – Domestic Notes, Part 2*, 41–43 [in Russian].

G.T. Yedgina¹, Kh. Abou Taam²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Lebanese University, Beirut, Lebanon
(E-mail: vastfak1999@mail.ru)*

Republic of Kazakhstan at the dawn of independence: socio-political aspect

Today all over the world they recognize the state success of Kazakhstan. They are surprised at the dramatic changes achieved during the presidency of Nursultan Nazarbayev. Foreign mass media and Russian experts are increasingly calling the Republic of Kazakhstan a «new leopard» in the center of Asia. The Central Asian leopard is a direct analogy with the «Asian tigers». Such a comparison of Kazakhstan with these states-leaders, skillfully combining advanced Western technology with traditional oriental values, is quite logical and appropriate. But many outside observers have at times a deceptive impression of Kazakhstan's easy victory. At the beginning of the democratic path, two decades ago, the situation in the newly independent Kazakhstan was extremely difficult. Thus, the Kazakh SSR occupied a modest twelfth place in the rating of the economic development of the union republics. The incompetent economy, the empty Soviet treasury and an undeveloped political system completed the bleak picture of a low modernization start.

Keywords: Republic of Kazakhstan, President, history, government, relationship, world, policy, foreign

President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Abishevich Nazarbayev was born on July 6, 1940 in the village of Chemolgan, Kaskelen district, Alma-Ata region. At the end of high school, he was engaged in construction of the Karaganda Combine the largest in the country. Working and studying the most complicated metallurgical business in Dneprodzerzhinsk, Ukraine, as well as at the factory-technical school in Temirtau, N.A. Nazarbayev became a professional metallurgist of bottling machines and mining blast furnace, mastered many related professions, having firsthand experience of the work collective, cares and needs of people.

Deep knowledge of production problems, adherence to principles in defending their own views on their solution, and high authority in the team contributed to the fact that N.A. Nazarbayev for 10 years (1969-1979) was a party leader at the plant in the city of Temirtau and Karaganda region. In 1979, N.A. Nazarbayev was elected Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, who dealt with economy and industry, and in 1984 is confirmed as Chairman of the Council of Ministers of Kazakhstan. At the age of 44 N.A. Nazarbayev headed the government. Due to the sense of new, progressive consistency and firmness in the implementation of state administration he did a lot for the development of the economy of the republic. However, stagnant phenomena in the economy dictated the need to address acute problems. Nursultan Nazarbayev took a courageous decision to put them first, to revive the socio-political life of the society in the conditions of the announced restructuring.

N.A. Nazarbayev understood that a stagnant economy was fraught with dangerous consequences. The December events of 1986 were dramatic. This was the country's first democratic speech by citizens who resisted for many years the policy of ignoring the will of the people by the leadership of the former Union. However, the speech was recognized as a manifestation of nationalism, troops were thrown out against the demonstrators. In the future, thanks to the efforts of N.A. Nazarbayev, then a generally recognized leader of the republic, this stigma was removed from the people of Kazakhstan, all the illegally injured participants in the December 1986 events were rehabilitated.

In May 1989, N.A. Nazarbayev was elected the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, from February to April he was also the Chairman of the Supreme Council of the Republic. In April 1990, Nursultan Abishevich Nazarbayev was elected the President of Kazakhstan by the Supreme Council.

The processes that led to the collapse of the USSR had a protracted character. N.A. Nazarbayev harshly assessed the indecisiveness, half-hearted actions carried out during the restructuring, which exacerbated the situation, and made efforts to reform and renew the Union as a single Eurasian state-territorial formation. This confirms his active participation in the Novoogarevsky Process as one of the developers of the new union treaty, which was to be signed on August 20, 1991.

However, the day before, on August 19, there was an event that went down in history as a putsch. In the beginning of December 1991, the Belovezhskaya meeting was held. The unity of the peoples

who inhabited the former Soviet Union was rudely destroyed. And as a really thinking politician, who understood the great importance of the common destiny of the Eurasian peoples, N.A. Nazarbayev did not participate in this meeting.

The choice for Kazakhstan was determined, its independence was proclaimed. The day of December 16, 1991 became the Independence Day of the country. But the political situation remained difficult.

December 21, 1991 in Almaty the heads of the states decided to establish the Commonwealth of Independent States with the participation of 11 former union republics. At the same time, important agreements on cooperation in the defense sphere were signed. Significantly, this was a historical event on the initiative of N.A. Nazarbayev that happened in Kazakhstan.

On December 1, 1991 Nursultan Abishevich Nazarbayev became the first popularly elected President of the Republic of Kazakhstan, which was supported by 98.7% of the country's population. In 1995, in a nationwide referendum, the presidential powers of N.A. Nazarbayev was extended until December 2000. In the elections held on an alternative basis in 1999, N.A. Nazarbayev was again elected the President of the Republic of Kazakhstan.

The most complicated problems of socioeconomic and political transformation of society demanded maximum tension, political will, the highest degree of state approach, the ability to see the future, to calculate the consequences of the undertaken actions a few steps forward. Economic and political reforms in Kazakhstan, carried out under the leadership and with the direct participation of N.A. Nazarbayev as a politician, scientist and strategist in the historically short period of the development of an independent state has generally positive results. Since 1997, the country has seen economic growth. In the first half of 2000, GDP growth exceeded 9%, industrial production - 16, agriculture - 5, investment - 30%. The average wage in May was \$ 100, remaining the highest in the CIS [1].

The development and implementation of a long-term strategy for the transformation of society required the reliance on science, its potential capabilities, which formed the basis for the most important decisions of political, economic and social problems, which was reflected in the published N.A. Nazarbayev's monographs: «The strategy of formation and development of Kazakhstan as a sovereign state», «On the threshold of the XXI century», «Strategy of resource saving and transition to the market», «Market and socioeconomic development». Eurasian Union: ideas, practice, prospects.

Nursultan Nazarbayev is a Doctor of Economics, Professor, Full Member of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Academician of the Academy of Social Sciences of the Russian Federation, Honorary Doctor of the Russian Academy of Public Administration under the President of the Russian Federation, Honorary Professor of Moscow State University, Kazakh State National University, Honorary Member of the Academy of Sciences of Belarus.

Different people were the first persons of the newly independent states that emerged on the site of the Soviet Union. Nursultan Nazarbayev, of course, stands out among them as a shining mountain peak. It is sufficient to say that N.A. Nazarbayev is one of the few successful political leaders in the post-Soviet space who invariably holds the post of President from the moment of gaining independence by the state. But to say only this, means nothing to say. The thing is not only how long Nursultan Nazarbayev directs the state, but how effectively he does it.

As a legacy from the Soviet era, Nursultan Nazarbayev inherited a degrading raw material economy, aggravated social problems, increased external threats due to the collapse of the union state, the emergence of conflict zones around the perimeter of Kazakhstan's borders. The young independent state faced a complex of extremely difficult tasks.

Then, in the early 1990s, experts predicted a short life for an independent Kazakhstan. Drawing analogies with other CIS countries, they expected instability growth in Kazakhstan. Strong ethnic and regional heterogeneity seemed to leave Kazakhstan little chance of peaceful development.

Civil wars were going on in Azerbaijan and Tajikistan. Georgia was shaken by a permanent revolution. It was uneasy in neighboring Uzbekistan. Conflicts broke out between Moldova and Transnistria, Georgia and Abkhazia, Georgia and South Ossetia. The real war blazed between Armenia and Azerbaijan. In Russia itself, there were bloody clashes: the political crisis in Moscow ended with shooting from tanks in the parliament, and in the North Caucasus a huge abscess was opened, which hardly heals to this day. Already in the 2000s, the situation in neighboring Kyrgyzstan and Ukraine was shaken.

How in such conditions, Kazakhstan, with its exceptionally diverse ethnic and confessional population, has become a real island of stability in the CIS open spaces? It's a miracle that political scientists are puzzling about and historians who are studying this period (the turn of the XX-XI centuries) will say the same.

But, no matter how they explained this phenomenon, they will always be forced to note the decisive role of the First President of Kazakhstan in diverting from the young state those threats that virtually none of the CIS states have passed and which, at first, it seemed, could not be avoided by Kazakhstan [2].

Of course, some may say that the reason for the state success of the Republic of Kazakhstan is oil and gas. Kazakhstan is stable by the fact that it has rich hydrocarbon deposits, in the development of which many influential countries of the world are interested. However, oil wealth can become not only a blessing, but also a curse. In the modern world, oil is not only an instrument of stabilization, but also an apple of discord. Recall the periodic battles of the insurgency in Nigeria - they are due to all the same oil. Oil-producing Azerbaijan went through a civil war.

Thus, «black gold» will never strengthen the state itself. We need the appropriate political will. Only if it is available, raw materials can become a factor that strengthens the state. And all the time, beginning with the very first steps towards sovereignty as part of the USSR, the source of this firm political will was the President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev.

The main secret of Kazakhstan's success is that at the dawn of independence the state was headed by one of the most perspicacious politicians of our time. The first President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, sensitively caught the directions of changes in the late Soviet Union, the needs and aspirations of the Kazakh people and began to build a young state in accordance with this. The wisdom of the leader, his gift of political foresight and the ability to skilfully guide spontaneous processes into a channel of constructive change allowed Kazakhstan to go through a difficult period of inevitable transformation without losses and shocks that marked the emergence of other independent states in the expanses of the former Union [3].

Kazakhstan became the first union republic to establish the post of President. It was an extremely farsighted step. On April 24, 1990, the new Supreme Council of Kazakhstan, first elected on a democratic basis in the course of alternative elections, on the first day of its work adopted the Law «On the establishment of the post of President of the Kazakh SSR and introduction of amendments and additions to the Constitution (Basic Law) of the Kazakh SSR» and elected Nursultan Nazarbayev to this post.

Establishment of the presidency in Kazakhstan was dictated by the pressing needs of stabilizing the political system in the conditions of the transition period. When creating the institute of presidency, the specificity of the Kazakh mentality was fully taken into account. It is the presence of personified higher state power headed by such authoritative and outstanding personality as Nursultan Abishevich that became the decisive prerequisite for successful political transit of the republic to the stage of an independent state. The young Kazakhstani statehood underwent a serious test on the days of the attempted takeover in Moscow on August 19-21, 1991. In a complex, dynamically changing environment, in the conditions of information chaos, N.A. Nazarbayev showed high qualities of a solid state leader, driven solely by responsibility for the fate of the country and the people. The balanced, precise steps of Nursultan Abishevich helped Kazakhstan to overcome those troubled days without detriment to national security and public peace. From the test, Kazakhstan came out strong. N.A. Nazarbayev acted in those days as a recognized leader of the nation. On the first day of the Moscow takeover, when the nature of the events was still unclear, he made a televised address in which he called on the people of Kazakhstan to observe peace and order. The next day, on August 20, 1991, Nursultan Nazarbayev issued a new statement in which he gave a clear political and legal assessment of the attempted takeover: the declaration of a state of emergency is not in accordance with the Constitution, decrees and other documents of the Emergency Committee are null and void on the sovereignty of the republics. In this situation N.A. Nazarbayev acted as a genuine guarantor of the Constitution and sovereignty of Kazakhstan, a democratically elected head of the republic, acting in the interests of the people and completely on the basis of legality. The moral and legal strength of Nursultan Abishevich's words in those days was attached to the institution of presidential power. The firm position of the President of Kazakhstan played an important role in eliminating the attempt of an unconstitutional takeover in Moscow [4].

The Institute of Presidency in Kazakhstan became the pivot on which the new statehood was built in conditions of the dying and destruction of the Soviet system. The strength and presence at the head of the state of such a person as Nursultan Nazarbayev, to a decisive degree ensured the success of the formation of sovereign Kazakhstan. The special adequacy of the first head of the independent Republic of Kazakhstan helped to the solution of those issues that the history set for the young state and become the pledge of all successful state construction of the Republic of Kazakhstan.

The President faced complex challenges. The raw orientation of the economy of Kazakhstan, the pressure from outside, the difficulties of transition to market relations - all this required a balanced approach to taking responsible decisions, a large state mind and subtle political intuition. Nursultan Nazarbayev is en-

dowed with all these qualities to a high degree. And the powers of the president allowed them to be implemented as effectively as possible for the benefit of Kazakhstan.

One of the tasks facing Kazakhstan was connected with international recognition and settlement of issues related to the «Soviet legacy». It was important for Kazakhstan to secure its part of the property of the Soviet Union, without which the young state could not adequately ensure its security and its economic interests in the early stages of its existence. These are armaments, a transport park, communications facilities.

It was necessary to resolve the issue of the former all-Union property. All these issues had to be resolved in a complex. And they are under the leadership of N.A. Nazarbayev was successfully solved.

Only the President could have sufficient authority, that in the period of the existence of the USSR, to issue the most important state acts that provided real sovereignty of Kazakhstan. Thus, on August 29, 1991, N.A. Nazarbayev signed a decree to close the nuclear test site near Semipalatinsk (now Semei). On October 25, 1991, the Presidential Decrees formed the Security Council and the State Defense Committee of the Republic. Earlier, the President issued decrees «On the transition of state enterprises and organizations of Union subordination to the jurisdiction of the Kazakh SSR» and «On the creation of the gold and diamond fund of the Kazakh SSR». They summed up the material foundation for the state independence of the Republic of Kazakhstan [5].

On December 10, 1991 Nursultan Nazarbayev signed the Law of the Republic adopted by the Supreme Council on changing the name of the state. The new official name came to replace the Kazakh SSR - the Republic of Kazakhstan. On December 16, 1991, the President signed the Constitutional Law, in accordance with which the full state independence of the Republic of Kazakhstan was proclaimed. On March 2, 1992 Kazakhstan became a full member of the United Nations .

In the history of Kazakhstan a new era has begun. And quite rightly it will always be associated with the name of the First President of the Republic N.A. Nazarbayev. The success of the state building of independent Kazakhstan is attended by both personal and institutional aspects. And one is inconceivable without the other. Personality is connected with the qualities of Nursultan Nazarbayev, who turned out to be the most suitable person in this position. Now, it is even impossible and frightening to imagine what could happen if there was no such leader as Nursultan Abishevich in that crucial period in the Kazakh political elite. And it should always be remembered that he, with his political foresight, was the first to understand that Kazakhstan can not do without the institution of the presidency, that without it the process of gaining independence will be much more difficult [6].

Today all over the world they recognize the state success of Kazakhstan. They are surprised at the dramatic changes achieved during the presidency of Nursultan Nazarbayev. Foreign mass media and Russian experts are increasingly calling the Republic of Kazakhstan a «new leopard» in the center of Asia. The Central Asian leopard is a direct analogy with the «Asian tigers». So it is customary to name a group of the most dynamic countries of the Asia-Pacific region, which amazed the whole world with a record pace of modernization. Such a comparison of Kazakhstan with these states-leaders, skillfully combining advanced Western technology with traditional oriental values, is quite logical and appropriate. But many outside observers have at times a deceptive impression of Kazakhstan's easy victory. They say that an enchanting modernizing leap was given without any difficulty to all Kazakhstanis and especially to their First President. Of course, this is not so!

One should not think that a young independent country, even if it is so rich in natural resources as Kazakhstan, was born without suffering, «with a golden spoon in the mouth». Let's recall that at the beginning of the democratic path, two decades ago, the situation in the newly independent Kazakhstan was extremely difficult. Thus, the Kazakh SSR occupied a modest twelfth place in the rating of the economic development of the union republics. The incompetent economy, the empty Soviet treasury and an undeveloped political system completed the bleak picture of a low modernization start.

In his message to the people of Kazakhstan, announced at the joint session of the chambers of the Parliament of the Republic in February 2005, Nursultan Nazarbayev, without any embellishment, spoke about the difficulties he had experienced: «How did we begin? Not long ago, the history of the nineties of the last century, when our life changed dramatically when Kazakhstan gained independence, it was special years in the heat of emotions and emotions, the socio-economic and political situation was simply critical» [7].

The first years of independence Nursultan Nazarbayev himself extremely honestly calls the time of survival. «It was a difficult time», the Kazakh Leader says.- «We survived then». And this is a completely frank and accurate assessment. How did it happen that the disintegration of the USSR was the most painful for the Central Asian republics? And, especially, for Kazakhstan? What is the reason? The fact is that their republi-

can economies, which were planned in the Soviet times, were not self-sufficient. To put it bluntly, the Central Asian economies were created from the very beginning as a modest raw material appendage of the entire vast Soviet Union. Kazakhstan and the Central Asian republics were to give to the big country grain and cotton, ore and metal. In exchange for scheduled ordering, they brought everything they needed from all parts of the country, from cars and rockets to nails and matches.

But what should independent Kazakhstan do with its smelted metal after the destruction of the Union? Moreover, most of the large enterprises of KazSSR and the huge defense complex on the territory of the republic were managed directly from Moscow. The collapse of the USSR caused a break in economic ties between the former republics and led to the collapse of the unified financial system of the state. In the early 1990s, hundreds of major city-forming enterprises in Kazakhstan were abandoned. They lost funding and leadership. An already critical financial situation was aggravated by the growing financial and economic chaos that began in the very first weeks after the collapse of the USSR. By January 1992, prices for all goods had grown by an average of 4 times. And they continued to grow wildly. Accordingly, the savings of Soviet citizens were completely burned. The circulating assets of enterprises were depreciated and turned into dust [8].

In a frank conversation with the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev with pain in his voice spoke about the difficulties of that terrible time: «In the early 90's we experienced a difficult period in Kazakhstan, when we simply did not pay pensions - the treasury did not have money. Imagine, simply did not pay salaries for teachers, doctors - for 5-6 months there was a delay, did not pay even to the army and police!» This emotional, hard-won evaluation of the President of the Republic of Kazakhstan is confirmed by dry statistics. In 1994, industrial production in Kazakhstan fell by half compared to 1990. And the volume of agricultural production fell almost a third. The annual rate of inflation was in 1992-1994 and reached fantastic figures - 1500-1800%. So, inflation in 1992 put a kind of «anti-record» - about three thousand sixty one percent! According to most indicators, the economic situation in Kazakhstan in 1992-1996 was much worse than in Russia.

Especially the situation was alarming in the industrial - northern and north-eastern regions of Kazakhstan. In the «dashing nineties» industrial complex of the north of the country experienced a real production and social collapse. Overnight, the familiar and well-adjusted industrial world could become a prehistoric chaos for millions of citizens.

But even in the most difficult time of the recent post-Soviet history, when many politicians dropped their hands, Nursultan Nazarbayev did not lose his temper. The President of Kazakhstan firmly believed in the happy future of his Motherland. He fully trusted the restraint and natural stamina of his beloved people. And this mutual indestructible belief in the forces of the First President and the entire multinational Kazakh people was able to remove from Kazakhstan a terrible tragedy [9].

In fact, at that time Kazakhstan, which had just received its independence, stood on the brink of a humanitarian disaster. What the first President of the Republic of Kazakhstan did during all difficult historical starts is simply invaluable. Quite frankly, Nursultan Nazarbayev saved his people from a big and terrible calamity.

It was believed that Kazakhstan would quickly become one of the poorest countries in the third world. They said, a few years this Central Asian country would still be able to hold out on the sale of raw materials and Soviet reserves of strength. But soon there will be an alleged imminent industrial and infrastructural collapse. Fortunately, all these apocalyptic predictions did not come true. And this was gained by the Kazakhstani not due to the changeable luck but due to the sober calculation and unbreakable will of the First President of the RK.

It is no longer necessary to paint all the difficulties, troubles and hardships that hit Kazakhstan in the first years of its independence. None can say better than Nursultan Nazarbayev: «In the years of Independence we have experienced worse times». In 1991 together with its independence Kazakhstan received a fragment of the agonizing, collapsed economy, hyperinflation, unemployment, shortages of food and essential goods. We had a 50 percent decline in industry, GDP fell by 60 percent, agricultural production by 70 percent. Work decreased by several times [10].

Despite all the difficulties, we resolutely and resolutely overcame those difficulties. «But the more difficult the initial start of Kazakhstan was, the more impressive are the state successes achieved by the country under the leadership of Nursultan Nazarbayev. Judge for yourself - during the first stage of market transformations, a sound foundation was laid in the new economy of Kazakhstan. It is enough to look only at the main achievements of the first stage of the Kazakhstani reforms, which can be conditionally determined from 1992 to 1997. These include: the introduction of the national and the filling of the national market with

goods. At that difficult time Kazakhstan entered the world community and joined the international financial institutions. This was a difficult but necessary departure from the principles of the command economy, and, last but not least, it was possible to maintain the stability of the socio-political situation in the country after the collapse of the USSR. After such accomplishments, the name of Nursultan Nazarbayev is forever written down in gold letters in the history of the Kazakh people.

References

- 1 Назарбаев Н.А. Казахстанский путь / Н.А. Назарбаев. — Караганда: ТОО «Арко», 2006. — 372 с.
- 2 Ертысбаев Е.К. Казахстан и Назарбаев: логика перемен / Е.К. Ертысбаев. — Астана: Елорда, 2001. — 576 с.
- 3 Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие / Н.А. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 1996. — 288 с.
- 4 Назарбаев Н.А. Без правых и левых / Н.А. Назарбаев. — М.: Мол. гвардия, 1991. — 254 с.
- 5 Н. Назарбаев – основатель казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия / ред. Ж.А. Алиев. — Алматы: Жеті жарғы, 2005. — 212 с.
- 6 Амрекулов Н. Размышления о главном. Пути к устойчивому развитию / Н. Амрекулов. — Алматы: Ғылым, 1998. — 312 с.
- 7 Годы, которые изменили Центральную Азию / Науч. ред. И.Д. Звягельская. — М.: Центр стратегических и политических исследований Института востоковедения РАН, 2009. — 332 с.
- 8 Мырзалиев Б.С. Государственное регулирование экономики: учебник / Б.С. Мырзалиев. — Алматы: Изд-во «Нур-Пресс», 2007. — 522 с.
- 9 Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации / Н.А. Назарбаев. — М.: Экономика, 2000. — 543 с.
- 10 Солозобов Ю. Президентская власть в Казахстане: 20 лет успеха / Ю. Солозобов. — Астана: Деловой мир, 2010. — 214 с.

Г.Т. Едгина, Х. Абу Таам

Қазақстан Республикасы алғашқы тәуелсіздік жылдарында: әлеуметтік-саяси тұрғы

Бүгінде бүкіл әлем Қазақстан Республикасы мемлекеттің жеткен жетістіктеріне бас иіп танданады. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың мемлекетті басқару кезіндегі көптеген өзгерістерге қолжеткізгендігі таң қалдырады. Шетелдік бұқаралық ақпарат және ресейлік сарапшылар тұрғысынан Қазақстан Республикасы Орталық Азияның «Жаңа барысы» деген жиі естіледі. Ортаазиялық барыс — бұл «Азиялық жолбарысқа» тікелей ұқсастық. Қазақстанды осы көшбасшы мемлекеттермен салыстыру, жетілдірілген батыс технологиясын дәстүрлі шығыстық құндылықтарға байланыстыру әбден қиынды және орынды. Бірақ көптеген бөгде байқаушыларда «Қазақстанның жеңісі жеңіл болды» деген теріс ойлар қалыптасты. Демократиялық жолдың басында, екі онжылдық бұрын, жаңа ғана тәуелсіздік алған Қазақстанда жағдай өте ауыр болды. Мәселен, Қазақ КСР-ы экономикалық даму жағынан одақтас Республикалар арасында тек он екінші орында орналасқан еді. Экономиканың әлсіздігі, Кеңес қазынасының құлдырауы, дамымаған саяси жүйе — осылардың барлығы модернизацияның төменгі буынын аяқтады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Президент, тарих, мемлекет, қарым-қатынас, әлем, саясат, шетелдік.

Г.Т. Едгина, Х. Абу Таам

Республика Казахстан на заре независимости: социально-политический аспект

В статье отмечено, что сегодня во всем мире признают государственный успех Казахстана, удивляются разительным переменам, достигнутым за время президентства Нурсултана Назарбаева. Подчеркнуто, что зарубежные масс-медиа и российские эксперты все чаще называют Республику Казахстан «новым барсом» в центре Азии. Центральноазиатский барс — это прямая аналогия с «азиатскими тиграми». Такое сравнение Казахстана с этими государствами-лидерами, умело сочетающими передовую западную технологию с традиционными восточными ценностями, вполне логично и уместно. Так как у многих сторонних наблюдателей складывается порой обманчивое впечатление легкой победы Казахстана, авторы показывают, что в начале демократического пути, два десятка лет назад, ситуация в только что получившем независимость Казахстане была крайне тяжелой. Выделены основные про-

блемы того периода в Казахской ССР, занимавшей скромное двенадцатое место в рейтинге экономического развития союзных республик. Решать проблемы мешали недееспособная экономика, пустая советская казна и неразвитая политическая система, что довершало безрадостную картину низкого модернизационного старта республики.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Президент, история, правительство, отношения, мир, политика, иностранные.

References

- 1 Nazarbayev, N.A. (2006). *Kazakhstanskii put [Kazakhstan way]*. Karaganda: TOO «Arko» [in Russian].
- 2 Yertysbayev, Ye.K. (2001). *Kazakhstan i Nazarbayev: lohika peremen [Kazakhstan and Nazarbayev: the logic of change]*. Astana: Elorda [in Russian].
- 3 Nazarbayev, N.A. (1996). *Kriticheskoe desiatiletie [Critical decade]*. Almaty: Atamura [in Russian].
- 4 Nazarbayev, N.A. (1991). *Bez pravykh i levykh [Without right and left]*. Moscow: Molodaia hvardiia [in Russian].
- 5 Aliyev, Zh.A. (Eds.). (2005). *N.Nazarbayev – osnovatel kazakhstanskoi modeli mezhetnicheskoho i mezkhkфессионального sohlasii [N.Nazarbayev – the founder of the Kazakhstan model of interethnic and inter-confessional consent]*. Almaty: Zheti zharhy [in Russian].
- 6 Amrekulov, N. (1998). *Razmyshleniia o glavnom. Puti k ustoychivomu razvitiuu [Reflections on the main thing. Ways to sustainable development]*. Almaty: Hylm [in Russian].
- 7 Zvyagel'skaya, I.D. (2009). *Hody, kotorye izmenili Tsentralnuu Aziuu [Years that changed Central Asia]*. Moscow: Tsentr stratehicheskikh i politicheskikh issledovaniy Instituta vostokovedeniia RAN [in Russian].
- 8 Myrzaliev, B.S. (2010). *Hosudarstvennoe rehulirovanie ekonomiki [State regulation of the economy]*. Almaty: Izdatelstvo «Nur Press» [in Russian].
- 9 Nazarbayev, N.A. (2000). *Stratehiia transformatsii obshchestva i vozrozhdeniia evraziiskoi tsivilizatsii [The strategy of the transformation of society and the revival of the Eurasian civilization]*. Moscow: Ekonomika [in Russian].
- 10 Solozobov, Yu (2010). *Prezidentskaia vlast v Kazakhstane: 20 let uspekha [Presidential power in Kazakhstan: 20 years of success]*. Astana: Delovoi mir [in Russian].

Я.В. Пилипчук

*Институт востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины, Киев, Украина
(E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com)*

Тюркюто-хазарские набеги на Кавказ в VI–VIII вв.

Статья посвящена исследованию набегов тюркютов и хазар на Южный Кавказ в VI–VIII вв. Новизной данного исследования является актуализация внимания на региональном аспекте войн тюркютов и хазар с персами и арабами. Анализируются военные кампании тюркютов и хазар на Южном Кавказе. Первым тюркским набегом в регионе был рейд причерноморскими землями в Эгриси в 576 г. Сведения ат-Табари и Ибн ал-Асира о набеге хазар на Южный Кавказ до тюркютов недостоверны. Набеги в V – середине VI вв. осуществляли савиры и огурские племена булгар. Автор отмечает, что набеги 589 и 626 гг. были обусловлены союзническим долгом кагана тюркютов перед императором. Поход 628 г. был уже собственной инициативой тюркютов, и Ябгу-каган хотел поставить в зависимость от себя Кавказскую Албанию. Первый хазарский набег состоялся в 684 г. и затронул весь южнокавказский регион. В статье доказано, что хазарский каган ставил целью взятие добычи, а не подчинение региона. Такие же цели были у хазарских набегов 20-х и 30-х годов VII в., направленных против арабов в Армении и Азербайджане. Хазарские походы позволили облегчить давление арабов на Византийскую империю. В то же время определено, что хазары в VIII в. далеко не всегда были атакующей стороной. Арабских походов на хазар было куда больше, чем хазарских на подконтрольный арабам Южный Кавказ. Успешными действиями были разгром арабского войска Джарраха и взятие Ардебеля в 729–730 гг. Неспровоцированными были набеги хазар в 762 г. на Грузию и в 764 г. — на Армению и Азербайджан. Доказано, что союз с Византией в то время не имел такого значения, как прежде.

Ключевые слова: савиры, тюркюты, хазары, арабы, набеги, Эгриси, Грузия, Армения, Кавказская Албания, Азербайджан.

Одним из до сих пор слабоизученных аспектов истории Южного Кавказа являются набеги тюркских кочевников в этот регион. Мы будем изучать только непосредственно набеги, а не весь калейдоскоп событий, связанный с тюркюто-персидскими и хазаро-арабскими войнами. Нужно отметить, что эта проблематика, пускай и фрагментарно, освещалась в трудах Л. Гумилева, М. Артамонова, А. Новосельцева [1–3]. Мы, конечно, не будем исключать тюркютские походы из контекста событий на Южном Кавказе. Необходимо связать некоторые походы с ключевыми событиями эпохи, такими как византийско-персидская война 602–628 гг., а также с арабо-хазарскими войнами VIII в. Задача данного исследования состоит в анализе отношений стран Южного Кавказа с тюркскими племенами. Взаимоотношения савир со странами Южного Кавказа, Ираном и Византией проанализированы нами в отдельном исследовании, и поэтому тут не приведен список сабирских набегов.

Введение

Западный Тюркский каганат и Хазарский каганат были великими государствами своего времени. Они проводили свою великодержавную политику относительно соседних территорий. Одним из главных направлений экспансии было южнокавказское. На нем тюркюты и хазары сталкивались с великими государствами — Эраншахром Сасанидов и Арабским халифатом. Также в регионе находились вассальные от них государства — царство Картли и кавказская Албания. Эти вассалы принимали участие в войнах на стороне своих сюзеренов. Именно этим обусловлены столкновения тюркютов с грузинами и албанцами, а также хазар с албанцами.

Обсуждение

Ат-Табари указывал, что во времена шахиншаха Пероза (Фируза) народы баджар, бараджар и аланов вместе с абхазами напали на Армению с целью разорить ее. Для защиты от них была построена крепость Сул (Чора, Дербент). В абхазах Й. Маркварт и М. Артамонов видели хазар. Вероятно, ту же хронику ат-Табари использовал Ибн ал-Асир, говоря, что курджи (грузины) — это те же хазары. Нужно иметь в виду, что хронология ат-Табари сбивчивая и то же вторжение хионитов отмечено на несколько десятков лет позже, они названы были турками. Возможно, ат-Табари имел в виду вторжение сарагур на Южным Кавказ. Ибн ал-Асир сообщал, что хазары напали на Динавер.

Тогда против них вышел персидский царь (шахиншах) Ковад (Кубад) и направил 12 тыс. воинов. Он построил город Барда. Также Ибн ал-Асир писал, что Армения и Азербайджан частично принадлежали румийцам, частично — хазарам. Хосров Ануширван построил крепость Баб ал-Абвавб и Дариал, чтобы избежать набегов хазар. Моисей Каланкатуйский указывал, что в Кавказскую Албанию вторглись в 552 г. хазары. Они разрушили ворота Чола (Чора, Дербент), и поэтому престол албанского патриарха был перенесен из Чора в Партав. Однако они были разбиты Хосровом Ануширваном и были поселены в районе Габалы. В арабских источниках они были известны как ассиавурдийа. Константин Багрянородный упоминал о саварти-асфалах, поселившихся вблизи Персии. Армяне же упоминали их как севордигов. Савиры на Южном Кавказе армянизировались и стали одним из армянских гаваров. Абу-л-Фарадж Кудама указывал, что Хосров, завязав с хазарами переговоры, построил крепость Дербент. Балазури же называл их турками. Менандр сообщал, что в 576 г. в Византию прибыло посольство от савир. Ромеи обещали платить дань вдвое большую, чем платили персы. Таким образом, те, кто вторгался на Южный Кавказ, могли быть или савирами, или подвластными им огурскими племенами — такими, как баланджары. В 576 г. началась война тюркютов против ромеев. Вождь наиболее западного удела Турксанф обвинил византийцев в вероломстве и дошел до Боспора. Далее, по сведениям Феофилакта Симокаты, он атаковал Лазику (царство Эгриси). Пройдя черноморским побережьем до реки Риони, Ромеи были вынуждены пойти на мир с тюркютами. Согласно ат-Табари и ал-Баллами, в 589 г. ромеи договорились с тюрками. С севера в Армению и Албанию вторглись хазары. Вместе с ними шли грузины и аланы. Как нетрудно заметить, до 576 г. землям вблизи персидских границ у Дербента угрожали не хазары и тюркюты, а савиры и союзные им болгарские огурские племена. Первое вторжение тюркютов на Южный Кавказ проходило по черноморскому побережью, а не через Дарьяльский и Дербентский проходы, что исключает контроль тюркютов над аланами и савирами с дагестанскими огурами ранее 576 г. Сведения ат-Табари и Ибн ал-Асира нуждаются в критике, так же как и сведения Моисея Каланкатуйского [4, XII; 2, с. 90-91, 176-177, 195-196; 5, Книга 2, Глава 4; 6; 7; 8; 1, с. 141].

Новый виток напряженности в Южном Кавказе возник, когда император Ираклий воевал против шахиншаха Хосрова Парвиза. Феофан Исповедник и Никифор отмечали, что около Тбилиси Ираклий встретился с вождем турок Зиевилем. Последний поклонился императору, а его войско пало ниц. Ябгу-каган представил императору сына своего Шада. Тюркским вождям были даны дорогие одежды и серьги. Сумбат Давитисдзе сообщал, что император Ираклий отправил к Тбилиси эристава Джибгу, который взял Тбилиси и местного командующего за дерзкие слова к византийскому императору казнил путем заполнения рта золотыми монетами. По данным Феофана, Ябгу-каган дал ромеям 40 тыс. войска под началом Шада, а сам возвратился в свою землю. Ираклий же вторгся в Персию, а блокаду поручил эриставу Адерназе. Тюрки после двух месяцев осады взойшли на стены, прорвались в город и устроили там резню. Двух начальников города, один из которых был персом, сначала ослепили, а потом утопили, мстя за оскорбление. Леонти Мровели в «Жизни Картлийских царей» сообщал, что хазары прошли через Морские ворота, которые называются Дербент. Также они проходили через Дарьял. Не могли противостоять хазарам Тагармосиды. Сын хазарского царя Уобос увел в свою страну пленных из Армении и Картли. Овсов считали потомками Уобоса, а Дурдзукети платила дань хазарскому царю. Леки также были данниками хазар. Апридон, сделавшись господином над Персией, построил Дербент и запер морские ворота. После этого на земли Грузии пришли войска турок. Турецкие предводители вели переговоры с наместником Мцхеты и царем Кайхосро, который ранее обращал их в бегство. Они добились успеха, и Кайхосро с турецким правителем заключили договор, по которому укрепилась дружба между народами. Мириан, поставленный хосровом, принялся воевать с хазарами, которые ходили в походы в Дербент и Овсети. Джуаншер Джуаншерияни сообщал, что овсы призывали на помощь хазар в борьбе против грузин. Говорилось, что царь греческий усилился и привел с востока турок во время царя Стефаноза. Тот храбро оборонял Тбилиси, но Адернесе и Джибга взяли город, а Стефаноз был убит [9–13].

Против гуннов выступил Джуаншер, который стал вассалом ромеев и разбил хазар у реки Куры. После он встретился с правителем гуннов (вероятно, так называли правителя савир) и породнился с ним. После смерти Джуаншера в Албанию вторгся правитель гуннов Алп-Илутвер (Алп-Эльтебер), который мстил Вараз-Трдату за то, что тот убил Джуаншера. Он разорил гавар Утик и подошел к Лпинку. В 684 г. епископ Исраэл обратил в христианство гуннов, что обусловило поход хазар на Албанию. Кроме Исраэла гунны писали письмо армянскому князю Григору и патриарху Сахаку. Степанос Таронеци накануне 685 года сообщал, что пришли хазары и опустошили Албанию, Арме-

нию и Иверию. Погибли князья армянский и иверийский. Григорий Мамиконян погиб в борьбе с северными народами (хазарами). Вардан великий указывал, что на седьмом году Саака произошло вторжение хазар и ими был убит Григорий Мамиконян [14; 72, 91, 15; 5, Книга 2, Главы 23, 26, 36, 40-45].

Моисей Каланкатуйский сообщал, что Василевс Ромеев планировал в 626 г. войти в союз с правителем севера и с его помощью одолеть персов. Правитель севера — это правитель тюркютов Джебуга-каган (Ябгу-каган). Союз был заключен, и от персов потребовали вызволить из темниц всех пленных христиан и отдать реликвию Древа Христа. Но персидский правитель не убоился их. Жители Чора столкнулись с тюркютами, которые принялись штурмовать их город. Тюрки осыпали албан градом стрел. Сами нападающие изображены как широколицые косиносцы. Те ворвались на стены, а потом устремились на улицы и начали резню в городе. Не надеясь на спасение, чорцы бежали в страну Арцахскую, в столицу своего государства — город Партав. Тюрки настигли беженцев у поселения Каланкатуйк. Персы же были разбиты ромеями, а шахиншаха вскоре убили его приближенные. По сведениям Моисея Каланкатуйского, спустя два года хазары вторглись в Албанию и начали грабить страну. Моисей Каланкатуйский указывал, что грузинам оборонять Тбилиси помогали 1 тыс. персов Шаргакага, который был вместе со Степаносом, царем Иверии. Два месяца Иракий безуспешно осаждал город и вскоре отпустил хазарское войско. Грузины же сделали карикатуру на Ябгу-кагана. Он был изображен низким, почти без ресниц, с большим носом и почти без бороды. Джебуга-каган требовал от персидского марзбана края и католикоса Виро покорности. Перс бежал из страны. Виро же затягивал с ответом, из-за чего подверг страну большому опустошению. Сам Виро бежал в Арцах, в крепость Чараберда. Тюрки же стали лагерем в Утик. Виро в конце концов прибыл к шаду и покорился. После этого епископ поселился в Партаве и часто навещал Шада. Он просил отпустить пленных, и Шад исполнил его просьбу. После опустошения Албании шад отправил войско Чорпан-тархана в Армению, а потом двинулся за ним. Персидский командующий Шахрвараз отправил против тюрков 10 тыс. конницы под командованием Гонагна, но всего 3 тыс. тюрков разбили и обратили в бегство этот отряд. Сначала тюркюты притворно отступили и заманили врага в засаду. После этого они ударили по врагу и разбили его. После кампании на Южном Кавказе среди тюрков разразилась усобица, и они ушли из региона. Гевонд сообщал, что в то время были усобицы в странах северных, потому что хазарский каган умер. Тогда мать кагана Парсбит приказала своему военачальнику Тармачу вторгнуться в Армению. Полководец прошел через земли гуннов и маскутов, через проход Чорский пришел в Пайтаракан. Были разрушены города Артавет и Гандзак-Шагастан, опустошены области Атши-Багуан, Спатар-Пероз, Ормизд-Пероз. Его встретили войска исмаэльские под руководством Джары (Джарраха). Хазары разбили исмаэльтян и напали на область Зерванд и осадили Абриотик. Тогда предводитель исмаэльтян Сет-Араш с малым отрядом разорил лагерь хазарский. Мслим (Маслама) завидовал ему и хотел убить, но не решился, остерегаясь гнева соплеменников. Как можно заметить, в сочинении Гевонда произошла контаминация, и два похода хазар были изображены как один. Собственно, это походы 684 и 710 гг. Нужно сказать, что в 692–693, 706–707, 708–709 гг. арабы нападали на Дербент, который контролировали хазары. После похода хазар на арабов в 710 г. арабы Масламы в 713–714 гг. взяли под контроль Дербент и совершили поход в землю гуннов, дойдя до Тарку. Гунны дали знать о вторжении хазарам, их каган пришел к городу и ждал подхода войск Алп-Тархана. Маслама был вынужден отступить [5, Книга 2, Главы 9, 12, 14-16; 16].

В 716–717 гг. по данным армянских источников Маслама воевал против хазар. По мнению М. Артамонова, он вторгся в их землю, но хазары отразили его вторжение. По сведениям ат-Табари, в 717–718 гг. в Азербайджан вторглись 20 тыс. хазар. Против хазар халиф Умар направил 4 тыс. арабских воинов Амра б. Рабийа. Ат-Табари датировал набег хазар на Армению 721–722 гг. Хазары уничтожили войско арабов, которое возглавлял Зубайт ан-Нахрани. На его место назначили Джарраха б. Абдаллаха ал-Хаками. При его появлении хазары поспешно отошли к Дербенту. Около города Нарвана, вблизи Дербента, Джарраз разбил войско Барджиля. По данным Ибн ал-Асира, в 722–723 гг. хазары обратили в бегство мусульман и собрали для набега в Армению большое войско. Тогда провинцией правил ал-Джарах Ибн Абдаллах а-Хаками. Он выступил против хазар, прошел реку Курр (Кура) и Бал ал-Абваб (Дербент). Далее, в последующие годы он совершил несколько походов против хазар. В 729–730 гг. тюрки снова вторглись в Азербайджан и тогда начальник провинции ал-Харс ибн Амру обратил их в бегство. Ал-Джаррах напал на страну хазар со стороны Тифлиса. В 730–731 гг. хазары совершили большой набег и подошли почти к Мосулу. Сын Хакана грабил и опустошал Азербайджан. Хазары осаждали город Варасан, против них выступил ал-Хараш и обратил их в бегство.

Мусульмане преследовали хазар до реки Арас (Аракс). В 731–732 гг. Маслама совершил поход в страну хазар. В 764–765 гг. Астархан-хорезмиец во главе войска тюрок напал на Армению. Он взял в плен много народа, как мусульман, так и зимми. Против тюрок выступили Джibraил б. Йахйя и Харб б. Абдаллах. Оба они погибли в сражениях. Астархан же вступил в Тифлис. В 792–793 гг. хазары вновь напали на Армению через Баб ал-Абваб и угнали около 100 тыс. голов скота. Причиной выступления Ибн ал-Асир считал то, что Саид ибн Сальма убил Мунаджиа ал-Сулями, который отправил своего сына к хазарам и просил их помочь. Хазары опустошали страну 70 дней. Тогда Харун ар-Рашид отправил войско во главе с Хузаймом б. Хазимом и Йазидом б. Мазьядом, которое изгнало хазар. Ал-Куфи писал, что Мухаммед б. Марван, а также Маслама б. Абд ал-Мелик б. Мирван выступили против хазар, которые вторглись в Армению. Они послали вперед себя авангард под командованием Убайдаллаха б. Аби Шейх. Тогда жители страны восстали против мусульман и перебили их. В страну вступил Мухаммед б. Марван и разбил язычников. После этого халиф Абд ал-Малик отправил в Азербайджан Джарраха. В следующем походе хазары столкнулись с арабами в междуречье рек ар-Расс (Аракс) и ал-Куру (Кура). Войско хазар возглавлял Барсбек б. Хакан, и оно составляло 300 тыс. Хазары умерщвляли всех мусульман, которых только встречали. В битве с хазарами poleg Джаррах, а один из полководцев бежал и донес Хишаму б. Абд ал-Мелику о поражении. Хазары осадили Ардебиль и, взяв его, устроили там резню. Тогда в войско против хазар был назначен Саид б. Амр ал-Хараша. После своего назначения он выступил из Джазиры и пришел в Армению и взял Хлат. Хазары в то время находились в Азербайджане, убивая и беря в плен его жителей. Сначала диверсант ал-Укайли убил Тархана, а потом и Варсану, который осаждал Барсбек. Бардик — перс из людей Саида, возвестил о том, что арабы уже у Байлакана. Вскоре он повел отряд в атаку на лагерь хазар. Барсбек начал собирать свои войска, которые до того были разбросаны по Азербайджану. Саид же собрал войско из Азербайджана и в битве при Барзанде разбил хазар. После этого хазары бежали в сторону моря, а у арабов халиф сместил Саида и назначил на его место Масламу. Арабское войско занимало Ширван. Далее Маслама и Мирван воевали в стране хазар [6; 17].

Нужно отметить, что в 725–726 гг. ал-Хараша совершил набег на хазар, а в 727–728 гг. Маслама совершил набег на хазар. То есть ряду хазарских набегов на Южный Кавказ предшествовали походы арабов на Хазарию, т.е. хазары были спровоцированы арабской экспансией. Также после хазарских набегов в 737 г. Мерван совершил поход над хазар и разбил войско хазарского кагана. Политика арабов при правлении Омейядов была агрессивной, и хазары отвечали на арабские набеги своими рейдами. Стоит отметить, что они получали поддержку у части местного населения [2; 288-291, 300-308]. Под 756 г. Феофан Исповедник сообщал, что турки (хазары) вторглись в Иверию и сразились с аравитянами. Михаил Сирийский и Агапий Манбиджский датировали это вторжение 762–763 гг. Агапий указывал, что хазары разбили арабов, которыми командовал Муса б. Ка'б. Ал-Йакуби относил эти события к 758-759 гг. Тогда хазары овладели областями Алан, Хамзин и Лакз. Ат-Табари под 762–763 гг. сообщал о вторжении хазар на Армению и убили многих мусульман. По данным Ибн ал-Асира и ат-Табари, хазары вновь появились в регионе через два года. Хазары во главе с Астарханом вторглись в Армению и взяли большой ясырь. Посланные против них арабские полководцы были разбиты. Когда халиф Мансур отправил против них в 765-766 гг. войско Хумайда б. Кахтаба, они уже не застали хазар в регионе. Гевонд сообщал, что Хатирлитбер опустошил Албанию и восточные области Грузии, увозя вместе с собой табуны скота и много пленных. Подверглась опустошению и Армения. Наместник провинции Йазид пассивно наблюдал за разграблением страны. По версии ал-Йакуби, Йазид и Джibraил бежали при приближении хазар [2; 334-338, 6, 10, 16]. Хазарские набеги, когда Арабским халифатом правили Аббасиды, были не спровоцированы. Сами хазары проявляли агрессию по отношению к Южному Кавказу.

Свидетельство этому есть в грузинских источниках. В «Летописи Картли» сказано, что после смерти грузинского царя Арчила хазарский правитель захотел жениться на сестре Джуаншера Шушан. Хазарский правитель обещал грузинскому царю помощь против сарацин. Но Шушан не хотела замуж за хазарина, и тогда в поход на Кахетию и Картли по пути Лекетскому пришел спасалар (военачальник) Блучан. За несколько дней он взял Тбилиси, и разорили хазары Картли. Когда Блучан возвращался назад по дороге Дариаланской (через Дарьяльский проход и владения алан), Шушан приняла яд. Иоанн Сабанисдзе сообщал, что когда исмаэльтяне начали ущемлять грузин, то местный правитель Нерсе вместе с блаженным Або Тбилели бежали к хазарам. В стране хазар было много поселений, где люди веровали в Христа. После некоторого времени Нерсе получил позволение приехать в Абхазию. Сами же хазары были язычниками. Або прибыл в Картли, где подвергся пре-

следованиям со стороны мусульман. Сам Або был по происхождению арабом и по представлению мусульман был муртадом, т.е. отступником от веры. Его арабы умертвили. События, связанные с Джуаншером и Шушан в Летописи Картли происходили в 60-х годах VIII в. [18; 139, 19, 20].

Таким образом, мы имеем поход тюркютов в дружественный Византии Эгриси в 576 г. Поход 589 г. со стороны хазар, который был вызван альянсом Византии и Западного Тюркского каганата в 589 г., был частью большой персидско-византийской войны 572–591 гг. Эти походы имели сравнительно небольшие последствия, если сравнивать их с походами западных тюркютов в 626 и 628 гг. При этом тюркюты выступают как значительная сила, способная брать штурмом такие хорошо защищенные крепости, как Чора (Дербент) и Тбилиси. Поход 626 г. привел к масштабным опустошениям во всем южнокавказском регионе и был частью византийско-персидской войны 602–628 гг. Поход западных тюркютов в 628 г. был направлен на подчинение Кавказской Албании. Полностью осуществить этот замысел помешала смута среди династии Ашина в Западно-Тюркском каганате. Кавказские албаны и грузины были не в силах противостоять войску западных тюркютов, но при Джеваншире (Джуаншере) могли вполне противостоять царству каспийских гуннов Сувар. В отношениях гуннов-савир с Кавказской Албанией можно увидеть как вражду, так и союзные отношения. Манифестацией ориентировки на страны Южного Кавказа стало принятие христианства Алп-Эльтебером и утверждение его как государственной религии. Союз гуннов с Албанией и Арменией не устраивал хазар, и те подчинили гуннов, а после этого осуществили вторжение на Южный Кавказ и серьезно опустошили регион. В битве с ними погиб армянский князь Григор Мамиконян. В VIII в. уже хазарские земли являются объектом арабской экспансии. Походы хазар в 722-723, 729-730, 730-732 гг., по сути, являлись ответом на вторжения арабов. Проявлениями агрессивной политики хазар можно считать походы 762, 764, 792-793 гг. Эти нападения были никак не спровоцированными. Хазарские набеги имели своей целью обогащение. Лишь походы 722-723, 729-730 и 730-731 гг., кроме этой цели, еще были действиями хазар по союзу с ромеями.

Заключение

Мы пришли к следующим выводам. Первым тюркским набегом в регионе был рейд причерноморскими землями в Эгриси в 576 гг. Набеги 589 и 626 гг. были обусловлены союзническим долгом кагана тюркютов перед императором. Поход 628 г. был уже собственной инициативой тюркютов, и Ябгу-каган хотел поставить в зависимость от себя Кавказскую Албанию. Первый хазарский набег состоялся в 684 г. и затронул весь южнокавказский регион. Хазарский каган ставил целью взятие добычи, а не подчинение региона. Такие же цели были у хазарских набегов 20-х и 30-х годов VII в., направленные против арабов в Армении и Азербайджане. Хазарские походы позволили облегчить давление арабов на Византийскую империю. Хазары в VIII в. далеко не всегда были атакующей стороной. Арабских походов на хазар было куда больше, чем хазарских на подконтрольный арабам Южный Кавказ. Успешными были разгром арабского войска Джарраха и взятие Ардебилля в 729–730 гг. Неспровоцированными были набеги хазар в 762 г. на Грузию и в 764 г. на Армению и Азербайджан, которые тогда контролировались арабами. Союз с Византией в то время не имел такого значения, как прежде.

Список литературы

- 1 Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. — СПб.-М.: Кристалл-АСТ, 2002. — 576 с.
- 2 Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. — СПб.: Лань, 2001. — 688 с.
- 3 Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа [Электронный ресурс] / А.П. Новосельцев. — М.: Наука, 1990. — 264 с. — Режим доступа: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Novoselsev_Gosydarstvo_Hazarov_turklib.pdf.
- 4 Шмидт А.Э. Материалы по истории Средней Азии и Ирана [Электронный ресурс] / А.Э. Шмидт // Ученые записки Института востоковедения. — Т. 16. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tabari/frameset.htm>.
- 5 Мовсес Каганкатвацци. История страны Алуанк. (в 3-х кн.) / Пер. с др.-арм. Ш.В. Смбатяна. — Ереван, Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран, 1984. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/istoriya-strany-aluank>.
- 6 Ибн ал-Асир. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль (полного свода истории) Ибн-ал-Асира. — Баку: АзФан, 1940. — 182 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text1.phtml?id=7966.

- 7 Феофилакт Симокатта. История / Вступ. ст. Н.В. Пигулевской; пер. С.П. Кондратьева; прим. К.А. Осиповой. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 224 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.krotov.info/acts/07/1/simo_00.html.
- 8 Византийские историки Дексипп, Евнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. — СПб.: Иждивением Духовного ведомства, 1860. — 431 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm.
- 9 Сумбат Давитисдзе. История и повествование о Багратионах, царях наших грузинских [Электронный ресурс] / Сумбат Давитисдзе. — Тбилиси: Мецниереба, 1979. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Davitisdze/frametext.htm>.
- 10 Летопись византийца Феофана от Диоклитиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. — М.: Университетская типография, 1884. — [2], IV, 370 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan/text9.phtml?id=11653>.
- 11 Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора [Электронный ресурс] / И.С. Чичуров. — М.: Наука. 1980. — 216 с. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Nikifor_2/frametext1.htm.
- 12 Джуаншер Джуаншерияни. Жизнь Вахтанга Горгасала [Электронный ресурс] / Джуаншер Джуаншерияни. — Тбилиси: Мецниереба, 1986. — 150 с., [3] л. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Gorgasal/frametext1.htm>; <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Gorgasal/frametext2.htm>.
- 13 Леонти Мровели. Житие картлийских царей [Электронный ресурс] / Леонти Мровели. — М.: Наука, 1979. — 101 с. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Mroveli/text.phtml?id=959>.
- 14 Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI века. — М.: Типография Лазаревского института восточных языков, 1864. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=RyE_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
- 15 Вардан Великий. Всеобщая история [Электронный ресурс] / Вардан Великий. — М.: Типография Лазаревского института восточных языков, 1861. — XXIII, 212 с. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext2.htm>.
- 16 История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века: пер. с арм. К. Патканова. — СПб., 1862. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gewond/frametext2.htm>.
- 17 Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний. — Баку: Элм, 1981. — 84 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kufi/frametext1.htm>; <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kufi/frametext2.htm>.
- 18 Картлис Цховреба. История Грузии [Электронный ресурс] / Картлис Цховреба. — Тбилиси: Артануджи, 2008. — 456 с. — Режим доступа: <http://science.org.ge/old/books/Kartlis%20cxovreba/Kartlis%20Cxivreba%202012%20Rus.pdf>.
- 19 Летопись Картли / Пер. с др.-груз., введ. и примеч. Г.В. Цулая – Тбилиси: Мецниереба, 1982. — 112 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Kartli/frametext.htm>.
- 20 Иоанн Сабанидзе. Мученичество Або Тбилели [Электронный ресурс] / Иоанн Сабанидзе. — Режим доступа: <http://www.rulit.me/books/muchenichestvo-abo-tbileli-read-96680-1.html>.

Я.В. Пилипчук

VI–VIII ғғ. түркіт-хазарлардың Кавказға шабуылы

Мақала VI–VIII ғғ. түркіттер мен хазарлардың Оңтүстік Кавказға шабуылын сипаттауға арналған. Зерттеудің жаңалығы – түркіттер мен хазарлардың парсылар және арабтармен соғысының аймақтық аспектісін өзекті ету болып саналады. Түркіттер мен хазарлардың Оңтүстік Кавказға әскери кампанияларына талдау жасалды. Аймақтағы алғашқы түрік шабуылы 576 ж. Эгрисиде болды. Хазарлардың Оңтүстік Кавказға шабуылы жөнінде ат-Табари және Ибн ал-Асир мәліметтері толық емес. 589 және 626 жж. шабуылдар түркіт қағандарының император алдындағы қарыздарымен шарттастырылды. Алғашқы хазар шабуылы 684 ж. болды және барлық Оңтүстік Кавказ аймағын қамтыды. VII ғ. 20- және 30-жж. хазарлардың Армения мен Әзербайжандағы арабтарға бағытталған шабуылдарының мақсаты да осылай болды. Хазар шабуылдары арабтардың Византия империясына арабтардың қысым жасауын жеңілдетуге мүмкіндік берді. VIII ғ. хазарлар әрқашанда шабуыл жасаушы тарап болған жоқ. Араб әскерлерінің Джаррахқа шабуыл жасауы және 729–730 жж. Ардебилді басып алуы жемісті болды. Хазарлардың 762 ж. Грузияға және 764 ж. Армения мен Әзербайжанға шабуылы кенеттен туды. Бұл кезеңде Византиямен одақтасу бұрынғыдай болған жоқ.

Кілт сөздер: савирлар, түркіттер, хазарлар, арабтар, шабуыл, Эгриси, Грузия, Армения, Кавказ Албаниясы, Әзербайжан.

Ya.V. Pylypchuk

Turkic-khazar raids on the South Caucasus in the VI–VIII centuries

This article is dedicated to the raids of the Turks and Khazars in the South Caucasus in the 6th-8th centuries. The novelty of this study is the actualization of attention on the regional aspect of wars of the Turks and

Khazars with Persians and Arabs. The military campaigns of the Turks and Khazars in the South Caucasus are analyzed. The information of al-Tabari and Ibn al-Asir about the raids of the Khazars to the South Caucasus to the Turks are not reliable. The raids in the V-middle of the VI centuries, carried out the Sabirs and the Ogurian tribes of the Bulgars. The first Turkic raid in the region was the raid by the Black Sea lands in Egrisi in 576 AD. The raids of 589 and 626 years were due to the allied duty of the khagan of the Turks to the Emperor. The campaign of 628 was already an initiative of the Turkic people and the Yabgu-kagan wanted to make the Caucasian Albania dependent on itself. The first Khazar raid took place in 684 and affected the entire South Caucasus region. The Khazar kagan set the goal of capturing prey, and not subordination of the region. The same goals were for the Khazar raids of the 20-ies and 30-ies of VIII century directed against the Arabs in Armenia and Azerbaijan. The Khazar campaigns made it possible to alleviate the pressure of the Arabs on the Byzantine Empire. Khazars in the VIII century, far from always been the attacking side. The Arab campaigns against the Khazars were much more than Khazarian on the South Caucasus controlled by the Arabs. Successful actions were the defeat of the Arab army of Jarrah and the capture of Ardabil in 729–730. The raids of the Khazars in 762 on Georgia and 764 years on Armenia and Azerbaijan were unprovoked. The alliance with Byzantium at that time did not have such significance as before.

Keywords: Savirs, Turkies, Khazars, Arabs, raids, Egrisi, Georgia, Armenia, Caucasian Albania, Azerbaijan.

Referenses

- 1 Gumilev, L.N. (2002). *Drevnie tiurki [Ancient Turks]*. Saint Petersburg-Moscow: Kristall-AST [in Russian].
- 2 Artamonov, M.I. (2001). *Istoriia khazar [History of khazars]*. Saint Petersburg: Lan [in Russian].
- 3 Novosel'cev, A.P. (1990). Khazarskoe gosudarstvo i eho rol v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza [Khazarian state and its role in history of Eastern Europe and Caucasus]. Moscow: Nauka. *bulgari-istoria-2010.com*. Retrieved from http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Novosel'cev_Gosudarstvo_Xazarov_turklib.pdf [in Russian]
- 4 Shmidt, A.Je. (1958). Materialy po istorii Srednei Azii i Irana [Materials about history of Central Asia and Iran]. *Uchenye zapiski Instituta vostokovedeniia – Scientific notes of Institute of Oriental studies*, 16. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tabari/frameset.htm> [in Russian]
- 5 Movses Kagankatvaci (1984). *Istoriia strany Aluank (v 3-h knihakh) [History of Caucasian Albania in three books]*. (Sh.V. Smbatjana, Trans). Erevan, Institut drevnih rukopisei imeni Mashtotsa — Matenadaran. *xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru*. Retrieved from <http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/istoriya-strany-aluank> [in Russian]
- 6 Ibn al-Asir (1940). Materialy po istorii Azerbaidzhana iz Tarikh-al-kamil (polnoho svoda istorii) Ibn-al-Asira [Materials on history of Azerbaijan from Tarikh al-Kamil (full compilation of history)]. Baku: AzFan. Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text1.phtml?id=7966 [in Russian].
- 7 Pigulevskaia, N.V. (1957). Feofilakt Simokatta. *Istoriia [History]*. (S.P. Kondratev, Trans). K.A. Osipova. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR. *krotov.info*. Retrieved from http://www.krotov.info/acts/07/1/simo_00.html [in Russian].
- 8 Vizantiiskie istoriki (1860). Deksipp, Evnapii, Olimpiodor, Malh, Petr Patristsii, Menandr, Kandid, Nonnos i Feofan Vizantiets [Byzantium historians Dexippus, Eunapius, Olympiodoros, Malhus, Petrus Patricius, Menandr, Kandidus, Nonnos and Theophan Byzantinius]. Saint Petersburg: Izhdiveniem Duhovnoho vedomstva. *krotov.info*. Retrieved from http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm [in Russian].
- 9 Sumbat Davitisdze (1979). *Istoriia i povestvovanie o Bahrationsakh, tsariakh nashikh hruzinskikh [History and tale about our georgian kings]*. Tbilisi: Metsniereba. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Davitisdze/frameset.htm> [in Russian].
- 10 Letopis vizantiitsa Feofana ot Dioklitiana do tsarei Mikhaila i syna eho Feofilakta (1884) [History of Theophan Byzantius from Diokletian until basileus Mikhail and his sob Theophilact]. Moscow: Universitetskaia tipohrafiia. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan/text9.phtml?id=11653> [in Russian].
- 11 Chichurov, I.S. (1980). Vizantiiskie istoricheskie sochineniia: «Hronohrafiia» Feofana, «Breviarii» Nikifora» [Byzantium historical opuses. Chronography of Theophan and Brevariary of Nicephorus]. Moscow: Nauka. *vostlit.info*. Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/rus/Nikifor_2/frameset1.htm [in Russian]
- 12 Dzhuansher Dzhuansheriani (1986). *Zhizn Vakhtanha Horhasala [Life-description of C/vakhtang Gorgasal]*. Tbilisi: Metsniereba. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Gorgasal/frameset1.htm>; <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Gorgasal/frameset2.htm> [in Russian].
- 13 Leonti Mroveli (1979). *Zhitie kartliiskikh tsarei [Life of Kartli kings]*. Moscow: Nauka. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Mroveli/text.phtml?id=959> [in Russian].
- 14 Stepanos Taroneci (1864). *Vseobshchaia istoriia Stepanosa Taronskoho, Asokhika po prozvaniiu, pisatel'ia XI veka [General history of Stephanus Taroneci Asokhik, writer of XI century]*. Moscow: Tipohrafiia Lazarevskoho instituta vostochnykh yazykov. *books.google.com*. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=RyE_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [in Russian].
- 15 Vardan Velikij (1861). *Vseobshchaia istoriia [General history]*. Moscow: Tipohrafiia Lazarevskoho instituta vostochnykh yazykov. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset2.htm> [in Russian].
- 16 Gevond (1862). *Istoriia khalifov Vardapeta Hevonda, pisatel'ia VIII veka [History of khalifs by Vardapet of Gevond, writer VIII century]*. (K. Patkanova, Trans). Saint Petersburg. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gevond/frameset2.htm> [in Russian].
- 17 Al-Kufi (1981). *Abu Muhammad ibn Asam al-Kufi. Kniha zavoevanii [Book of conquest]*. Baku: Jelm. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kufi/frameset1.htm>; <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kufi/frameset2.htm> [in Russian].

18 Kartlis Tsovreba (2008). Istoriiia Hruzii [History of Georgia]. Tbilisi: Artanudzhi. *science.org*. Retrieved from <http://science.org.ge/old/books/Kartlis%20cxovreba/Kartlis%20Cxovreba%202012%20Rus.pdf> [in Russian].

19 Letopis Kartli, 1982. [Chronicle of Kartli]. (G.V. Culaja, Trans). Tbilisi: Mecniereba. *vostlit.info*. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Kartli/frametext.htm> [in Russian].

20 Ioann Sabanisdze. Muchenichestvo Abo Tbileli [Martyrdom of Abo Tbileli]. *rulit.me*. Retrieved from <http://www.rulit.me/books/muchenichestvo-abo-tbileli-read-96680-1.html> [in Russian].

E.E. Alzhanova

*Kh.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan
(E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz)*

Indicators of a living level of the population of Kazakhstan for the last ten years of XXth century

Social indicators of a living level of the population of Kazakhstan for the last ten years of the 20th century are considered in this article. One of the most important tasks of social policy is the problem of growth of level and quality of life of the population. In Kazakhstan, as well as on all former Soviet Union during a transition period there was a sharp falling of a level of living of the population; all social infrastructure was almost destroyed. Certainly, it was connected with crisis of economy and lack of concrete social policy. The level of living is rather difficult and many-sided category. In spite of the fact that many elements of living standards are interconnected among themselves, they have considerable features, specifics and their complex characteristic requires use of the corresponding system of specific indicators. Due to the lack of a rational way of association of diverse indicators of such system in a certain uniform indicator in domestic and international practice the impossibility of use of one indicator which is comprehensively characterizing a level of living is recognized.

Keywords: social structure of society, employment of the population and working condition, income of the population, compensation, social and consumer services of the population.

The living level of the population as social and economic category represents the level and degree of a requirements satisfaction of people in material benefits, household and cultural services. Material benefits are food, clothes, footwear, objects of culture and life, the dwelling.

Household services - in a broad sense - include utilities, including transportation and communications services, household services, as well as medical services. Services in the field of culture are rendered by cultural institutions, art and education.

The level of living as the characteristic of welfare of the people is the most important element of wider concept «conduct of life». When studying a level of living the following indicators are allocated:

- 1) general and comprehensive characteristic of social and economic welfare of the population;
- 2) assessment of extent of social and economic differentiation of society, degree of differences on welfare between separate social, demographic and other national groups;
- 3) analysis of the nature and degree of influence of various socio-economic factors on the standard of living, the study of their composition and dynamics;
- 4) allocation and the characteristic of the lower-income segments of the population needing social and economic support.

The level of living, its dynamics and differentiation substantially are defined by the level of development of productive forces, volume and structure of a national wealth, production and use of gross national product, the nature of distribution and redistribution of income.

The level of living is rather difficult and many-sided category. In spite of the fact that many elements of living standards are interconnected among themselves, they have considerable features, specifics and their complex characteristic requires use of the corresponding system of specific indicators. Due to the lack of a rational way of association of diverse indicators of such system in a certain uniform indicator in domestic and international practice the impossibility of use of one indicator which is comprehensively characterizing a level of living is recognized.

It is possible to divide the indicators used for the characteristic of a level of living with some degree of convention into three look:

- the first - synthetic cost indexes (GNP, fund of consumption, the total revenues of the population, etc.);
- the second - the natural indicators measuring the volume of consumption of concrete material benefits (security with personal property, consumption of food, number of the transported passengers, etc.);
- the third - the indicators showing proportions and structure of distribution of welfare (distribution of the population on profitable groups, indicators of concentration and differentiation of income and consumption, etc.).

The level of living, is characterized first of all by consumption indicators, however the level and structure of consumption are substantially determined by those resources which are at the disposal of the certain person, family and society in general. Therefore along with indicators actually of consumption of indicators of a level of living is a part of the system also a number of the indicators characterizing possibilities of consumption. The fund of consumption or income level treats them, for example.

In 1988 Goskomstat of the USSR accepted the «System of statistics of social and economic development of the USSR» incorporating section «Social Development and Level of Living of the People». It is the most in details developed system of indicators from among applied in practice of the state statistics – in it 284 key indicators reduced in 20 theme groups.

1. Social structure of society.
2. Employment of the population and working condition.
3. Participation of workers in government and public life.
4. Income of the population.
5. Monetary savings of the population.
6. Compensation.
7. Public funds of consumption.
8. Social and consumer services of the population. Including: a) trade, public catering; b) transport and communication; c) housing and communal services and consumer services of the population; d) healthcare, physical culture, tourism; social assistance; e) national education; e) culture and art.
9. Consumption of material benefits and services by the population.
10. Property of the population.
11. Budget of family.
12. Budget of time of the population.
13. Moral statistics. Including:
 - a) Crime;
 - b) Administrative offenses;
 - c) Socially dangerous phenomena promoting commission of crimes and offenses.

The given system of indicators, its volume and, the main thing, the structure including along with welfare measures of the characteristic of social aspects of life are more suitable for the description of an image rather than actual level of living. Earlier, in the years of «the developed socialism», such approach was very convenient for justification of essential lag of the USSR on many indicators of a level of living from developed capitalist and the majority of the European countries of the socialist camp. However in modern conditions to use this system of indicators is impossible, having even removed from it ideological loading and having allocated only those indicators which characterize a level of living. It is impossible, first of all for the following reasons: social and economic bases of social development in the country changed, differentiation considerably increased, moreover, there was even a polarization of the population on a level of living, at last, there were changes and in practice and methodology of statistics and account.

Therefore, it was necessary and logical to develop a system of indicators of living standards, adapted to modern socio-economic conditions in Kazakhstan. This system includes the following sections:

- 1) The generalizing indicators (GNP, fund of consumption, a cost of living index, etc.);
- 2) Income of the population;
- 3) Consumption and expenses of the population;
- 4) Monetary savings of the population;
- 5) The saved-up property and the dwelling;
- 6) Social differentiation of the population;
- 7) lower-income strata.

The standard of living is largely determined by the incomes of the population, the size of which mainly depends on the degree of satisfaction of personal needs. The main sources of income of the population are: the salary and other payments which workers receive for the work (in a monetary or natural form); income from individual work; payments and privileges from public funds of consumption, special funds, annual payments for life insurance; income from property (for example, payments for use of financial assets, buildings, earth, author's rights, patents, etc.); income from personal subsidiary farm, garden, kitchen garden (cost of net production). Also other sources of income are possible (a prize in a lottery, a prize for a victory in a competition, a competition, etc.).

From a legal point of view, the incomes are divided into legal and illegal, received within a hidden economy. The latter include income received from activities not registered in accordance with the established procedure, concealed from taxation and control by the state. To measure the level and structure of household incomes, a number of indicators characterizing them in various aspects are used. One of the main indicators is the amount of personal income of the population - all types of income of the population, received in cash or in kind. This indicator can be calculated directly for individual households on the basis of statistics on family budgets, but it does not reflect either the general or real incomes of the population. Aggregate (total) income (VOS) is determined by summing the individual incomes and the cost of free or concessional services to the public through public consumption funds. The cost of services is determined by calculation [1].

The above figures, calculated in the prices of the current period, are called nominal income indicators. They do not determine the real content of income, i.e. Do not show how much material goods and services are available to the population at the current level of income. For the calculation of the price index and tariffs for paid services, statistical authorities conduct monthly registration of prices for food and non-food products-representatives and services since 1989. The survey is conducted on a fairly wide range of goods (up to 650 positions), sold through various channels. It should be noted, however, that the prices of supply of goods are recorded, which in many cases differ from the purchase prices.

The result, also called the cost-of-living index, shows how much the population began spending to buy food, goods and services (that is, consumer spending) in the current period compared to the basic one if the level of consumption remained unchanged when prices changed, basic. Such a calculation is correct if there are no significant changes in the structure of consumer spending during the analyzed period.

The subsistence minimum is an indicator of the volume and structure of consumption of the most important material goods and services at the minimum acceptable level, which provides the conditions for maintaining the active physical condition of adults, social and physical development of children and adolescents. The budget of the subsistence minimum is the valuation of the subsistence level of the subsistence minimum; in addition, it includes the costs of taxes and other mandatory payments.

The needs of the population are significantly differentiated depending on its socio-demographic characteristics and living conditions, so the subsistence minimum is calculated not only on average per capita or family, but also separately for different categories: children (up to 7 years), adolescents (7-15 years), able-bodied citizens, pensioners. The subsistence minimum of a particular family can be determined on the basis of its actual composition and magnitude. The basis of all calculations is a set of food for the subsistence minimum, including food products, combined into 10 aggregated groups: bakery products; potatoes; vegetables; fruits and berries; meat products; milk products; fish products; eggs; sugar and confectionery; vegetable oil, margarine. The cost estimate of the cost of the subsistence minimum budget for food is carried out by evaluating the natural set for each group of goods at the average purchase prices of the corresponding goods. Average prices are determined by household statistics.

The total amount of the budget of a subsistence minimum includes expenses on nonfoods, services, taxes and other obligatory payments besides expenses on food and is defined by adjustment on the basis of the cost of food set and approximate structure of the budget of a subsistence minimum. The structure of the budget depends on the size of a household income. For calculations actually developed costs breakdown of 10 % of the least wealthy families in the basic period is used.

The analysis of income of family (household) begins with calculation of their general levels that already represents the difficult economic task including logical coordination of their results along with computing operations. Then the role of various sources in formation of income and also factors on which their level and structure depend are analyzed. Income of different social national groups, the groups differing on the status in employment, to the structure of families, etc. are compared.

In revenue breakdown the following main sources are allocated:

- 1) compensation and income from an entrepreneurial activity, including separately compensation employed;
- 2) Pensions (labor and social);
- 3) Grants;
- 4) Grants (by types);
- 5) Dividends and payments per shares and to other securities and also income from property;
- 6) Receipts from insurance;
- 7) Receipts from bank accounts;
- 8) Receipts from property sale (by types);

- 9) Receipts from sale of shares and other securities;
- 10) Receipts from foreign currency sales;
- 11) Credits, loans, debts;
- 12) Other receipts.

The balance of money at the beginning of the analyzed period is also taken into account - the so-called carry-over sums.

These cash incomes are a mobile part of the aggregate income. This part at the discretion of the owners is spent on the acquisition of various material benefits, as well as payment for consumer services or can accumulate in the form of savings. Incomes received in the form of free or partially paid benefits, free services consumed by the population through public or trust funds, are an immobile part of the aggregate income. They also determine the standard of living, but are strictly targeted, i.e. cannot be replaced by the amount of money equivalent to the cost of these services and benefits. Statistical data also for the purpose of studying of the directions of use of income by the population are analyzed in great detail. The enlarged expenditure structure for the intended purpose includes the following groups:

1. Purchase of food products and - separately - expenses for public catering.
2. Purchase of non-food products, including: a) clothes, linen, shoes, fabrics; b) durable goods; c) hygiene products, medicines, building materials, etc.
3. Monetary expenses for payment of services.
4. Other expenses.
5. Accumulation (accounts in banks, purchase of securities, foreign currency, etc.).
6. Cash money.

The analysis is carried out in the context of individual socio-demographic and income groups of the population, in a territorial aspect, as well as using detailed cost estimates by types and methods of consumption. The values of incomes and expenditures of the population not only characterize the budgets of families, but are also used to build balances of money incomes and expenditures of the population and to determine the indicators of the household account in the system of national accounts.

Thus, not only the volume of accumulation towards increase, but also the relation to forms of accumulation of money – first of all in favor of purchase of currency changed.

Let's note that so it turned out that the calculated indicators of level and quality of life standardized and ranked according to separate characteristics of developed countries of the world (and, first of all, the USA and Europe) and expressed in a quantitative monetary form, absolutely closed the fact that the quality of life is a concept multidimensional and not reduced to individual techno-organizational characteristics.

The quality of life and its various indexes are used for the characteristic of welfare and wellbeing of society. Unlike «level of living» which characterizes only economic and external living conditions of the person «the quality of life» reflects a condition of the person in economic and social reality of his actual life. These indicators are close to the Index of Human Development (IHD) admitted to the UN since 1990 which is calculated as the average weighed longevity, of education and material well-being and allows to range the countries on the basis of comparison of the actual situation with the best and worst achievements both other indexes and criteria existing and already rather well tested in world practice.

Under the quality standards of life extremely variable standards, extremely various, multiple-address and typologically organized for different national groups and under different schemes of work mean. Such standards include the following indicators:

- Birth rate and mortality;
- Number of marriages and stains;
- Feasibility of the right of the child to live and be brought up in family;
- Prospects of the childhood and life;
- Availability of education;
- Quality of education;
- Variety of educational services;
- Availability of subjects to cultural appointment;
- Development of a social infrastructure and social services;
- Development of a social security system poor and elderly;
- Availability of medical services and their quality;

- Variety of systems of professionalizing;
- Existence of prospects of employment.

Thus one of the most important tasks of social policy is the problem of growth of level and quality of life of the population. In Kazakhstan, as well as on all former Soviet Union during a transition period there was a sharp falling of a level of living of the population; all social infrastructure was almost destroyed. Certainly, it was connected with crisis of economy and lack of concrete social policy.

According to various estimates (including sociological polls of the population), the size of fall of income for separate categories of the population for years of reforming of economy fluctuates from 5 to 20 times and more than [2]. Decrease in a level of living causes growth of social tension, refusal of support of reforms from a certain part of the population. Meanwhile, as international experience testifies, success of social and economic transformations depends in many respects on behavior and active participation of a general population. For 1997-2000 rather steady tendency of the sizes of income gained by lower-income strata remained: according to results of inspections of households, 51-62 % of the population of Kazakhstan had average monetary per capita income lower than 3000 tenge a month. A third of the population these years had the average per capita income of 3001-6000 tenge a month, or less than 70 US dollars at the rate of 1997-1998. The difference in income at an urban and rural population is most noticeable. In particular, if in 1999 in the cities the specific weight of the needy population (with the average located per capita income less than 3000 tenge a month) was 49,1 %, then in the rural zone - 83,3 %, by 2000 respectively - 33,1 % and 73,2 %. Results of the conducted sociological survey confirm these data: income of 3-5 thousand tenge in a mudflow has 27 % answering in the city - 22,9 %; income to 3 thousand tenge - according to 14,9 % and 11,4 %; 5-8 thousand tenge - 10,8 % and 19,6 %; the people having income of 8-12 thousand tenge in the village are twice less, than in the city, and income over 16 thousand tenge in the village was not noted by any of answering. Differentiation on income and on regions is also high. The highest is the average per capita income of residents of the cities of Almaty and Astana. For March, 2000 monetary income in these cities made respectively 7061 and 6176 tenge. The lowest income at residents of the Southern Kazakhstan and Almaty regions are 2333 and 2027 tenge.

Although nominal cash incomes in 2000 increased almost threefold on average in the republic in 1995, in 2000, compared to the previous year, this growth amounted to 17.5 %, real incomes for the year increased only by 3.2 %. Nominal cash incomes of townspeople are twice higher than those of villagers, and in 2000, respectively, amounted to 4145 and 2044 tenge on average for the month. One of the reasons for such a significant gap is the natural forms of economic management common in the countryside in recent years and the non-monetary forms of exchange that accompany them.

To estimate the average level of incomes of the population, we compare them with the subsistence minimum. The average monthly subsistence minimum exceeds the average monthly income per capita by an average of 1.1 times. The ratio of per capita income of the population to the subsistence level gives an indicator of the purchasing power of monetary incomes. This ability of the main part of the population in comparison with the pre-reform period has significantly decreased. As of March 2000, the level of purchasing power was 0.9 times the subsistence level (for comparison: in Russia this figure is 1.41). The change in incomes occurs simultaneously with the increase in prices, and their material content largely depends on the level and state of prices for specific goods and services. In recent years, there has been a trend towards a decrease in the rate of inflation, although of the factors that could worsen the material situation, the respondents most often identified inflation (36.2 % of the townspeople and 25.7 % of the villagers). However, the growth rates of prices for socially important goods and services remain quite high. Prices for housing maintenance and utilities remain high. The consumer price index in 2000 to the previous one was 13.2 %, and by 1995 - 88.5 %.

Also, prices and tariffs for services grew, which grow much faster than prices for goods: for 1996-1999, services grew 4-fold, and goods became more expensive only 1.4 times. Passenger transport services went up by 11.4 %, institutions of culture and sports - by 5.3 %, education - by 3.3 %, housing and communal services by 7.8 %, healthcare - by 5.1 %. The growing differentiation of the population in terms of monetary income has led to an increase in the proportion of the population that has incomes below the subsistence level. If we compare the level of poverty in the United States, countries of Western Europe, Russia and Kazakhstan by the situation for 1996, then for our country this picture is more than depressing. The poverty level in the United States, Belgium, the Netherlands, and France is about the same level (13-14 %), Russia is roughly on the same level as countries such as Italy, Spain, Great Britain, Greece (20-22 %), in Denmark (6 %) [3]. In Kazakhstan, the poverty rate is more than twice as high as the US, 1.5 times higher than in Russia, and almost 6 times higher than in Denmark. The tool for determining the monetary income required for an ade-

quate standard of living is usually the consumer budget of the minimum standard of living, containing quantitative sets of goods and services and valued at retail prices. In the US in 1996, the real cost of living was almost \$ 8,000, which roughly corresponds to the same indicator in the developed countries of Western Europe. This indicator is more than 300 times higher than the officially established subsistence level in Kazakhstan, which in 2000 was equal to 4007 tenge.

Over the years of reforms, the structure of the population's incomes has not undergone significant changes, as it was ten years ago, the share of income from work is the most significant part, the income from all types of sales has grown. The structure of incomes in urban and rural areas differs significantly. One of the most important sources of income for rural residents is the sale of products produced in their own economy. The share of this income for rural residents is 21 % and for urban residents - 7 %. The share of wages in the total income of urban residents exceeds the mark of 76 %, and in rural areas - only 59 %.

As can be seen from the structure of the monetary incomes of the population, the basis for the reproduction of the worker and his family is the salary. The trend of growth in wage differentiation in the social sphere is related to the existing imbalance in the existing wage system in various sectors financed from budgets of various levels. Although nominal wages also tended to increase, but the rate of its growth did not keep pace with the rate of price growth. According to the Ministry of Labor Protection of the Republic of Kazakhstan, the average monthly real wages of employees have decreased by 50 % since 1991. The minimum wage for the past few years remains very low relative to the size of the subsistence minimum. Another condition for the polarization of income is an increase in the wage gap. Here you can observe the following types of differentiation. First, the differences in wages of the main part of employees and administration in the same enterprise reach 10-20 times. Secondly, sectional differences in wages are 15 times, and regional - 3 times. Thirdly, the difference in wages between public and private enterprises, including joint ventures, is 7.2-fold. There is a big difference between the minimum and maximum average monthly accrued wages of employees by types of economic activity. So, in 2000, the minimum wage was only 15.7 % of the maximum wage, whereas in 1990 the lowest wage was 54.5 % compared to the highest. The lowest wages are in those areas that ensure the reproduction of human capital - education, health, social services. The highest wages are in the mining industry and financial institutions. In Kazakhstan, before the transition, the distribution of income was more even, this was due to the fact that almost all income in the form of wages or transfers was received by the population through state bodies. At present, the question of the uneven distribution of incomes is acute before us. The limits of optimal income differentiation, tested by world practice, are 4-6 times. Thus, the degree of inequality in the 90s among the developed countries was the smallest in Japan - 4.3 times, in Germany - 5.7, in Italy - 6, in France - 6.5, in the United Kingdom - 6.8, in the United States - 8.9 times. In Kazakhstan, the gap in the level of monetary incomes of 10 % of the wealthiest and poorest segments of the population in 2000 was 11.9 times, while before the reforming years this figure was 4; if in the city this coefficient was 10.4 times, in rural areas - 18.4 times. The richest 20 % of the population accounted for 43.1 %, while the less well-off - only 6.1 % of the income.

In developed countries, no more than 50 % of household incomes go to purchase goods and services, and in our country in 2000, 83 % was spent on consumer spending, which is more than 10 % more than in 1990. Consumer spending includes food expenses - in 2000, 50 % was spent, in 1990 - 30.3 %, for non-food products, respectively, 26 % and 35 %, for payment of various services - 24 % and 9.4 %. By the share of the family budget used for food, it is possible to judge the level of well-being. According to international statistics, the family is considered poor if it spends more than 50 % of its income on food. The share of food products in the structure of consumer spending of the villagers is 51 %.

It should be noted that in the structure of consumption there is a shift in costs from the purchase of goods to pay for services. More than half of the total payment for services goes to utilities, housing maintenance and repairs (51 %). Half of the population, having an average income of up to 3000 tenge per month, is forced to choose between buying food and essential goods and paying for utilities, the average cost of which varies between 2-4 thousand tenge. As evidenced by the experience of industrial countries, in order to stimulate effective demand and economic development, it is necessary to increase wages. At the same time, the growth of the purchasing power of the population should be accompanied by moderate inflation, which will not hamper economic development if the growth of wages is countered by an increase in the commodity mass.

More than a quarter of the costs for services are transport and communications, 11 % for education services, 5 % for health, 3 % for individual services. Practically there are no costs for cultural events and leisure activities, which lead to spiritual improvement of the population. Absolutely nothing remains on the accumu-

lation of savings on deposits and securities, in such circumstances, the state cannot remove from itself the solution of most of the problems of life support for the population. If at the present time all the burden of caring for the increase of «consumer wealth» (primarily housing and communal reforms) on the shoulders of the population is shifted, the result of this will be a reduction in the real disposable incomes of the population, especially the poorest sections of the population will lose much.

The number of economically active population in 2000 remained at the level of about 47.8 % of the total population. Analysis of data over a number of years shows that the ratio of employed to the entire population of the country increases with positive economic growth. According to labor force surveys conducted in a number of countries, approximately 10 % of the total numbers of economically inactive people are job seekers who do not have the opportunity to start immediately, and those who are desperate to find work [4]. The number of employed decreased from 1991 to 2000 by 19.6 %, men by 17.3 %, and women by 22.1 %. The same trend is observed in the ratio of employed to the total population, which decreased from 47.2 % to 46.1 %. And this trend is accompanied by a drop in the total number of residents of the republic by 1,462.1 thousand people, or 1.1 times. It should be noted that the largest part of the employed population by sector - in the private sector (76.7 %), by industry - in the service sector (59.6 %). As of the end of December 2000, the number of unemployed was 906.4 thousand people, the unemployed, who were officially registered with the employment agencies, 231.4 thousand people. The level of officially registered unemployment at the same time was 3.7 % of the working-age population of the country. In rural areas, as of the end of June 2001, unemployed people accounted for 38.7 % of the total number. At the same time, in comparison with 1999, the level of official unemployment increased by 1.3 percentage points, the total number of unemployed decreased slightly. It should be noted that the data provided by the Agency on Statistics and the data provided in the Human Development Report of the Republic of Kazakhstan for 1997 on unemployment have significant differences: for example, the difference for 1994 was 42.9 thousand people, in 1995 - 63, 4 thousand, in 1996 - 109,3 thousand people.

In 2000, the total unemployment was 906.4 thousand people, which is equal to 12.8 % of the economically active population. The modern labor market is characterized by a high level of hidden unemployment. The average duration of unemployment in mid-2001 was 8.2 months, while the same figure in 1998 was only 6 months. At the same time in search of work for more than 12 months in 2001 there were 73.2 thousand people (one in three of the registered ones), which is twice as much as at the end of 1998. From 6 to 12 months, 59.4 thousand people (that is, every fourth registered unemployed) were looking for a job, which is 6.8 % less than in the same period last year. The longest unemployment among the CIS countries in Armenia is 14 months, in Ukraine - 11, the lowest in Uzbekistan - 4 months. From the distribution of the unemployed by duration, it can be seen that it is increasing; this indicates that the employment of people is small, as well as the small number of people applying to employment agencies. The effectiveness of the employment service for the retraining of the unemployed raises serious doubts. So, in 1999, only 12.8 thousand people were employed, which is 3.6 % of the number of applicants.

Considering the problem of unemployment in Kazakhstan, it is necessary to separately note that at present the female and youth human capital is the most vulnerable on the labor market. Thus, at the end of 2000, women accounted for 57.2 % of the total number of officially registered unemployed, and 29.1 % for young people (aged 19-29). The level of official unemployment among women is 1.5 times higher than among men (for 2000, respectively, 4.3 % and 3.0 %), and among youth - 0.6 percentage points higher than the general official level. Women among job seekers with the assistance of employment services at the beginning of 2000 were 63-57 % in Kyrgyzstan, Tajikistan, 60-69 % in Belarus and Russia. The share of young people in the number of unemployed varied from 30-36 % in Kyrgyzstan and Russia, 40-53 % in Belarus, and up to 60-62 % in Tajikistan. State programs should stimulate the creation and transformation of jobs in more promising and developed sectors of the economy, attracting not only budgetary funds, but also means of business owners and investors.

Thus, since 1999 GDP growth has been observed and accordingly there have been slow, but progressive changes towards the growth of the material well-being of the country's population. In 2003-2005, high growth rates of the economy of Kazakhstan were achieved, raising living standards and welfare of the population, against the backdrop of a stable socio-political situation in the society. In 2003-2006, it was planned to ensure an average annual real increase in gross domestic product of 7-7.5 %. However, the balanced economic policy of the Government and dynamic carrying out reforms allowed to provide average annual growth rate of GDP during 2003-2005 of 9,4 % a year. In 2005, according to preliminary data of the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, GDP growth compared to the previous year was 9.4 %. Ade-

quate economic growth is increasing the welfare of the people of Kazakhstan. In this area, the goal was to raise the level of GDP per capita in 2006 to \$ 2,600. However, the high growth rates of the economy made it possible to surpass this figure by the results of 2005. According to preliminary data, per capita GDP in 2005 amounted to 3620 US dollars. In general, for 2003-2005, per capita GDP increased by 1.3 times.

So, in the last decade of the 20th century, the state of human capital in the Republic of Kazakhstan was characterized by a number of negative phenomena: low incomes of the majority of the population, weak social protection and labor market regulation, a violation of the connection between the price of labor and the cost of worker reproduction, lack of guarantees in the spheres of education and health, culture. In turn, the low quality of human capital has had a negative impact on economic development, destabilizing the socio-economic situation. Under these conditions, the increase in the level of human capital must be the main guideline of the state's social and economic policy.

References

- 1 Суриков А. Основные показатели уровня жизни населения в условиях рыночной экономики / А. Суриков // Вестн. статистики. — 1992. — № 12. — С. 11–15.
- 2 Кривко Н.И. Оценка уровня бедности в Республике Казахстан / Н.И. Кривко // Экономика и статистика. — 2000. — № 2. — С. 9–16.
- 3 Лебедева Л.Ф. Экономическая безопасность человека / Л.Ф. Лебедева // США и Канада: экономика, политика, культура. — 1999. — № 9. — С. 66–78.
- 4 Мухамедиева А.Д. Тенденции развития современного международного рынка труда / А.Д. Мухамедиева, З.А. Коканбаева, Ж.Ж. Айгазин // Экономика и статистика. — 2000. — № 2. — С. 94–99.

Э.Е. Әлжанова

Қазақстан халқының өмір сүру деңгейінің XX ғ. соңғы он жылдығындағы көрсеткіштері

Мақалада Қазақстан халқының әлеуметтік индикаторлар мен халықтың өмір сүру деңгейінің XX ғасырдың соңғы он жылдығындағы көрсеткіштері қарастырылған. Әлеуметтік саясаттың ең маңызды міндеттерінің бірі халықтың өмірлерінің сапасы мен деңгейлерінің арту проблемасы болып табылады. Қазақстанда және бүкіл посткеңестік кеңістіктегі өтпелі кезеңде халықтың өмір сүру деңгейінің күрт құлдырап, барлық әлеуметтік инфрақұрылымдары іс жүзінде жойылды. Әрине, бұл дағдарыс экономика мен нақты әлеуметтік саясаттың болмауына байланысты болды. Өмір сүру деңгейі жеткілікті күрделі және көпқырлы категория болып табылады. Өмір сүру деңгейінің көптеген элементтерінің бір-бірімен өзара байланыстылығына қарамастан, олар елеулі ерекшеліктер мен спецификаларға ие және олардың кешенді сипаттамалары үшін тиісті жүйелердің ерекше көрсеткіштерін пайдалану талап етіледі. Мұндай жүйелердегі әртүрлі көрсеткіштерді қандай да бір бірыңғай көрсеткішке ұтымды жинақтаудың тиімді тәсілдерінің жоқтығына байланысты, отандық және халықаралық тәжірибеде танылған өмір сүру деңгейін жан-жақты сипаттайтын дербес бір көрсеткішті пайдалану мүмкін емес.

Кілт сөздер: қоғамның әлеуметтік құрылымы, халықты жұмыспен қамту және еңбек шарттары, халықтың табысы, еңбек төлем ақысы, әлеуметтік және халыққа тұрмыстық қызмет көрсету.

Э.Е. Альжанова

Показатели уровня жизни населения Казахстана за последние десять лет XX века

В статье рассмотрены социальные индикаторы и показатели уровня жизни населения Казахстана за последние десять лет XX в. Одной из наиболее важных задач социальной политики является проблема роста уровня и качества жизни населения. В Казахстане, как и на всем постсоветском пространстве, в переходный период произошло резкое падение уровня жизни населения, практически была уничтожена вся социальная инфраструктура. Безусловно, это было связано с кризисом экономики и отсутствием конкретной социальной политики. Уровень жизни является достаточно сложной и многогранной категорией. Несмотря на то, что многие элементы жизненного уровня взаимосвязаны между собой, они имеют значительные особенности, специфику и для их комплексной характеристики тре-

буется использование соответствующей системы специфических показателей. Автором сделан вывод, что из-за отсутствия рационального способа объединения разнородных показателей такой системы в некий единый показатель в отечественной и международной практике признано невозможным использование одного показателя, всесторонне характеризующего уровень жизни.

Ключевые слова: социальная структура общества, занятость населения и условия труда, доходы населения, оплата труда, социальное и бытовое обслуживание населения.

References

- 1 Surikov, A. (1992). Osnovnye pokazateli urovnia zhizni naseleniia v usloviakh rynochnoi ekonomiki [The main indicators of living standards of the population in a market economy]. *Vestnik statistiki – Bulletin of statistics*, 12, 11–15 [in Russian].
- 2 Krivko, N.I. (2000). Otsenka urovnia bednosti v Respublike Kazakhstan [Poverty assessment in the Republic of Kazakhstan]. *Ekonomika i statistika – Economics and statistics*, 2, 9–16 [in Russian].
- 3 Lebedeva, L.F. (1999). Ekonomicheskaiа bezopasnost cheloveka [Economic human security]. *SSHA i Kanada: ekonomika, politika, kultura – USA & Canada: economy, politics, culture*, 9, 66–78 [in Russian].
- 4 Mukhamediyeva, A.D., Kokanbayeva, Z.A., & Aygazin, Zh.Zh. (2000). Tendentsii razvitiia sovremennoho mezhdunarodnoho rynka truda [Trends in the development of the modern international labourmarket]. *Ekonomika i statistika – Economics and statistics*, 2, 94–99 [in Russian].

Р.М. Жумашев, И.Д. Хлебников, Ш.А. Ильясов

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: press.ksu@mail.ru)*

Из истории формирования социокультурной общности: австро-венгерский опыт

В статье рассматриваются вопросы конструирования социокультурной общности на примере Австро-Венгрии. В центре внимания авторов — австро-венгерский опыт национального строительства, который представляет актуальность в свете развития стран, являющихся полиэтническими и поликультурными образованиями, к которым относится и Республика Казахстан. В настоящей статье представлены аргументы по вопросу о том, почему, несмотря на гибель единого государства в результате Первой мировой войны, австро-венгерский опыт формирования социокультурной общности дает в целом положительный пример. В результате соглашения 1867 г., приведшего к созданию дуалистической модели Австро-Венгрии, появилась уникальная в своем роде многонациональная европейская монархия федеративного типа. Ее эволюция в конце XIX – начале XX вв. во многом предвосхитила практику решения проблем национально-территориального федеративного устройства в современных условиях. Данная модель основывалась на федеративном единстве в сочетании с внутренней административно-политической самостоятельностью субъектов. Четкое соблюдение порядка разделения полномочий между Цислейтанией и Транслейтанией при доминировании центральной императорской власти в условиях XIX в., несомненно, свидетельствовало о высокой правовой культуре этого государственного образования. Авторы приходят к выводу, что австро-венгерский опыт формирования социокультурной общности, несмотря на распад единого государства под воздействием, главным образом, неблагоприятных внешних воздействий, дает больше оснований для положительных оценок. Анализ свидетельствует, что распад единого государства не был предопределен, поскольку и в плане национального строительства, и в плане экономического развития Дунайская монархия не имела неразрешимых принципиальных противоречий.

Ключевые слова: социокультурная общность, полиэтничность, Австро-Венгрия, Срединная Европа, Габсбурги.

Проблема формирования социокультурной общности и национальной идентичности на рубеже XIX и XX столетий приобрела в Центральной Европе исключительную остроту. Особенную актуальность она получила в многонациональных государствах (прежде всего, в Австро-Венгрии, России, Турции), где от успешности интеграции этнического самосознания в общегосударственную идентичность стало зависеть дальнейшее существование этих государств. Но и в веке XXI эти проблемы не теряют своей актуальности. По сей день межнациональные отношения являются одним из факторов, оказывающих значительное воздействие на развитие общества. В связи с этим исследование исторического опыта построения многонационального государства является актуальным, в особенности для стран, исторически являющихся полиэтническими и поликультурными государственными образованиями, к коим относится и современный Казахстан.

Для нашей страны вопрос формирования общенациональной идентичности и формирования единого культурного пространства является принципиально важным. В связи с этим изучение опыта национального строительства на примере Австро-Венгрии может быть полезно для формирования этнокультурной и конфессиональной политики Казахстана.

Австро-Венгрия была фактически образована 20 марта 1867 г., когда Австрийская империя официально разделилась на два формально независимых государства и стала союзом двух монархий — Австрийской империи и Венгерского королевства, объединенных под властью одного суверена. Поскольку недалеко от столицы Двуетной монархии — Вены граница между двумя частями страны пролегла по реке Лейте, то Австрия получила еще одно название Цислейтания, а Венгрия — Транслейтания. За более чем пятидесятилетний период ее существования Австро-Венгрией правили только два императора из династии Габсбургов: Франц Иосиф I и Карл I (в венгерской части страны — Карл IV). Многие современные исследователи считают, что австро-венгерское соглашение было единственно возможным способом сохранения для Монархии Габсбургов статуса великой державы [1–3]. Благодаря соглашению до начала Первой мировой войны развитие Австро-Венгрии было относительно спокойным, достаточно последовательным и имело устойчивую положительную динамику.

Страна вступила в полосу бурного экономического развития и модернизации всех сторон общественной жизни. В политической сфере Австро-Венгрия отошла от абсолютизма; в обеих частях монархии была реализована конституционная либеральная модель. Тем не менее новое государственное устройство имело ярко выраженные недостатки, среди которых наиболее важным было затягивание решения вопроса подлинной федерализации страны.

Императорский рескрипт от 14 ноября 1868 г. дал достаточно громоздкое и подчеркнуто «наднациональное» официальное название прежней Австрийской империи: «Королевства и земли, представленные в Рейхсрате, и земли венгерской короны Святого Иштвана». При этом Австро-Венгрия была на тот момент самым крупным государством, расположенным исключительно в Европе. Она включала полностью территории таких современных государств, как Австрия, Венгрия, Чехия, Словакия, Хорватия, Словения, Босния и Герцеговина и частично — Польши, Украины, Румынии, Италии, Сербии.

Австрийская и венгерская части страны обладали собственными представительскими и исполнительными, включая местные, органами власти; в каждой из двух частей единого государства существовали свои министерства обороны, генеральные штабы и армии. В деле военного строительства министерства обороны обеих частей Двуетной монархии составляли свой бюджет, а парламенты его утверждали. Вместе с тем существовал и ряд общих политических институтов. К ним относились Министерство финансов, которое заведовало общенациональным бюджетом и управляло имперской провинцией Боснией и Герцеговиной (после ее включения в состав Австро-Венгрии в 1908 г. вопрос принадлежности к одной из частей монархии длительное время оставался нерешенным); Министерство иностранных дел, представлявшее страну на международной арене; Военное министерство с собственным Генеральным штабом и общими вооруженными силами. Как видно, Австро-Венгрия фактически имела три армии — общенациональную, австрийскую, именовавшуюся ландвером, и венгерскую — гонвед, что далеко не лучшим образом дало себя знать в годы Первой мировой войны. Данная модель отрицательно влияла на эффективность военной машины, но способствовала снижению межэтнических противоречий.

Несмотря на то, что государственное устройство Австро-Венгрии носило конституционно-представительный характер, на общегосударственном уровне не существовало единой конституции, а имели место отдельные конституции Австрии и Венгрии. При этом на общенациональном уровне отсутствовал парламент как таковой; принципиальные для Австро-Венгрии вопросы решались на ежегодных «делегациях», включавших по 60 представителей от австрийского и венгерского парламентов — Рейхсрата и Национального собрания.

Следует отметить, что в основе этой сложной и в чем-то даже прогрессивной политической конструкции лежало достаточно архаическое основание — Прагматическая санкция от 6 декабря 1724 г., определявшая порядок престолонаследия династии Габсбургов. На основании этого документа были выработаны новые политические отношения между двумя частями страны, нашедшие отражение в Австрийском Основном законе 21 декабря 1867 г. и в 12 статье Венгерских законов 1865–1867 гг.

Всего в Австро-Венгрии в 1910 г. проживали свыше 51 млн 300 тыс. человек. Наибольшими были группы австрийских немцев (23,5 %) и венгров (19,5 %). Вместе они составляли 43 % населения империи. За ними следовали славяне — 47 %, которые делились на чехов (19,5 %), поляков (9,9 %), украинцев (в соответствии с имперской терминологией — «русинов») (8 %), хорватов (6,4 %), сербов (5 %), словаков (3,9 %) и словенцев (2,5 %). Затем следовали румыны (6,5 %) и итальянцы (1,5 %). Евреи в качестве отдельной нации не рассматривались, их относили на основе самоидентификации к перечисленным выше этносам [4].

Разумеется, при столь пестром этническом разнообразии, в особенности в условиях роста национального самосознания с середины XIX в., в Австро-Венгрии достаточно остро стояла проблема формирования социокультурной общности. Положение усугублялось тем, что большинство этносов, проживавших на территории страны, не имели за ее пределами, как говорили тогда, «исторической территории». Каким же образом правящая элита Двуетной монархии старалась укрепить общенациональное единство? И насколько успешными, в конечном итоге, оказались эти методы формирования единой социокультурной общности?

В Австро-Венгрии проводилась исключительно толерантная языковая политика — официально признавались одиннадцать языков, одним из которых являлся латинский, как «сверхнациональный» язык, равноудаленный от всех этнических наречий. Все подданные имели право обращаться в официальные учреждения на любом из них, эти языки использовались на денежных знаках, при

публикации официальных документов и т.п. При этом в силу сложившихся традиций и практики наиболее востребованными были немецкий и венгерский языки, являвшиеся и командными языками в армии. Менее были распространены сербско-хорватский, польский и чешский языки, остальные — еще менее, фактически оставаясь языками региональных этнических сообществ.

В данном случае напрашивается параллель с казахстанским опытом достижения целей политики общественного согласия, где одну из приоритетных ролей также играет языковая политика. Государственные институты Республики Казахстан в языковой политике реализуют курс на языковой плюрализм и учитывают при этом историческое прошлое, этнический состав населения Республики, региональные особенности и другие социально-демографические факторы. Основной задачей языковой политики Республики Казахстан являются сохранение и развитие языков этносов, населяющих республику, а также усиление и расширение сферы применения государственного языка как фактора укрепления общенациональной консолидации.

К началу 1910-х гг. прошлого века все подданные императора и короля наделялись равными политическими правами, независимо от происхождения, национальности и вероисповедания. При этом в Австрии, где в 1907 г. было введено всеобщее избирательное право, ограничения политических прав практически отсутствовали, а в Венгрии они существовали на цензовой имущественной основе, что во второй половине XIX – начале XX в. не являлось редкостью. Идея предоставления равных политических прав лишь в силу гражданской принадлежности в то время только начала приобретать популярность.

Вместе с тем реальное положение дел в национальном вопросе в разных частях империи было различным. Если в Австрии фактическим равноправием обладали представители всех национальностей (недовольные, прежде всего, чехи, добивались формального равноправия, т.е. преобразования страны из двуединой в триединую, с наделением Праги тем же статусом, которым уже обладали Вена и Будапешт), то в Венгрии дела обстояли сложнее. Консервативная венгерская элита проводила политику «мадьяризации», т.е. ассимиляции не имевших автономии словаков и румын, подавления их национального самосознания посредством внедрения обучения на венгерском языке, его исключительном использовании в ведении официальной документации, в армейских частях и т.д. [5].

Естественно, что наличие множества национальностей, имевших традиционные границы своего проживания в рамках единого государства, вызывало разного рода трения и проблемы. Как результат, уже в XIX в. в Австро-Венгрии сложился ряд национальных движений.

Традиционно самым масштабным из них являлось чешское. На чешских землях проживало свыше 10 миллионов человек. Богемия, как тогда именовалась Чехия, достигла высокого уровня индустриализации, на ее территории находилось более половины крупнейших и наиболее развитых предприятий Австро-Венгрии. Вместе с тем фундаментом хозяйственного процветания чешских земель служил общеавстрийский рынок, что признавалось большинством представителей чешской политической и интеллектуальной элиты. Основные чешские политические силы объясняли свой курс на сохранение Австро-Венгрии стремлением обеспечить национальную и культурную самостоятельность. На этой почве развилась концепция «сильной и справедливой империи» как «надежного убежища» от экспансии динамично развивающегося соседа — Германии [6]. В итоге, вплоть до Первой мировой войны, мейнстримом чешской политической элиты было преобразование дуалистической монархии в триалистическую, а вовсе не обретение политической независимости.

Если в Цислейтании — Австрии наиболее значительным являлось чешское национальное движение, то в Транслейтании — Венгрии такую роль играло движение хорватское. Именно хорваты обладали в рамках исключительно централизованного, по сравнению с австрийской частью монархии, Венгерского королевства, определенной культурной и даже политической автономией. Представители хорватской политической и интеллектуальной элиты стремились к федерализации венгерской части монархии по образцу австрийской [5; 328].

Еще одна модель дальнейшего развития страны сформировалась в рамках румынского политического движения. Еще в 1905 г. один из лидеров румынского движения в Австро-Венгрии Аурел Попович опубликовал свою книгу с весьма говорящим названием «Соединенные штаты Великой Австрии», в которой ратовал за полноценную федерализацию страны на национальной основе. Тем не менее о выходе из состава Австро-Венгрии в этой программной книге речь не шла. Более того, по мысли ее автора, Румынскому королевству, уже обладавшему на тот момент полноценным государственным суверенитетом, следовало добровольно стать частью федеральной «Великой Австрии» [5; 328].

Поляки в целом занимали привилегированное положение на северо-востоке страны — в так называемом Королевстве Галиции и Лодомерии, а их политическая элита являлась одним из самых лояльных единому государству слоев населения страны. В середине XIX в. императорское правительство пошло навстречу польским политическим устремлениям и объединило западную часть Галиции, в которой преобладало польское население, с восточной, в большей степени населенную украинским этносом. С 1869 г. польский язык был наделен в Галиции официальным статусом. Польский язык господствовал в системе высшего образования и доминировал в среднем образовании данного края.

Проживавшие там же украинцы, официально именовавшиеся русинами, к началу XX в. в своем большинстве были лояльны австрийским властям и императорскому дому, составляя так называемое украинофильское движение. Их ближайшей политической целью было обретение административной и культурной автономии восточной части Галиции, где преобладало русинское население. Противостояние было организовано не общегосударственной, а местной, преимущественно польской, власти. По точному замечанию американского историка Тимоти Снайдера, *«для украинских активистов поляки были образцом, правителями и соперниками. Образцом — в том, как им удалось добиться значительной автономии в рамках Австрии. Правителями — поскольку власть была сосредоточена в их руках: более 90 процентов высших административных постов в Галиции находилось в руках поляков. Они были соперниками, так как польские политические силы, связанные с современным национализмом, такие как национал-демократы, стремились к распространению польской культуры в качестве единой национальной по всей Галиции»* [7; 127].

Украинскому движению приходилось конкурировать и с русофильским течением, также представленным в Галиции. Австрийские власти относились к его представителям с явным подозрением, не без оснований рассматривая их в качестве агентов российского влияния. Действительно, Петербург оказывал достаточно масштабную поддержку русофильским кругам в Австро-Венгрии, например, финансируя ряд местных газет, крупнейшей из которых была львовская газета «Слово», предоставляя политическую, экономическую и идеологическую поддержку представителям «москвофильской» идеологии в Галиции.

Контрмеры австрийских властей, направленные против русофильского движения, в частности, несколько открытых процессов над пророссийскими активистами, и рост украинского национального самосознания в Галиции способствовали снижению пророссийской ориентации в русинском движении. Этот процесс усугублялся миграционным фактором, поскольку многие «москвофилы» предпочитали эмигрировать в Россию, тогда как российские «украинофилы» переезжали в Галицию.

Тем не менее острота национального вопроса в Галиции, Буковине и Закарпатье была неодинаковой. В этой связи существенный интерес представляет сложившаяся на рубеже XIX–XX вв. в Буковине модель межэтнического взаимодействия. Гармоничному выстраиванию межнациональных отношений здесь способствовала избирательная реформа 1911 г., согласно которой каждый проживавший там этнос получал гарантированное пропорциональное представительство в местном законодательном собрании. Остальные места распределялись по результатам свободного всеобщего голосования. В результате именно Буковинская избирательная система в начале XX в. рассматривалась многими в Австро-Венгрии в качестве одной из наиболее эффективных и актуальных моделей дальнейшего политического развития страны. Данный опыт представляется интересным для казахстанских реалий, где функционирует уникальный институт Ассамблеи народа Казахстана, также имеющей представительство в законодательном органе Республики.

Преимущественно мусульманское население Боснии и Герцеговины, длительное время входившей в состав Османской империи, оккупированной Австро-Венгрией в 1878 г. по итогам Берлинского конгресса и официально вошедшей в состав страны в 1908 г., поначалу отнеслось к произошедшим переменам достаточно настороженно. Первое время край приходилось периодически успокаивать при помощи воинских континентов. Тем не менее очевидные экономические выгоды и взвешенная этнополитика властей постепенно принесли позитивные плоды; к началу XX в. боснийцы в своем большинстве являлись одними из самых лояльных подданных Габсбургов.

Вместе с тем в Боснии и Герцеговине существовали ирредентистские группировки, состоявшие преимущественно из сербов, стремившиеся присоединить ее к соседней Сербии. Так, 28 июня 1914 г. именно серб Гаврило Принцип из террористической организации «Черная рука», поддерживавшейся Генеральным штабом Сербии, совершил в столице Боснии и Герцеговине г. Сараево покушение на наследника австро-венгерского престола эрцгерцога Франца Фердинанда, в результате которого эрцгерцог и его супруга были убиты. Сараевское убийство явилось прологом к Первой мировой войне.

Тем не менее, вплоть до завершающего этапа Первой мировой войны, названной современниками Великой, практически ни одна национальность Австро-Венгрии, за исключением небольшой части русинов, итальянцев и сербов, не видела своего будущего вне этого государства. Как пишет российский историк В.Н. Виноградов, «ничто перед войной не предвещало того, что державы Габсбургов и Романовых априори были обречены на распад, хотя очагов национальной напряженности существовало немало, и опасность развала нельзя было исключать, но как тенденцию, а не как закономерность» [5; 329].

Данный тезис подтверждают и экономические показатели развития Дунайской монархии, подробно проанализированные в работах Дьёрдя Ранки, Ивана Т. Беренда, Ласло Катуша и других специализирующихся на австро-венгерской проблематике историков-экономистов [8, 9]. Можно ли с уверенностью сказать, что на рубеже позапрошлого и прошлого веков Австро-Венгрия входила в число наиболее экономически развитых стран? По результатам анализа указанных выше специалистов, вполне возможно утверждать, что по темпам промышленного развития Австро-Венгрия опережала Россию, причем менее развитая в индустриальном отношении Венгрия постепенно сокращала разрыв с Австрией, демонстрируя рост развития промышленности в 3,0 % против 2,5 % [8, 9]. При этом индустриализация в Австро-Венгрии, даже в наиболее экономически отсталых ее регионах, к примеру, в Боснии и Герцеговине и Трансильвании, протекала успешнее, нежели в соседних балканских странах: Сербии, Черногории, Румынии, Болгарии. Как пишет британский историк М. Палайро (M. Palairot), Босния и Герцеговина «экономически развивались более успешно, чем Сербия и Болгария», утверждая при этом, что «эффект габсбургской «цивилизаторской миссии» был серьезно недооценен историками» [10; 136].

Тем не менее по сравнению с наиболее передовыми экономиками мира Австро-Венгрия демонстрировала заметное экономическое отставание, которое постепенно, вплоть до начала Первой мировой войны, сокращалось. Следует также отметить, что отставание Австро-Венгрии было относительным; о нем можно говорить, если сравнивать ее с такими странами, как Великобритания, Германия, Франция, США, тогда как на фоне Италии или России, также входивших в «клуб великих держав» того времени, монархия Габсбургов с экономической точки зрения выглядела вполне убедительно. Причем за время своего существования Австро-Венгрия добилась значительных успехов в преодолении отмеченной относительной экономической отсталости. Об этом говорят данные темпов экономического роста. Среднегодовой подушный социальный продукт (в долларах США по курсу 1960 г.) в денежном выражении в Австро-Венгрии составлял 1,45; в Германии — 1,51; во Франции — 1,06; в Великобритании — 1,0; в Италии — 0,81; в России — 0,62. То есть темпы экономического роста в Австро-Венгрии были выше, нежели в большинстве высокоразвитых европейских стран, за исключением Германии [11], что говорит о явном успехе проводившейся в Двуетидной монархии экономической политики.

Еще одним важным экономическим инструментом, негативные последствия разрушения которого в полной мере испытали страны, возникшие на руинах Австро-Венгрии после Первой мировой войны, являлось общее экономическое пространство. Известный специалист в области экономической истории Ф. Херц отмечает «подавляющее преимущество экономической общности» Австро-Венгрии, которое компенсировало недостатки этого государственного образования [12; 51]. Наличие единых таможенных границ и порой не без труда возобновлявшиеся экономические соглашения между обеими частями монархии Габсбургов во многом являлись фундаментом успешного экономического развития. Эта общность приносила выгоды не только наиболее развитым в индустриальном отношении регионам страны, но и таким преимущественно аграрным областям, как Галиция, Трансильвания, Босния и Герцеговина. Как отмечает американский историк Хью Стюарт, победители в Первой мировой войне «забыли о том, что Австро-Венгерская монархия, несмотря на все ее ошибки, превратила бассейн Дуная в единое экономическое целое, забыли о том, что ей надо было найти какую-нибудь замену, раз она должна была исчезнуть» [13; 119].

Единое таможенное пространство позволило связать в единое целое промышленность Австрии и Богемии и аграрный сектор Венгрии и Галиции, обеспечило формирование общегосударственной экономической политики на твердых экономических принципах, принимая во внимание интересы обеих частей Двуетидной монархии, без ущемления внутренней экономической свободы Цислейтании или же Транслейтании. По мнению Д. Комлоша, благодаря этому венгерская промышленность «извлекла, вероятно, еще больше выгод от свободного доступа к австрийскому рынку, чем сельское хозяйство», получив гарантированный, надежно защищенный высокими импортными пошлинами от

иностранный конкуренции рынок [14; 139, 140]. Поставляя продукцию аграрного производства на общенациональный рынок, Венгрия получила возможность беспрепятственно получать инвестиции, высокотехнологичное промышленное оборудование и квалифицированную рабочую силу из индустриально более развитой австрийской части страны. В этой связи возможно проведение определенной параллели с Республикой Казахстан, где формированию экономической общности также придается первостепенное значение, причем не только на национальном, но и на региональном уровне. Достаточно вспомнить опыт формирования по инициативе Президента страны Н.А. Назарбаева Таможенного союза, в дальнейшем трансформировавшегося в Евразийский экономический союз.

Из отмеченного выше следует вывод, что несмотря на сравнительное отставание от наиболее развитых стран Западной Европы и США, экономическое развитие Австро-Венгрии имело устойчивую положительную тенденцию, демонстрируя стабильность и жизнеспособность страны.

Тем не менее проблемы формирования социокультурной общности в Австро-Венгрии существовали, и проблемы эти были серьезные, связанные, прежде всего, со сферой межэтнического взаимодействия в дуалистическом государственном механизме. Большинство современных исследователей сходятся во мнении, что улучшить ситуацию могло реформирование политической структуры страны, превращение ее в полноценное федеративное государство. Один из наиболее перспективных проектов федерализации был связан с именем наследника престола — эрцгерцога Франца Фердинанда [15].

Эрцгерцог выступал последовательным противником дуалистической модели государственного устройства Австро-Венгрии, считая компромисс 1867 г. вынужденной мерой, препятствовавшей гармонизации межнациональных отношений в условиях начала XX в., а следовательно, и формированию единой нации в австро-венгерских границах.

В 1910–1911 гг. эрцгерцог совместно с поддерживавшими его политиками разработал проект реформирования Австро-Венгрии. Наиболее принципиальным аспектом являлось введение в Венгрии всеобщего избирательного права по образцу австрийской части монархии. Как считали Франц Фердинанд и круг его единомышленников, данная мера должна была привести к ослаблению позиций консервативного венгерского дворянства, поскольку в Национальном собрании (парламенте) Венгрии появились бы свыше двухсот депутатов — представителей национальных меньшинств. Такой обновленный парламент вполне был способен начать реформирование административной структуры Транслейтании на принципах реализации национально-культурной автономии. Проект манифеста о восшествии Франца Фердинанда под именем Франца II на престол гласил: «Нашим принципам равноправия всех народов и сословий соответствует наше стремление к тому, дабы каждой народности в монархии была обеспечена свобода национального развития — если стремление к оной свободе будет осуществляться в ее, монархии, рамках... Да живут народы Дунайской монархии, близкие друг другу исторически и географически, в братской любви, да состояются они лишь в прогрессе хозяйственном и культурном» [Цит. по: 15].

Изначально эрцгерцог рассматривал проект «триализации» монархии на основе изменения статуса Чешских земель, уравнивания их в административно-политическом отношении с Венгрией и Австрией. Изучались варианты преобразования дуалистической монархии в триалистическую — Австро-Венгро-Славию посредством создания на южнославянских землях монархии отдельного королевства. Тем не менее постепенно эрцгерцог пришел к осознанию необходимости полноценной федерализации Австро-Венгрии на принципах национально-культурной автономии входивших в ее состав народов.

В настоящее время представляется очевидным, что данный проект вполне соответствовал логике эволюции этнополитических процессов в условиях XX в., и он мог дать шанс обновленной стране войти в новое столетие. Тем более, что, как показала история, большинство подданных Габсбургов вплоть до 1918 г. не желало распада Австро-Венгрии, а реализованная в данном государстве модель формирования социокультурной общности, при всех своих очевидных недостатках, была способна обеспечить устойчивое развитие народов Средней Европы и имела ресурсы дальнейшей модернизации. Гибель единого государства в 1918 г. явилась в большей степени результатом стечения неблагоприятных внешнеполитических факторов, нежели определялась обстоятельствами внутреннего порядка.

Еще в 1886 г. сын императора Франца Иосифа — наследник престола эрцгерцог Рудольф написал: «Габсбургское государство давно уже осуществило мечту Виктора Гюго о «Соединенных Штатах Европы», пусть и в миниатюрной форме. Австрия — блок разных стран и народов под единым руководством... Это идея, имеющая огромное значение для мировой цивилизации. И хотя пока что

реализация этой идеи, выражаясь дипломатически, не совсем гармонична, это не означает ошибочности самой идеи» [Цит. по: 3; 354].

Соглашение 1867 г., приведшее к созданию дуалистической модели Австро-Венгрии, привело к появлению уникальной в своем роде многонациональной европейской монархии федеративного типа. Ее эволюция в конце XIX – начале XX вв. во многом предвосхитила практику решения проблем национально-территориального федеративного устройства в современных условиях. Данная модель основывалась на федеративном единстве в сочетании с внутренней административно-политической самостоятельностью субъектов. Четкое соблюдение порядка разделения полномочий между Цислейтанией и Транслейтанией, при доминировании центральной императорской власти, в условиях XIX в., несомненно, свидетельствовало о высокой правовой культуре этого государственного образования. Вместе с тем федерализация Австро-Венгрии осталась незавершенной, что в сочетании с жесткой позицией победителей в Первой мировой войне предопределило распад страны в 1918 г.

Тем не менее австро-венгерский опыт формирования социокультурной общности, несмотря на распад единого государства под воздействием, главным образом, неблагоприятных внешних воздействий, дает больше оснований для положительных оценок, и ряд его аспектов может быть использован при разработке этнополитики в многонациональных странах, в том числе и в Казахстане. Австро-венгерская монархия, будучи органически сложившимся государством в центре Европы, основывалась на традиционных связях, совместном опыте, на сознании единства, сформировавшемся вследствие долгой общей исторической судьбы. Она имела потенциал развития и вполне могла войти в XX в. если бы не была уничтожена вследствие военного поражения в Первой мировой войне. В этой связи уместно привести утверждение Петера Берглара, профессора истории Кёльнского университета, специалиста по прошлому Средней Европы. Он подчеркивает, что именно «многообразие в единстве и единство в многообразии сделали дунайскую монархию одним из самых высокоразвитых государственных образований в истории человечества, по сравнению с которым централизованные национальные государства XIX века кажутся просто примитивными. Одним из самых больших и продолжительных исторических обманов нашего столь богатого на подобные обманы времени является ложь о том, что Габсбургская империя была закостенелой, курьезной тюрьмой народов, подвергавшей их феодальному угнетению. Правдой же является как раз противоположное: она обладала большой внутренней гибкостью, была способна и готова к перестройке; это был дом, в котором жили в безопасности именно малые народы, которые своими силами не смогли бы обеспечить себе безопасность и свободное развитие. Когда победители в 1918 году разрушили этот дом и отпустили его обитателей, которые в слепом заблуждении кричали при этом о «свободе», в самостоятельную государственность, они тем самым вытолкнули их из уравновешенного, способного к развитию и устоявшегося существования в шовинистически-националистическое расчленение страны на малые государства, которое обязательно должно было закончиться порабощением» [16; 255, 256].

Список литературы

- 1 Исламов Т.М. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи / Т.М. Исламов // Новая и новейшая история. — 2001. — № 5. — С. 78–103.
- 2 May A.J. The Hapsburg Monarchy, 1867–1914 / A.J. May. — New York: W.W. Norton & Company, 1968 — 654 p.
- 3 Шимов Я.В. Австро-Венгерская империя / Я.В. Шимов. — М.: Аспект-Пресс, 2003. — 609 с.
- 4 Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона [Электронный ресурс] / Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — Санкт-Петербург: Изд-во И.А. Ефрона, 1890–1907. — Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>.
- 5 Виноградов В.Н. На руинах многонациональных империй / В.Н. Виноградов // Первая мировая война: пролог XX века. — М.: Наука, 1998. — С. 327–341.
- 6 Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней / отв. ред. А.Х. Клеванский, В.В. Марына, И.И. Поп. — М.: Наука, 1988. — 576 с.
- 7 Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999 / T. Snyder. — New Haven and London: Yale University Press, 2004. — 384 p.
- 8 Berend I.T. The Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centures / I.T. Berend, G. Ranki. — New York: Columbia University Press, 1974. — 422 p.
- 9 Katus L. Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867-1913. Quantitative Analysis / L. Katus // Social and Economic Researches on the History of East-Central Europe // Ed. By Pamlenyi E. — Budapest: Akademiai Kiado, 1970. — 324–341 p.

- 10 Palairé M. The Habsburg Industrial Achievement in Bosnia-Herzegovina, 1878-1914 / M. Palairé // Austrian History Yearbook. — 1993. — Vol. XXIV. — P. 125–137.
- 11 Kausel A. Österreichs Volkseinkommen 1830 bis 1913 / A. Kausel // Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich. 1829-1979. Hft. 550. — Wien: Österreichisches Statistisches Zentralamt, 1979. — S. 710–720.
- 12 Hertz F. The Economic Problem of the Danubian States. A Study in Economic Nationalism / F. Hertz. — London: Gollancz, 1947. — 436 p.
- 13 Stewart Hughes H. Contemporary Europe: A History / H. Stewart Hughes. — New York: Prentice Hall, 1961. — 428 p.
- 14 Komlos J. Die Habsburgermonarchie als Zollunion, Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19 Jahrhundert / J. Komlos. — Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1986. — 244 p.
- 15 Шимов Я.В. Всё, что вы хотели (или не хотели) знать об эрцгерцоге. 2010. Сайт «Австро-Венгрия» [Электронный ресурс] / Я.В. Шимов. — Режим доступа: <http://ah.milua.org/franz-ferdinand>.
- 16 Берглар П. Меттерних. Кучер Европы – лекарь революций // Хилльгрубер А., Берглар П. Выдающиеся политики. — Ростов н/Д.: Феникс, 1998. — С. 173–308.

Р.М. Жұмашев, И.Д. Хлебников, Ш.А. Ильясов

Социомәдени қауымдастықты қалыптастыру тарихынан: австрия-венгрия тәжірибесі

Мақалада австрия-венгрия мысалы бойынша социомәдени қауымдастық құру мәселелері қарастырылды. Авторлар австрия-венгриялық ұлттық құрылыстың тәжірибесіне назар аударды, Қазақстан Республикасына тиесілі көпэтникалық және көпмәдениетті білім беру болып табылатын елдердің дамуы тұрғысынан өзектілікті ұсынылды. Австрия-венгрияның дуалистік моделін құруға әкелетін 1867 ж. келісім өзінше бірегей федеративтік үлгідегі көпұлтты еуропалық монархияның пайда болуына әкелді. XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы оның дамуы көп жағдайда қазіргі жағдайдағы ұлттық-аймақтық федералдық жүйенің мәселелерін шешу тәжірибесін болжады. Аталған үлгі субъектілердің ішкі әкімшілік және саяси дербестігімен үйлестікте федеративтік бірлікке негізделген. XIX ғ. жағдайында Цислейтания мен Транслейтания арасындағы орталық империялық биліктің үстемдігімен өкілеттіктерді бөлу тәртібін дәл сақтау осы мемлекет қалыптасуының жоғары құқықтық мәдениетін көрсетті. Авторлар социомәдени қауымдастықты қалыптастырудағы австрия-венгрия тәжірибесі біртұтас мемлекеттің бұзылуына, әсіресе қолайсыз сыртқы әсердің ықпалына қарамастан, оң бағалауға көбірек негіз береді деген қорытындыға келді. Талдау көрсеткендей, біртұтас мемлекеттің ыдырауы алдын ала анықталмады, себебі ұлттық құрылыс және экономикалық даму тұрғысынан Дунай монархиясында шешілмейтін іргелі қайшылықтар болмады.

Кілт сөздер: социомәдени қауымдастық, көпшілік этикаға сәйкестік, австрия-венгрия, Орта Еуропа, габсбургтер.

R.M. Zhumashev, I.D. Khlebnikov, Sh.A. Ilyasov

From the history of the formation of a socio-cultural community: the austro-hungarian experience

The article «From the history of the formation of a socio-cultural community: the austro-hungarian experience» is concerned with the issues of building a socio-cultural community, the case of Austria-Hungary. The author focuses on the experience of national construction in Austria-Hungary, which is relevant in the light of the development of countries that are multi-ethnic and multicultural formations, which include the Republic of Kazakhstan. The Austro-Hungarian Compromise of 1867, which established the dualist model of Austria-Hungary, led to the emergence of a unique multi-ethnic European monarchy of a Federal type. Its evolution in the late XIX-early XX century largely anticipated the problems solving practices of national-territorial Federal structure in modern conditions. This model was based on Federal unity in combination with the internal administrative and political independence of the subjects. Strict adherence to the division of powers between Cisleithania and Transleithania with the dominance of the Central Imperial power, in terms of the nineteenth century, undoubtedly, was evidence of the high legal culture of public education. The authors come to the conclusion that the Austro-Hungarian experience of forming a socio-cultural community, despite the collapse of a unified state under the influence of mainly adverse external forces, gives more grounds for positive assessments. The analysis shows that the collapse of a unified state was not predetermined, because in terms of national construction, and in terms of economic development, the Danube monarchy had no unsolvable fundamental contradictions.

Keywords: socio-cultural community, multi-ethnicity, Austria-Hungary, Middle Europe, the Habsburgs.

References

- 1 Islamov, T.M. (2001). Avstro-Venhriia v Pervoi mirovoi voine. Krakh imperii [Austria-Hungary in the First World War. The collapse of the Empire]. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history*, 5, 78–103 [in Russian].
- 2 May, A.J. (1968). *The Hapsburg Monarchy, 1867–1914*. New York: W.W. Norton & Company.
- 3 Shimov, Ya.V. (2003). *Avstro-Venherskaia imperiia [Austro-Hungarian Empire]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 4 Enciklopedicheskii slovar F.A. Brokhauza i I.A. Efrona [Encyclopedic dictionary of F.A. Brockhaus and I.A. Efron]. (n.d.). *vehi.net*. Retrieved from <http://www.vehi.net/brokgauz/> [in Russian].
- 5 Vinogradov, V.N. (1998). Na ruinaх mnohonatsionalnykh imperii [On the ruins of multinational empires]. *Pervaia mirovaia voina: prologh XX veka – The First World War: the prologue of the twentieth century*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Klevanskij, A.H., & Mar'ina, V.V., & Pop, I.I. (Eds.). (1988). *Kratkaia istoriia Chechoslovakii: s drevneishikh vremen do nashikh dnei [A brief history of Czechoslovakia: from ancient times to the present day]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Snyder, T. (2004). *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven and London: Yale University Press.
- 8 Berend, I.T., & Ranki, G. (1974). *The Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York: Columbia University Press.
- 9 Katus, L. (1970). Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867-1913. Quantitative Analysis // Social and Economic Researches on the History of East-Central Europe. By Pamlenyi E. (Ed.). Budapest: Akademiai Kiado.
- 10 Palaire, M. (1993). The Habsburg Industrial Achievement in Bosnia-Herzegovina, 1878–1914. *Austrian History Yearbook, Vol. XXIV*, 125–137.
- 11 Kausel, A. (1979). Österreichs Volkseinkommen 1830 bis 1913. *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich. 1829-1979. Hft. 550*. Wien: Österreichisches Statistisches Zentralamt.
- 12 Hertz, F. (1947). *The Economic Problem of the Danubian States. A Study in Economic Nationalism*. London: Gollancz.
- 13 Stewart Hughes, H. (1961). *Contemporary Europe: A History*. New York: Prentice Hall.
- 14 Komlos, J. (1986). *Die Habsburgermonarchie als Zollunion, Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19 Jahrhundert*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- 15 Shimov, Ya. (2010). Vse, chto vy khoteli (ili ne khoteli) znat ob ertshertsohe [Everything you wanted (or didn't want) to know about the Archduke]. Sait «Avstro-Venhriia» – Site «Avstro-Venhriia». *ah.milua.org*. Retrieved from <http://ah.milua.org/franz-ferdinand> [in Russian].
- 16 Berglar, P. (1998). Metternikh. Kucher Evropy – lekar revoliutsii [Metternich. The coachman of Europe and the doctor of revolution]. *Hillgruber, A., & Berglar, P. Vydaiushchiesia politiki – Hillgruber, A., Berglar, P. Outstanding politicians*. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].

Zh.S. Mazhitova¹, Zh.O. Khassenova², B.K. Omarova³¹«Astana» University, Kazakhstan;²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan'³Astana Medical University, Kazakhstan

(E-mail: mazhitova_69@mail.ru)

Ideological and methodological concepts in Soviet historiography of pre-revolutionary history of Kazakhs (1920s – 1940s)

In this article we consider the problems of forming and transforming of the theoretical and ideological approaches in the Soviet historiography regarding history of traditional Kazakh society. The Authors highlight that in 1920s in the science of history there was a certain pluralism of the scientific opinions. It is related to the fact that Soviet government, having neither necessary power nor qualified specialists to erase the pre-revolutionary historical concepts had to accept the situation in science when the methodology of the «old scientific school» was used at the same time as theoretical layouts and concept conditions of Bolsheviks. In the historiography of this period, very vital and necessary questions were raised and the made conclusions were far from Marxism. When studying the social history of Kazakhs the «old school» representatives took into account the fact that the nomad society was homogeneous, with no class differences. Special attention is paid to the fact that as the Soviet state was being built the Bolsheviks aspired to change the «appearance» of the historical science. In 1930s — 1940s it becomes more politicized and the study of social history of Kazakh society has a class approach concept as a theoretical and methodological set. In accordance with this, the traditional Kazakh society starts being considered through a prism of the fight between antagonistic forces — the exploiters and the exploited. In this article it is concluded that one by one the problems of the social history of Kazakhs become inessential as in the science of history we can see a common aspiration of the scientists to concentrate on studying the Soviet society building history.

Keywords: Kazakhstan's history, Biy institutes, simple law, law, practice of law pluralism.

The key moment in the analysis of the history of the theoretical and methodological concepts and approaches in historiography is the understanding the interdependence of the society and science conditions. All the fluctuational and quality ideological changes of the society at that moment are usually extrapolated into the social consciousness and of course into the science. That is why it is quite normal that the flow of Soviet science and commonwealth development held their ground, generally together.

Objectively, during the Soviet time the government influenced all the spheres of the society's life. However, the approval of the socialistic ideology as a sole mindset base did not happen that fast.

The ideas of this article can be used when writing special and generalizing works both historiography and historical on the history of social relations in Kazakh society. The contents of the article may be interesting for the lecturers and students of Universities, education institutions, working on study of social relations of Kazakh society problems.

1920s and early 1930s were critical in Soviet historiography. Having neither political force, nor qualified specialists to fight pre-revolutionary historical concepts, Bolsheviks had to accept the situation when the science could use both «old school» (the positions of which were quite strong at the moment) and theoretical layouts and concept ideas of Soviet government in terms of materialistic understanding the history. Moreover, evolutionism was conceived by Bolsheviks; it was elaborated by class struggle and the end point — communism.

That is why we can witness at the moment the pluralism of scientific opinions. This big variety of opinions was provided by the fact that in Kazakhstan of 1920s truly revolutionary changes were happening: The political-legislational, materialistic, spiritual base of the culture changed, the social appearance of Kazakh society and economic basics of its development transformed, they were subjugated to the social-economic orthodox idea of building communism. Those complicated political and economic processes had complex, sometimes even contradictory feedback from the society that found its reflection in the literature of that time.

One of the peculiarities of the historiography of that time is that in it, very vital, necessary questions were raised, and the made conclusions were far from Marxism. Soviet government was quite loyal to this kind of publications partly because at first, they were created by highly qualified specialists, who used materials from fieldwork and broad statistic data. At second, not having professionals able to give that proletarian pushback to the «bourgeois objectivism» it had to tolerate some pluralism and material provision independ-

ent from the political environment in scientific works. When laying out their aims, scientists often took thesis into account: «To go objective and methodological path, analyzing the reality with no regard to what conclusions this path may lead and what practical consequences could be created» [1; 3].

The 1920s were times of scientific and cultural experiments, when the followers of the «national» culture and science were still opponents, not bourgeois representatives and enemies of «proletarian» ideology adepts. We can confirm the fact that during this period there was a scientific pluralism by arguments between the scientists which lead to the discussion about Asian production method.

When studying the social and political history of the Kazakh society, the most researchers judged from the postulate that the generic leaders — biys, foremans, aksakals represented the top of the generic community and played a major role in the functioning of the nomad community. Taking into account the fact that this representative group didn't just exist, but held their positions among simple nomads during the first decades of Soviet government.

As the state were building, in accordance with the general line of the Bolsheviks party not only social and economic but also political and ideological situation were changing. According to this the «appearance» of the history science changes, it becomes more politicized and approves the class approach when studying the historical processes both of past and present as a theoretical and methodological position. Gradually the government starts to control all the spheres of Soviet society life. Enlightener approaches are distinctive to a number of scientists, who marched in the lockstep of the pre-revolutionary enlightener scientists of XVIII — XIX cc. and wanted to extrapolate the Soviet reality started to face more and more resistance from the government. For example, in 1927 the chairperson of the SACN* M.M. Tsvibak reporting on a Committee meeting said «We need a class; materialistic approach to the culture history, any other approach is intolerable. We need a supervision of Soviets over scientific institutions, it is an acknowledged fact, even science Academy — the higher scientific institution of the Union admits this. The case is that Soviet scientific and cultural building SACN barriers the tendencies of the old Turkestan local historians, who were breed under the conditions of the Turkestani work of 1917. They try to reverse the progress; they work in an old way, the Turkestan way» [2; 95]. As the result, by the middle of 1930s the final change of the discourse happens: rejection of the old enlightener approach and accepting the class approach, building the historical process up in the context of the Bolsheviks' ideas and stopping the discussions.

From the middle 30s a new stage of the Kazakhstan's history science development began. The Republic had an objective of institutionalizing the science, preparing new members of the national intellectuals' community, who would inject communistic ideals into people's minds by theoretical proving. Establishing Kazakhstan base of the USSR science academy creation in 1932 became a significant point (KazFAN USSR from 1938)†.

The representatives of different fields of humanitarian sciences were at work on development of social and political Kazakh history's problems, who built their works based on wide historical and juridical and ethnographic data with different contents. First generalizing researches appear. They uncover problems of historical development of nomadic tribes, who populated Kazakhstan's territory until the moment of final settlement of the Soviet rule. At this point an approach to studying the Soviet period hadn't been formed yet. The scientific escapism (conscious leave to the pre-Soviet history period research) is indicative for the researchers.

That is exactly why in 1940s in the Republics agenda there was a question raised about creating such a textbook on the history of Kazakhstan, which would reflect the patterns of the historical process, which lead to building a socialistic society.

It is related to the fact that in the second part of 1930s a political campaign against «Pokrovskiy school» begins. Comments against USSR school history and new history textbooks, told off in a resolution of the NCU of the USSR and CC of the All-Union Communistic Party dated May 16th 1934 caused it. Also the criticism towards those textbooks by I.V. Stalin, A. Zhdanov, S. Kirov caused it too [3]. In particular, the principles of exposition of the most important events, textbooks' structure schematics and the absence of the chronological sequence in interpretation of society development were criticized. The reviewers considered that the lacking points were «spread of the erroneous historical points of view amongst some our historians, which are peculiar to co-called «Pokrovskiy's school of history». To overcome those «harmful positions» the central party bodies took an objective of «the fundamental improvement and readjustments» of already pub-

* Central Asian Committee for Museum Affairs and Heritage Assets Security, Art and the Nature.

† Kazakhstani holding of the AS USSR.

lished history textbooks. In new editions authors were recommended to pay extra attention to a number of problems which at that moment yet hadn't received the correct Marxist-Leninist clarification but at the same time, having «the most important value for our commonwealth, our party and education of the rising generations» [3; 21].

Among prioritized themes for the USSR history textbook were traversing the history of the people who entered the USSR; colonization role of the Russian Tsarism in relation with the concept «Tsarism is imprisoning the people», conditions and origins of the national liberation movements of the conquered people by Russian Tsarism, which during this struggle pass the way of the political maturation. Without this «The October revolution, as a revolution that liberated those nations from the nationalistic oppression is still unmotivated just like creating the USSR» [3; 22, 23].

By 1937 46 varieties of the school textbooks were presented to the Governmental commission on competition selection of the best textbook. Jury of the commission highlighted in its resolution: «Spitting-ups of anti-historical, non-Marxist positions can be seen from the textbook authors when describing the USSR of the pre-Soviet period. Authors do not see... how the Ukraine was faced with a dilemma of either being consumed by Pan Poland and Sultan Turkey or going under the supervision of the Russian rule. They do not see that the second perspective was the lesser evil» [4; 2]. According to the opinion of the jury authors were also mistaken when interpreting peasant's rebellion before 20th century. Its main idea was that consciousness and organization of the masses were exaggerated which in terms of Marxist approach couldn't be without a leading role of the labour class and Bolshevik parties to appear consolidated against landowners and capitalists. The commission considered that the idea of the people should be highlighted as a mass which is only able to unorganized and spontaneous movements in the textbooks [4; 2]. This idea was fastened in a «brief course» of history of the All-Soviet Communist Party (b), which established main treatments of the historical events and processes.

Methodological party-based paradigms and the politic order of the rule deeply influenced the thematics of the historical works. Histories of the peoples of USSR took a special place in them, which positively influenced the condition and exploration degree of the most historical lacunas and lead to appearance of different works of Soviet scientists on social and political and ethnic history, including Kazakhs [5, 6].

In the late 1930s and 1940s first scientific and reference publications appear on Kazakhstan in which the above mentioned party-based paradigms received content embodiment [7–13]. In them, Kazakhstan was pictured as a former colony of the Russian Empire, which managed to «free itself from the enslavers under leading of Lenin-Stalin party» [7; 6].

In 1933 The Anthropology, Archeology and Ethnography Institute of the AS USSR was created, which directed the scientists' efforts to studying the ethnographic and archeological legacy of the multi-national Soviet State. The workforce capacity of the leading national institution of Kazakhstan was reinforced in the years of the Great Patriotic War at the expense of evacuated scientists from the central regions of the Union into the territory of the Republic. These scientists addressed the topic of the national history of the Republic, in which the problems of the national liberation struggle of the Kazakh people played a great role in 18—19th centuries found a reflection in the first academic publications on the history of Kazakhstan. In them representatives of the exploiter class became national heroes — khans, biys, stem leaders.

However, in the late 1940s the Stalin concept becomes dominating on the national problem. In the article «How does socialistic democracy understand the national problem», written in 1904 in the beginning of the great man at the helm of the country, everything important was highlighted by the author himself. The quotation marks regarding the formula of «freewill joining Russia» were put also by I.V. Stalin. Much later in the 1940s this work will be used when creating textbook on USSR history with no quotation marks and highlighting as an acknowledged axiom, which does not need any evidence.

According to this theoretical layout, which was based in a statement of Stalin regarding the «national problem», the movement of Georgian nobility against «joining of Georgia to Russia» was defined by I.V. Stalin as a feudal and monarchic «nationalism». Let's bring the words of the author to a state: «After «the joining of Georgia to Russia» the Georgian nobility felt how unprofitable it was to lose old privilege and powers which it had during Georgian tsars' rule and considering that «just citizenship» was insulting their dignity, wished the **«liberation of Georgia»** (hereinafter highlighter by the author. — I.S.). **By this it wanted to put Georgian tsars and the nobility into the lead of «Georgia» and forward by this the destiny of the Georgian people to them!** This was **feudal and monarchic «nationalism»** [9; 32].

Stalin's statement about Georgian «nationalism» was transferred to the history of liberation movements of all peoples of outskirts of Russian Empire. That is why it is quite normal that this methodological postu-

late defined the liberation movement of Kazakhs, led by the representatives of Kazakh feudal top — «the nobility» as reactionary and following narrow-minded clan interests.

A peculiarity of this period is the approval of the class approach, which was to explain all the events of the historical past. Scientists reject the polemics, which doubts five-part formation scheme. A new change took place in theorizing in estimating the imperial period of Russia. The colonial past and the peoples entering the Russian Empire became being considered as «the lesser evil». In addition, by «entering» they usually mean free-will joining the Empire.

Some authors who did not accord to these clichés were «disclosed» and were accused in cosmopolitanism and nationalism. Others to achieve the government's agreement had to reconsider their scientific positions, filling them with canonical sets from the works of Marxism-Leninism classics. Despite this, during the considered period, some fundamental works were created which can be called etalon in working out the main problems of Kazakhstan's history even nowadays.

This situation in the science led to series of disclosure articles addressed the scientists whose works were interpreted «incorrectly» and «from the nationalistic positions» by the liberation speeches of Kazakhs. The ideological war against «nationalists» affected Soviet specialists on this topic like E.B. Bekmakanov, M.P. Vyatkin in the first place. Exactly at this time, the tone of the works dedicated to the generic leaders starts to change negatively. Moreover, this topic gradually starts to pale into insignificance not mainly because of its importance, but more because scientists were likely to join the number of those who are dangerous for the official regime.

From that point, some themes in the science started being taboo and others, instead, took a fresh breath and became trendy. Therefore, in Kazakhstan and in the whole Soviet Union besides military topics the researchers began to refer to labour of the Soviet people in a difficult post-war time, utilizing virgin soils, and the unity of the working class and peasantry more often. In general, the history of the Soviet state took an important place in the historiography of those years.

One more «devotion» of the historians was related to studying the history of the CPSU: the works of the party leaders, conference materials, Party documents etc. We can assume that from this point the history of the Soviet Union begins to be written under the slogan of «from conference to conference»*. The leading historians in their articles pointer directly that: «History is a party science, and scientists... shouldn't study the history for the sake of the history. History is... a science of the past that helps us create a modern party policy» [10; 70].

This turn in the historical research resulted in appearance of the quotations of Marxist-Leninist classics' works in the works of scientists. For approval of the quotation method: its use became a sort of «party mandate» — a permission given to scientists to publish their researches.

Common tendencies in the development of the Soviet science were distinctive to Kazakhstan. Studying the history of the Soviet society that «under the leadership of the Communistic party achieved great success in building socialism» etc. always were supported by party bodies and created new ideological clichés.

Gradually the problems of the social history of the traditional institutes of the simple law etc. became insignificant comparing to the common devotion on studying the history of building the Soviet society, Soviet people's achievements, the role of the communist party in building the Soviet society eventual history and others. These problems became the objects of studies of the majority of the dissertation works, monographies, and publications.

According to the above mentioned it is difficult to talk about evolution in historiography processes in the Soviet period of 1920s — 1940s. It is partly correct, when problem is related to professional tricks and methods, customary rules of work with sources etc. However, when it comes to the theoretical and methodological or ideological contents of the historiography it shows revolutional metamorphoses during all the time of its existence. Those «changes» can be spotted especially regarding to the institute of the Biys.

At the same time despite a definitely one-legged methodological approach, the works of the Soviet scientists truly deserve attention of the modern humanitarian society. We are talking about the same side of the legacy as shows huge historical material, which even nowadays actively circulates in a scientific turnover as a big number of source- and historiography facts and evidences of the objectiveness of the author's position. Frequent quotation of the Works of the Soviet researchers is a bright evidence of all above mentioned.

* In this connection in an every number of the «news-bulletin of the AS of the KazSSR. Series of social sciences» in 1976 there was the obligatory section: «Towards the 25th conference of the CPSU», or «The historical decisions of the 25th conference of the CPSU — bringing into life». In 1981—1984 — «Current problems of the communistic building in light of the decisions of the 25th conference of the CPSU».

These materials after a sting infiltration of the ideological selection, despite huge amounts of works of the Marxist-Leninists in them did not lose their scientific significance even nowadays. Soviet authors' works allow us to look at the obvious, as we thought events through the x-ray of the modern «theoretical concept x-ray» and get back to them, as they keep cognitive and an actually applied character.

References

- 1 Среднеазиатский экономический район. Очерки по экономике Средней Азии / под ред. Ю.И. Пославского, Г.Н. Черданцева. — Ташкент: ТЭС, 1922. — 128 с.
- 2 Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз.). — Р-394. — Оп. 1. — Д. 208. — Л. 95.
- 3 К изучению истории. Сборник. — М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. — 40 с.
- 4 Правда. — 1937. — 22 авг. — № 231. — С. 2.
- 5 Иванов П.П. Очерк истории каракалпаков / П.П. Иванов // Материалы по истории каракалпаков: сб. Тр. ин-та востоковедения. Т. VII. — М.; Л.: АН СССР, 1935. — С. 9–89.
- 6 Краткий курс истории СССР / под ред. А.В. Шестакова. — М.: Учпедгиз, 1937. — 224 с.
- 7 Казахская Советская Социалистическая Республика / под ред. Б. Мустафина, Н. Тимофеева. — Алма-Ата: Партиздат ЦК КП(б)К, 1938. — 96 с.
- 8 Казахская Советская Социалистическая Республика / под ред. Н. Тимофеева. — 2-е изд., испр. и доп. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1939. — 127 с.
- 9 Сталин И.В. Сочинения / И. В. Сталин: в 4-х т. — Т. 1. — М.: Госполитиздат, 1946. — 428 с.
- 10 Нечкина М., Поляков Ю., Черепнин Л. Некоторые вопросы истории советской исторической науки / М. Нечкина, Ю. Поляков, Л. Черепнин // Коммунист. — 1961. — № 9. — С. 58–70.
- 11 20 лет Казахстана. — Алма-Ата: Госкиноиздат–Казфотоиздат, 1940. — 204 с.
- 12 20 лет Казахской ССР / под общ. ред. Я. Важника. — Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1940. — 218 с.
- 13 Казахская ССР. — М.: Госполитиздат, 1941. — 129 с.

Ж.С. Мажитова, Ж.О. Хасенова, Б.К. Омарова

Революцияға дейінгі қазақтардың тарихының кеңестік тарихнамадағы идеялық-әдіснамалық тұжырымдамалары (1920–1940-шы жылдар)

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамының революцияға дейінгі тарихына қатысты кеңес тарихнамадағы теориялық-идеялық көзқарастарды өзгерту және қалыптастыру мәселелері қарастырылды. Авторлар 1920-шы жж. тарих ғылымындағы ғылыми пікірлерде кейбір плюрализмді әлі де байқауға болатындығын атап өтуде. Бұл Кеңес өкіметі революцияға дейінгі тарихи тұжырымдамаларымен күресу үшін нақты күштері де, білікті кадрлары да жоқ болуына байланысты «ескі ғылым мектебінің» әдіснамасы және большевиктердің теориялық есептеулері мен тұжырымдамалық ережелерін қатар қолданып келген ғылымдағы жағдайды қабылдауға мәжбүр болуымен байланысты. Сол кезеңнің тарихнамасында өткір және жантүршіктіргіш сұрақтар көтеріліп, марксистік емес те қорытындылар жиі жасалды. Қазақтардың әлеуметтік тарихын зерттеген кезде «ескі мектептің» өкілдері көшпенділер қоғамының таптық айырмашылықтарсыз гомогенді болғанын басшылыққа алды. Кеңес мемлекетінің құрылысы барысына қарай большевиктер тарих ғылымының «келбетін» өзгертуге ұмтылғанына ерекше назар аударылды. 1930–1940-жж. ол барған сайын саясиландырылып, қазақ қоғамының әлеуметтік тарихын зерттеген кезде таптық тәсіл тұжырымдамасы теориялық-әдіснамалық орнатылым ретінде ғылымда бекітіле бастайды. Осыған сәйкес, дәстүрлі қазақ қоғамы антагонистикалық күштер күресі призмасы — қанаушылар және қаналушылар арқылы қарала бастайды. Бірте-бірте қазақтардың әлеуметтік тарихы өзекті емес мәселеге айналып, тарих ғылымында ғалымдардың жалпыға ортақ қызығушылығы кеңестік қоғам құрылысы тарихын зерттеуге ауғаны байқалатыны жөнінде мақалада қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, би институты, қарапайым құқық, құқықтық плюрализм тәжірибесі.

Ж.С. Мажитова, Ж.О. Хасенова, Б.К. Омарова

Идейно-методологические концепции в советской историографии дореволюционной истории казахов (1920–1940-е годы)

В статье рассматриваются проблемы формирования и трансформации теоретико-идейных подходов в советской историографии в отношении дореволюционной истории традиционного общества казахов. Авторами отмечается, что в 1920-е гг. в исторической науке еще можно было наблюдать некоторый плюрализм научных мнений. Связано это с тем, что Советская власть, не имея реальных сил и квалифицированных кадров для борьбы с дореволюционными историческими концепциями, была вынуждена принимать положение в науке, когда методология «старой научной школы» применялась одновременно с теоретическими выкладками и концептуальными положениями большевиков. В историографии этого периода поднимались острые и животрепещущие вопросы и делались довольно часто далеко не марксистские выводы. При изучении социальной истории казахов представители «старой школы» исходили из положения, что общество кочевников было гомогенным, без классовых различий. Особое внимание уделяется тому, что по мере строительства советского государства большевики стремятся изменить «облик» исторической науки. В 1930–1940-е гг. он становится все более политизированным, в науке начинает утверждаться в качестве теоретико-методологической установки концепция классового подхода при изучении социальной истории казахского общества. В соответствии с ним традиционное казахское общество начинает рассматриваться через призму борьбы антагонистических сил — эксплуататоров и эксплуатируемых. В статье делается вывод, что постепенно проблемы социальной истории казахов становятся неактуальными, так как в исторической науке начинает наблюдаться всеобщее увлечение учеными изучением истории строительства советского общества.

Ключевые слова: история Казахстана, институт биев, обычное право, закон, практика правового плюрализма.

References

- 1 Poslavskii, Iu.I., & Cherdantsev, G.N. (Eds.). (1922). *Sredneaziatskii ekonomicheskii raion. Ocherki po ekonomike Srednei Azii* [Central Asiatic economic district. Essays on the economy of Middle Asia]. Tashkent: TES [in Russian].
- 2 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan [Central record office of Republic of Uzbekistan]. (CGA RUz). P-394. — Op. 1. — D. 208. — L. 95 [in Russian].
- 3 К изучению истории [To the study of history]. (1937). Moscow: Partizdat TsK VKP(b) [in Russian].
- 4 Pravda (1937) [True]. (Avhust 22, No. 231). [in Russian].
- 5 Ivanov, P.P. (1935). Ocherk istorii karakalpakov [Essay of history of kara-kalpaks]. *Materialy po istorii karakalpakov – Materials on the history of Karakalpaks, Vol. VII*, 8–89. Moscow; Leningrad: AN SSSR [in Russian].
- 6 Kratkii kurs istorii SSSR [Short course of history of the USSR]. (1937). Moscow: Uchpedhiz [in Russian].
- 7 Kazakhskaia Sovetskaia Sotsialisticheskaia Respublika [Kazakh Soviet Socialist Republic]. (1938). Alma-Ata: Partizdat TsK KP(b)K [in Russian].
- 8 Kazakhskaia Sovetskaia Sotsialisticheskaia Respublika [Kazakh Soviet Socialist Republic]. (1939). Alma-Ata: Kazhosizdat [in Russian].
- 9 Stalin, I.V. (1946). *Sochineniia* [Compositions]. (Vol. 1-4; Vol. 1). Moscow: Hospolitizdat [in Russian].
- 10 Nechkina, M., Polyakov, Y., & Cherepnin, L. (1961). *Nekotorye voprosy istorii sovetskoi istoricheskoi nauki* [Some questions of history of soviet historical science]. *Kommunist – Communist*, 9, 58–70 [in Russian].
- 11 20 let Kazakhstana [20 of Kazakhstan]. (1940). Alma-Ata: Hoskinoizdat–Kazfotoizdat [in Russian].
- 12 Vazhnik, Ya. (Eds.) (1940). 20 let Kazakhskoi SSR [20 of Kazakh SSR]. Alma-Ata: Kazhospolitizdat [in Russian].
- 13 Kazakhskaia SSR [Kazakh SSR]. (1941). Moscow: Hospolitizdat [in Russian].

А.С. Мусагалиева, Р.М. Мусабекова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: arai0410@mail.ru)*

Спецконтингент в освоении целинных и залежных земель Северного Казахстана

В статье исследуется актуальная тема для истории Казахстана, так как проблема спецпереселенцев в истории освоения целинных и залежных земель прослеживается в малом объеме научных публикаций. В данном исследовании предпринята попытка раскрыть «другую историю», т.е. противоречивую страницу этой масштабной реформы использования спецконтингента в Северном Казахстане. Сравнительный анализ новых архивных документов местных хранилищ Северного Казахстана и различных историографических трудов дает нам большую возможность для исследования. Основные результаты исследовательской работы раскрывают перед нами новую тему для дальнейшего, более углубленного исследования. Вклад данной статьи в отечественную науку состоит в том, что введены совершенно новые архивные документы, а тема является новой и для историков, и для других гуманитарных направлений науки. В советской и в современной казахстанской историографии освоение целинных и залежных земель исследуется практически идентично, как подвиг переселенных народов в земли северных областей республики, в том числе в основном добровольцев-комсомольцев. Не уделялось должным образом внимания спецпереселенцам, которые не были реабилитированы к тому моменту и, таким образом, были вынуждены остаться на земле северных областей Казахстана. Практическим значением итогов работы будет расширение границ изучения данной темы среди общественности и заинтересованных лиц в исследовании историков. Статья будет полезной для научной общественности и студентов профильных специальностей гуманитарных факультетов вузов, а также для широкой общественности.

Ключевые слова: спецконтингент, спецпереселенцы, Северный Казахстан, Акмолинская область, Кочкетавская область, целина, немцы, поляки.

Освоение целинных и залежных земель — один из грандиозных проектов Советского Союза XX в. Казахская земля вместе с русской Сибирью стали площадкой для реализации этого «величайшего» проекта. Он кардинально изменил облик республики, оказал влияние на судьбы многих народов бывшего Советского Союза. История эта сложна и противоречива.

Для Северного Казахстана начало освоения целинных и залежных земель было актуальным. Для целины нужны были люди, которые смогли бы работать в сельском хозяйстве.

Крупные масштабы производства привели к большому притоку рабочей силы, транспортных средств, оборудования. Целина, как массовое и не очень подготовленное мероприятие, привлекала не только специалистов и подлинных энтузиастов, но и большое количество людей с разной мотивацией. Например, из 650 тыс. человек, приехавших в Северный Казахстан за первые две недели массового освоения целины, по мнению исследователей, людей, действительно нужных целине, было всего 130 тысяч. В ряде местностей целинных областей, в том числе Акмолинской, вследствие этого частыми были нарушения порядка, разбазаривание государственных средств, хищения [1; 15]. Незнание климатических, природных, экологических особенностей местности со стороны приезжей рабочей силы, даже директоров совхозов, отрицательно повлияло на развитие сельского хозяйства, хотя для всех совхозов, образованных в период поднятия целины, были выделены одинаковые бюджетные средства, площади земель и созданы одинаковые почвенно-климатические условия.

Руководство в первую очередь заинтересовалось местным населением. Местное население Северного Казахстана испокон веков занималось скотоводством. Власть понимала, что казахскому народу, ориентированному на кочевую культуру, будет сложно выращивать пшеницу. Более того, народу была незнакома сельскохозяйственная техника, что тоже является трудноразрешимой проблемой. Поэтому для реализации проекта советскому правительству понадобилась огромная рабочая сила — человеческие ресурсы на местах.

Итак, главное внимание властямущих обращалось на спецконтингент региона. Спецконтингент Северного Казахстана по своему составу был разнообразен, в регионе проживало большое количество оседлых народов, таких как немцы, поляки, чечено-ингуши и другие национальности. Но спецконтингент был прикреплен к постоянному местожительству.

Советская власть для реализации масштабного проекта «Целина» намеревалась использовать и дешевую рабочую силу спецпереселенцев. Для формирования объективной картины целинной эпопеи необходимо учитывать и следующие факты: во-первых, функционирование в Казахстане системы ГУЛАГ в начале периода освоения целинных и залежных земель (1954 г.); во-вторых, нереабилитированность депортированных народов, таких как немцы и поляки, крымские татары, даже после проведения XX съезда в 1956 г.; в-третьих, именно Казахстан был республикой в СССР с самым большим количеством спецпереселенцев — этого феномена тоталитарного советского режима.

Использование властью труда спецпереселенцев началось не сразу. Для этого необходимо было подготовить основание. И этим основанием послужило совещание под руководством секретаря ЦК Компартии Казахстана Л.И. Брежнева о работе партийных органов по постановлению «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпереселенцев» от 5 июля 1954 г. В нем говорилось, что «особое внимание должно быть обращено на глубокое разъяснение спецпоселенцам трудового законодательства, решений партии и правительства по вопросам крутого подъема сельского хозяйства...» [2; 39]. Поэтому мы считаем, что это постановление связано с февральским Пленумом ЦК КПСС 1954 г., который принял решение начать освоение целинных и залежных земель Казахстана, Сибири, Кавказа, Урала.

В постановлении также указано: «В результате дальнейшего упрочения советского общественного и государственного строя и учитывая, что в настоящее время основная масса спецпоселенцев, выселенных в районы Казахской, Узбекской, Киргизской... и других областей, будучи трудоустроена в сельском хозяйстве и промышленности, включилась в хозяйственную и культурную жизнь и обосновывалась в новых местах жительства, ... в связи с этим применение к ним ныне существующих ограничений в правовом положении не вызывается необходимостью» (19 августа 1954 г. «О снятии с учета спецпоселения немцев, не подвергавшихся выселению в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.») [2; 10, 24].

Это оказало влияние и на детей спецпереселенцев. В 1953–1954 учебном году в школах области занимались 14 454 детей спецпереселенцев. В 1954–1955 учебном году школами области охвачены 15 235 детей спецпереселенцев, поступили в вузы 24 учащихся — детей спецпереселенцев [3; 39]. В соответствии с Постановлением Совета Министров СССР №1439-649сс от 5 июля 1954 г. дети спецпереселенцев, находящиеся на учебе в высших, средних и специальных учебных заведениях, сняты с учета спецпоселения.

По сведениям Управления МВД по Акмолинской области по состоянию на 3 сентября 1954 г. на территории области расселено взрослого спецконтингента 77 416 человек. Из них правовое положение распространяется на 75 708 человек, в том числе немцев — 45 511 человек, чечено-ингушей — 29 930, поляков — 4146, административно-высланных — 1259, балкарцев — 1778, карачаевцев — 4 человека, калмыков — 6 человек, крымских татар — 41, власовцев — 37 человек. Из числа спецконтингента людей, на которых не распространяется новое правовое положение, — 1708 человек, из них: ссыльно-поселенцев — 1460 человек, ссыльных — 79; высланы: 15 оуновцев, 150 кулаков, выселенных из прибалтийских республик — 4 человека. Детей спецпоселенцев до 16 лет было 35 584, из них немцев — 15 401 человек, чечено-ингушей — 1138, оуновцев — 17 человек [3; 69]. Только из Акмолинской области после объявления нового правового положения выбыли 2166 человек, из них чечено-ингушей 1245 человек, прибыли — 1864 человек, в том числе чечено-ингушей 415 человек.

В связи с проведением мероприятий по выполнению приказа МВД СССР №00597 от 16 июля №00713, от 19 августа 1954 г. в спецкомендатурах области произошли значительные изменения в количественном составе спецконтингента. К 15 ноября 1954 г. представлена в УМВД дислокация расселения спецпоселения в МВД по состоянию на 1 ноября 1954 г. [3; 27] (табл. 1).

Таблица 1

**Дислокация расселения выселенцев-спецпереселенцев в Акмолинской области на 1 ноября 1954 г. [4]
(за подписью зам. начальника УМГБ и начальника 3 отд. ОСП УМГБ)**

№	Название районов	Семьи	Человек
1	Акмолинский	2006	4721
		248	511
2	Атбасарский	2007	4974
		129	244
3	Вишневский	952	2228
		7	10
4	Есильский	1196	2959
		3	6
5	Калининский		3010
6	Кургальджинский	349	850
7	Макинский	1370	
Спецкомендатура №421(52) ВРЗ 5 км.			
8	ст. Акмолинск	214	559
		9	15
9	Подхоз МВД-2	21	72
		4	15
г. Акмолинск			
Спецкомендатура №422 (53) облремстройконтора			
	ст. Акмолинск	268	485
		22	50
Спецкомендатура №423 (54) 1-й стройучасток			
	ст. Акмолинск	135	279
		19	55
Спецкомендатура №424 (55) ст. Акмолинск, ИЖД - 2 км.			
	ст. Акмолинск	42	205
	Совхоз №1 - 5 км	81	200
	Участок Куянды	3	5
Спецкомендатура №425 (56) п. Райгородок, 4 км.			
	ст. Акмолинск	141	323
		6	13
Всего по ст.Акмолинск		1552	5741
		92	206
Всего по области		18422	64080
		2027	5848

Для целинных областей Казахстана такое решение было очень выгодным. В первую очередь, внимание власти было обращено на депортированных из черноземного Поволжья, хорошо знавших земледельческое дело. Это были немцы. Современные историки называют разные причины невозвращения немцев в прежние регионы проживания после 1950-х гг. Контекст «целинной эпопеи» явно указывает на одну из главных причин — использование немцев-спецпереселенцев республики для освоения целинных и залежных земель. Для создания эффективных совхозов власть решила не растворять немцев как этнос, несмотря на их статус спецпереселенцев, а наоборот, позволила им объединиться в совхозы. Это интересный факт в истории масштабных проектов Советского Союза, требующий отдельного рассмотрения.

По данным Кокчетавской области от 19 декабря 1952 г. в сельском хозяйстве особую роль играли и поляки. Значительное число спецпоселенцев работает на руководящих должностях: в областном центре — 116 (специалисты сельского хозяйства, инженерно-технические работники, учителя, врачи и другие) и в районах областей, области — 607, из них председателями колхозов — 34, заместителями председателей колхозов — 29, зав. фермами — 114, бригадирами — 147,

бригадами тракторных бригад — 81, председателями месткомов — 28, председателями сельаулсоветов — 20, агрономами, зоотехниками, механиками — 34 и др. [2, Оп. 27, д. 211, с. 6].

5 августа 1954 г. вышло Постановление Секретариата ЦК Компартии Казахстана «О работе партийных организаций в связи с постановлением ЦК КПСС от 5 июля 1954 г. «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев». Здесь тоже особое внимание обращается на проблему привлечения спецпоселенцев в сельском хозяйстве Казахстана [5].

Но это постановление не было реализовано в полной мере. Реабилитация спецпереселенцев произошла частично. Спецпоселенец мог пользоваться всеми правами граждан СССР, за исключением ограничения местожительства в пределах Казахстана.

Приведем пример. В связи со снятием некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев дальнейшие мероприятия, проводимые аппаратами Управления МВД, были направлены на закрепление спецпоселенцев на местах поселения. В Акмолинской области работа по разъяснению спецпереселенцам их нового правового положения повсеместно начата 13 августа 1954 г. Эта работа в городах и районах области велась работниками УМВД в контакте с горкомами и райкомами партии, городскими, районными советами депутатов трудящихся, с руководителями и секретарями парторганизаций колхозов, совхозов, предприятий. Разъяснительная работа велась в направлении убеждения спецпоселенцев в необходимости оставаться жить и работать на местах, особенно в сельской местности (табл. 2, 3).

Все органы власти повсеместно работали со спецпоселенцами, чтобы оставить их на местах. Первым делом они стали вовлекать молодежь в комсомол, старших — в ряды коммунистов.

Таблица 2

**Количественный состав комсомольцев-спецпереселенцев, состоящих на учете
в разрезе райкомов, горкомов ЛКСМК Акмолинской области [3; 77]**

№	Наименование горкомов, райкомов	Немцев	Чеченцов	Ингушей	Поляков
1	Акмолинский ГК	157	7	47	36
2	Акмолинский РК	344	35	18	25
3	Атбасарский РК	349	50	123	-
4	Вишневский РК	89	16	17	2
5	Есильский РК	129	7	25	-
6	Еркиншиликовский РК	138	4	6	12
7	Калининский РК	156	-	4	21
8	Кургальджинский РК	80	32	-	-
9	Макинский РК	213	-	25	2
10	Молотовский РК	77	7	4	6
11	Новочеркасский РК	196	-	15	146
12	Сталинский РК	203	-	48	20
13	Степнякский РК	28	3	-	2
14	Шортандинский РК	152	43	61	98
Итого:		2321	204	393	370

В Акмолинском областном управлении культуры развернулась работа по вовлечению спецконтингента в культурную жизнь области. В области работали 476 различных кружков художественной самодеятельности, с участием в них более 5 тысяч человек. Среди участников самодеятельности были много из спецконтингента [3;17]. Из 5 тысяч участников во всех кружках художественной самодеятельности области было 450 казахов, 1400 русских, 500 немцев, 100 ингушей и чеченцев и более 2 тысяч человек — представители прочих национальностей [3; 91].

Сведения о наличии спецконтингента, работающего на заводе
«Казахсельмаш», по состоянию на 23 сентября 1954 г. [3; 92]

№	Национальности	Количество	Из них	
			мужчины	женщины
1	Немцы	232	133	99
2	Ингуши	93	47	46
3	Молдаване	2	2	-
4	Поляки	7	2	5
5	Евреи	4	3	1
6	Чехи	1	1	-
7	Чеченцы	5	3	2
8	Русские	18	10	8
9	Азербайджанцы	2	2	-
10	Греки	2	1	1
11	Итальянцы	1	1	-
12	Эстонцы	1	1	-
13	Украинцы	3	-	3
	Всего	371	206	165

По профессиям

№		Численность
1	Начальник отдела	1
2	Заместитель начальника цеха	1
3	Инженеры	9
4	Техники	5
5	Начальник смены	1
6	Мастера	6
7	Бригадиры	2
8	Электромонтеры	2
9	Токари	17
10	Слесари	24
11	Формовщики	6
12	Кладовщики	5
13	Бухгалтеры	4
14	Контролеры	8
15	Служащие	9
16	Сверловщицы	8
17	Электросварщики	11
18	Ученики	17
19	Фрезеровщики	3
20	Кочегары	2
21	Машинисты	1
22	Заливщики	7
23	Маляры	12
24	Обрубщики	21
25	Столяры	3
26	Разнорабочие	186

По состоянию на 1 января 1955 г. на территории Акмолинской области проживали 28 615 семей, 70 219 человек, состоящих на учете спецпоселений (старше 16 лет). Среди них: председатели колхозов — 8, бригады полеводческих бригад — 143, бригады тракторных бригад — 234, заведующие фермами — 148, агрономы — 58, зоотехники — 52, ветеринарные работники — 89, учителя — 381, врачи — 75, инженеры — 24, техники — 37 и т.д. Из числа 28 615 семей спецконтингента имеют собственные дома 17 583 семей, индивидуальный скот — 10 531 семья [3; 20].

В постановлении бюро ЦК Компартии Казахстана от 1 октября 1955 г. приведена статистика по спецпереселенцам в республике. Соответственно, был приказ о привлечении их к сельскохозяйственным работам. Обратим внимание на критику в постановлении многих партийных, профсоюзных, комсомольских работников, руководителей промышленных предприятий, колхозов, совхозов и машинно-тракторных станций. Прочитываем эту часть: «до сих пор не уяснили себе, что спецпоселенцы пользуются всеми правами граждан СССР с некоторым лишь ограничением в правах передвижения, и по-прежнему продолжают смотреть на них как на людей «второго сорта», огульно и необоснованно выражая им политическое недоверие» [2, Оп. 27, д. 211, с. 25–31].

13 декабря 1955 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР немцы были освобождены от административного надзора органов МВД, но не имели права возвращаться в родные места.

Последовало смягчение режима в Советском Союзе. Согласно циркуляру №86сс/58сс, подписанному Министром внутренних дел СССР и заместителем Генерального прокурора СССР, в числе снятых с посемейного учета детей спецпереселенцев значились дети поляков, высланных из пограничных районов в 1936 г. Принятое 17 января 1956 г. Постановление Совета Министров СССР о снятии с учета спецпоселения поляков и членов их семей не предусматривало возвращения их в родные места [5; 5].

25 февраля 1956 г. по решению Управления МВД Акмолинской области на основании Постановления Совета Министров СССР от 24 ноября 1955 г. и Указа Президиума Верховного Совета СССР от 3 декабря 1955 г. сняли с учета спецпоселения и освободили из-под административного надзора органов МВД [3; 17]:

- участников Великой Отечественной войны и лиц, награжденных орденами и медалями СССР — 887 человек;
- членов семей погибших на фронтах Отечественной войны — 22 человека;
- преподавателей учебных заведений, учителей начальных и средних школ — 59 человек;
- женщин (русских, украинских и других национальностей), высланных как членов семей спецпоселенцев — 15 человек;
- одиноких инвалидов и лиц, страдающих неизлечимым недугом, которые не могли самостоятельно обеспечить свое существование, — 4 человека;
- женщин, вступивших после водворения их на спецпоселение в законный брак с местными жителями, не являющимися спецпоселенцами, — 104 человека;
- всех немцев и членов их семей, высланных на спецпоселение в период Великой Отечественной войны, а также немцев — граждан СССР, которые после репатриации из Германии были направлены на спецпоселение, — 40 535 человек [3; 31].

Т а б л и ц а 4

Состав спецпоселенцев, снятых с учета по национальности

№	Национальности	Численность
1	2	3
1	Поляки	722
2	Ингуши	127
3	Чеченцы	136
4	Балкарцы	71
5	Украинцы	22
6	Русские	18
7	Молдаване	105
8	Болгары	19
9	Евреи	13

1	2	3
10	Немцы 1936 года выселения	4
11	Адыгейцы	2
12	Грузины	2
13	Ауховцы	1
14	Греки	2
15	Осетины	4
16	Латыши	1
17	Литовцы	1
18	Карачаевцы	1
19	Калмыки	1

На основании Указа Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1955 г. освобождены из спецпоселения по состоянию на 25 февраля 1955 г. 8805 немцев и на основании Постановления Совета Министров СССР от 17 января 1956 г. освобождены из спецпоселения 220 поляков, выселенных в 1936 г. из прилегающих районов границы Польши и Советского Союза [3; 38]. Но снятие ограничений по спецпоселению не повлекло за собой возвращения освобождаемым из спецпоселения имущества, конфискованного при выселении их, и они не имели права возвращаться в места, откуда были вывезены.

Итак, после объявления нового правового положения численность спецконтингента значительно сократилась. На учете остались чечены-ингуши и незначительное количество тех кто был выслан из Молдавии, Прибалтийских республик и Украины.

Т а б л и ц а 5

О наличии спецконтингентов на территории Акмолинской области на 2 марта 1956 г.

№	Национальности	Человек
1	Немцы, высланные в 1941 г.	40 670
2	Поляки, высланные в 1936 г.	4041
3	Коммунисты и члены их семей из числа всего контингента	429
4	Учащиеся высших и средних специальных учебных заведений	298
5	Участники Великой Отечественной войны, награжденные орденами	3370
6	Балкарцы, высланные в 1944 г.	1101
7	Крымские татары, высланные в 1944 г. из Крыма	187
8	Калмыки, высланные в 1944 г.	11
9	Ссылные поселенцы, направленные после отбытия наказания в ИТЛ	1076

Т а б л и ц а 5

Расселение спецпереселенцев в 1956 г. в Акмолинском области

№	Районы	Численность, чел.
1	2	3
1	Акмолинский	2731
2	Атбасарский	3096
3	Баранкульский	250
4	Вишневский	1370
5	Есильский	638
6	Калининский	199
7	Кургальджинский	659
8	Макинский	2031
9	Молотовский	690
10	Кийминский	473

1	2	3
11	Ново-Черкасский	264
12	Сталинский	1298
13	Эркеншиликовский	968
14	Шортандинский	1923
15	г. Акмолинск	2563

По состоянию на 25 мая 1956 г. на учете спецпоселения по Акмолинской области числились всего 19 423 человека, из них чечено-ингушей — 18 258 человек, административно-высланных из Молдавии — 976 человек, участников и членов семей украинских националистов — 164 человека, и другие (ссылные) — 25 человек. В течение 1955 г. на территории области из числа спецпоселенцев чечено-ингушей выбыли в другие области 3139 человек, а прибыли из других областей только лишь 1075 человек [3; 97]. Из оставшихся спецконтингентов в городах, райцентрах и рабочих поселках проживают 7690 человек, остальные 11 733 человека проживают в сельской местности — в колхозах и совхозах области.

Оставшиеся на учете спецпоселения, в основном спецпоселенцы Северного Кавказа, не стали соблюдать установленный режим, самовольно перемещались в другие места жительства в пределах Казахстана и за пределы республики.

16 июля 1956 г., в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета, спецпоселенцы, т.е. чечены и ингуши, освободились из административного надзора органов МВД [3; 110]. По указу освобождение этого контингента из спецпоселения не влечет за собой возвращения им имущества, конфискованного при выселении. Они не имели права возвращаться в места, откуда были выселены. По Акмолинской области освобождено по приказу №0580: ингушей — 370 человек, чеченцев — 340 человек; по приказу №0067: ингушей — 848 человек и чеченцев — 551 человек, всего 2109 человек. Общая численность всех спецпоселенцев — 6784 человек [3; 132]. После этого в Акмолинской области на учете спецпоселения состояли 17 032 человека, из них проживали в городах, райцентрах и в рабочих поселках области 7862 человека, в сельской местности, в колхозах и совхозах области — 10 211 человек [3; 198]. Из них 15 567 человек были освобождены от спецпоселения, отказались — 1104 человека.

В 1959–1961 гг. были сформированы совхозы в местах скопления немцев, которые долгие годы там жили и работали, несмотря на тяжелые условия. Однако в официальных документах они не значились как немецкие совхозы, а были такими же, как и все остальные целинные совхозы. Это было результатом самоорганизации немцев на просторах целинного края.

Стоит отметить, что во время освоения целины при определении месторасположений совхозов были допущены большие ошибки. В прошлые века, как местные жители — казахи, так и позже русские колонисты-переселенцы, при построении жилых зон выбирали места рядом с водоемами, т.е. вдоль рек и озер. Для Северного Казахстана, расположенного преимущественно в аридной зоне, вода была источником жизни. Во время освоения целины, точнее, «освоения всех свободных земель», не учитывалась эта особенность. От этого пострадали как простой народ, так и назначенные руководители учреждений. Тоталитарная система не дает выбора, и народу ничего не оставалось, как приложить все усилия для благоустройства совхозов.

Как показывают сведения, немецкие совхозы с маловодными и непродуктивными землями Ерейментауского района старались ради выполнения государственного заказа увеличивать площади земель. Такое решение привело к эрозии почвы и усугубило плачевность ситуации. Директора совхозов предпринимали попытки внедрения новых технологий и механизации хозяйств. Несмотря на тяжелые условия, работники трудились днем и ночью, тем самым добились хороших результатов, хотя, например, немцы совхозов «Новодолинский», «Еркиншилик» Целиноградской области испытывали огромные трудности, связанные с аридными зонами. Несмотря на ориентированность совхозов на скотоводство, на них также возлагались обязательства по зерноводству.

В судьбе совхозов особую роль сыграли директора совхозов — депортированные немцы. Многие зависело от умения управлять хозяйствами со стороны директоров совхозов. Поэтому за хорошую организацию работы в 1960–70 гг. многие директора совхозов получили почетное звание Героя Социалистического Труда. Среди них был директор совхоза «Еркиншилик», репрессированный немец Андрей Риммер. В 1947–1952 гг. он был осужден по ложным обвинениям, отбывал наказание в

Карлаге. После оправдания работал механиком, главным инженером совхоза «Новодолинский», в 1965–1988 гг. — директором совхоза «Еркиншиликский». Это и директор совхоза «Красноярский» Бурбах Давид Вильгельмович. В 1981 г. он получил звание Героя Социалистического Труда. О нем говорят как о человеке-новаторе, который старался облегчить ведение хозяйственных работ посредством внедрения новых технологических достижений. Начиная с момента образования совхоза хозяйственная деятельность подчинялась строгой дисциплине и порядку. С первых же лет в совхозе была сформирована комиссия по контролю администрации по полеводству и животноводству. Данная комиссия отчитывалась о проделанной работе на каждом партийном собрании. Д. Бурбах описывал хозяйственную деятельность совхоза краткими сводками, особое внимание уделял вопросу подготовки кадров. Например, руководящие кадры отправлялись на курсы повышения квалификации, а каждый член совхоза должен был освоить механизаторскую специальность. В период директорства Д. Бурбаха совхоз «Красноярский» достиг особых положительных результатов.

Таким образом, спецпереселенцы внесли значительный вклад в освоение целинных земель. Освоение земель начиналось с создания совхозов. «Немецкие» совхозы были самыми рентабельными в регионе. Советская власть, не проводя последовательную реабилитацию немцев, рассчитывала на их трудовой потенциал для покорения целины. В этом она не ошиблась. Места, где трудились и проживали немцы, отличались большим порядком и благоустроенностью. Особое внимание было уделено немцам Северного Казахстана. Созданные ими совхозы во время освоения целины внесли значимый вклад в развитие экономики Казахстана. Многие совхозы, возникшие в период освоения целины в Казахстане, удостоились славы совхозов-миллионеров. Они не только смогли объединить людей, рабочую силу, но также самостоятельно решали социально-экономические и культурно-просветительские вопросы.

Список литературы

- 1 Акмола. Энциклопедия. — Алматы: Атамұра, 1995. — 400 с.
- 2 Архив Президента Республики Казахстан. Ф.708. Оп. 27. Д. 211.
- 3 Государственный архив Ақмолинской области. Ф.1. Оп.1. Д.10.
- 4 Архив историко-краеведческого музея Ақмолинской области. КП.16. 13293.
- 5 Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.). Сб. док.: Архив Президента Республики Казахстан. — Алматы, М., 1997. — 315 с.

А.С. Мусағалиева, Р.М. Мусабекова

Солтүстік Қазақстанның тың және тыңайған жерлерін игерудегі арнайы контингент

Мақалада Қазақстан тарихы үшін өзекті тақырып зерттелді, себебі арнайы қоныс аударушылардың тың және тыңайған жерлерді игеру тарихындағы мәселелері ғылыми жарияланымдарда аз көлемде берілді. Аталған зерттеуде «басқа тарихты», атап айтсақ, осы көлемді реформада Солтүстік Қазақстанда арнайы контингентті пайдаланудың қарама-қайшы беттерін ашуға қадам жасалды. Солтүстік Қазақстанның жергілікті сақтау қоймаларында сақталған жаңа архивтік құжаттарды және әртүрлі тарихнамалық еңбектерді салыстырмалы зерттеу үшін үлкен мүмкіндіктер береді. Мақала жоғарғы оқу орындарының гуманитарлық факультеттерінің бейіндік мамандықтарының студенттері мен ғылыми қауымдастық үшін, сонымен қатар кең қауымдастық маңызды болып табылады. Алғашқы деректер зерттеу үшін жаңа тақырыптар анықтауға мүмкіндік берді. Аталған мақаланың отан тарихына үлесі мүлдем жаңа мұрағаттық құжаттардың ендірілуінде, ал тақырып тарихшылар және басқа гуманитарлық ғылым бағыттары үшін де жаңа болып табылады. Кенестік, қазіргі қазақстандық тарихнамада тың және тыңайған жерлерді игеру тарихы қоныс аударылған халықтардың, оның ішінде негізінен комсомол еріктілерінің республиканың солтүстік облыстарындағы ерлігі жан-жақты қарастырылды. Арнайы қоныс аударушыларға белгілі бір дәрежеде назар аударылмады, олар бұл кезде ақталмаған болатын, сондықтан да Қазақстанның солтүстік облыстарында қалуға мәжбүр болды. Жұмыстың қорытындысының практикалық маңызы аталған тақырыптың тарихты зерттеуде қызығушылық тудыратын тұлғалардың және қауымдастықтың арасында кеңейтуге негіз бола алады.

Кілт сөздер: арнайы контингент, арнайы қоныс аударушылар, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облысы, Көкшетау облысы, тың, немістер, поляктар.

A.S. Mussagaliyeva, R.M. Mussabekova

Special contingent in the development of virgin and fallow lands of Northern Kazakhstan

The article is devoted to the actual topic for the history of Kazakhstan, as the problems of special settlers in the history of virgin and fallow lands development are traced in a small volume of scientific publications. In this study, an attempt is made to disclose a «different story», that is, contradict the page of this large-scale reform, the use of a special contingent in North Kazakhstan. Comparative analysis of new archival documents of local storages of Northern Kazakhstan and various historiographic works gives us a great opportunity for research. The article will be useful for the scientific community and students of specialized specialties of humanitarian faculties of universities, as well as for the general public. The primary sources provide opportunities to identify new topics for research. The main results of the research work reveal a new topic for us for further more in-depth research. The contribution of this article to the domestic science is that completely new archival documents have been introduced, and the topic is new for historians and for other humanitarian fields of science. In the Soviet and Kazakhstani historiography, the development of virgin and fallow lands is studied almost identically, as a feat of the displaced peoples into the lands of the northern regions of the republic, including mainly volunteer Komsomol members. No proper attention was paid to the special settlers, who were not rehabilitated by that time, and thus were forced to stay on the land of the northern regions of Kazakhstan. The practical significance of the results of the work will be the extension of this topic among the public and interested persons in the study of historians.

Keywords: special contingent, special settlers, Northern Kazakhstan, Akmola region, Kokchetav region, virgin land, Germans, Poles.

References

- 1 Akmola. Entsiklopediia (1995) [Akmola. Encyclopedia]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 2 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. F. 708. Op. 27. D. 211.
- 3 Hosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archives of the Akmola Region]. F. 1. Op. 1. D. 1.
- 4 Arkhiv istoriko-kraevedcheskoho muzeia Akmolinskoi oblasti [Archive of the Local History Museum of Akmola region]. KP.16.13293.
- 5 Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921–1975 hh.) (1997) [From the history of the Germans in Kazakhstan (1921–1975)]. Almaty, Moscow [in Russian].

G. Askhat, Zh.R. Zhabina

*Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Kazakhstan
(E-mail: gulgash@inbox.ru)*

Politico-legal aspects of states in relation to foreign diasporas

The article considers the problem of the relationship between the modern state and the diaspora usually seen in the cultural and social (less often historical) and rarely becomes the subject of political and legal studies. Today the diasporas are playing an increasingly active role not only in the cultural life of the society, their influence becomes more visible even in such areas as the formation and implementation of foreign policy, the domestic lobby, the economy and investment. This circumstance requires determining the policy and legal fields, in which the diasporas act as actors. At present, there is an intensification of national self-awareness and national self-identification in diasporas. Any country that conducts any diasporal policy today can and should use the political, cultural and economic potential of diaspora to protect its national interests and develop interstate relations. The growing global diaspora and the contributions they bring to the development have warranted such high-level attention. The article defines how the recognition of the diaspora at the international legal and national level has become an important milestone in the overall humanization of law and the state. This legitimized the right of nations to self-determination and opened the way to active influence on the political, legal and cultural life of modern states.

Keywords: modern state, diaspora, legal status of diaspora, domestic lobby.

The entire history of mankind can be viewed from the point of view of the continuous migration of tribes and peoples. In some epochs, migration was not very significant, but in others it was the most important factor in the development of civilization. Historical analysis shows that migration has always been the result of the external expansion of mature social systems with a stable structure, social ties and relationships and the evolution of nomadic tribes and nationalities.

In the modern era, migration assumes the role of an important lever of economic development in a globalizing world. Millions of people leave the countries where they were born each year and travel thousands of kilometers to find work and a new place of residence.

But migration is also a serious challenge for humanity. Due to migration, the image of countries and cities changes, they create multicultural communities, which intensify the rapid changes that occur in societies. Migration from the threat has turned into a boon, countries need to work out a joint strategy and response to the challenges that we face in the 21st century. Processes taking place in modern world have an impact on national relations. This determines further theoretical understanding, taking into account such a phenomenon of the ethno social structure as diaspora. At present, there is an intensification of national self-awareness and national self-identification in diasporas. Any country that conducts any diasporal policy today can and should use the political, cultural and economic potential of diaspora to protect its national interests and develop interstate relations. The growing global diaspora and the contributions they bring to the development have warranted such high-level attention.

The relevance of analyzing the experience of modern states in the sphere of diasporal policy is conditioned by a number of circumstances. Firstly, the development of such a phenomenon as transnational networks in a completely different way made it necessary to look at the role and place of diasporas in the system of international relations and pay special attention to the economic, sociocultural and socio-political potential of modern diasporas. The approach to the foreign diaspora as an important foreign policy and economic resource is becoming increasingly widespread in the international practice of modern states.

Secondly, a comparative analysis of the experience of different states in the sphere of diasporal policy has a special interest and relevance, both from the theoretical and from the practical point of view. This analysis will reveal the overall global trend and predict the further development of dialogue between the diasporas and the state, as well as within the diaspora community.

Thirdly, the analysis of experience shows conceptual approaches and builds models of support and interaction with foreign compatriots.

Using the potential of the foreign diaspora to create a network of economic, social, political and other ties is a fairly common world practice. But not always the first word belongs to the state. Often the diaspora itself creates a system of network connections and the state - the historical homeland becomes one of the links of this international chain.

It is characteristic that modern states pay more and more attention to the part of the diaspora that maintains the closest contacts with the titular state. The experience of China is indicative in this regard. According to Chinese experts, it is the new Chinese migrants that are now in the focus of attention of their historical homeland. They are recognized as a highly useful resource for economic construction in China, attracting foreign investors and business partners.

Within the same diaspora, different social strata can be identified, which, in principle, speaks of the diaspora not as a corporate community, but as an alliance of corporations. The diaspora that manages to combine the interests of different social groups within it can survive. First of all, the interests of those who keeps of the ethnocultural heritage, who provides an economic basis for the survival of the diaspora and who creates socio-political conditions for the preservation of the diaspora.

Especially the institutions are important that are the connecting links between these groups of interests. Many actively writing about such a phenomenon as diasporal lobbyism, but they do not write about diasporal communications and communicators.

Accordinging to Steven Vertovec politically active diaspora communities are the Jewish, Greek, Cuban and Armenian-American associations that represent some of the strongest lobbies in Washington, DC. Diasporic Iraqi groups and individuals played crucial roles in encouraging American military intervention in Iraq in 2003 [1]. Modern diasporas are not only the form and mechanism of the existence of historically established communities that are carriers of certain ethno-cultural traditions, but also a political tool. This circumstance requires the definition of the political and legal framework in which diasporas act as subjects of politics, as well as the designation of illegitimate, but existing rules of the political game, which the diaspora are forced to follow.

Recognition at the international legal, later national level of collective rights, which are a kind of people's right, has become a significant milestone in the general humanization of law and the state. On the one hand, it has legitimized the right of nations to self-determination, and on the other hand opened the way to the subjectivity of those collective subjects of law without being an independent nationality, actively influence the political, legal and cultural life of modern states. First of all, they include diasporas as special ethno-cultural entities, the specifics of which are determined by the refusal of its members to assimilate and aimed at preserving an original culture.

Effective diaspora policy requires the capacity not only to articulate a policy but also to enact it consistently. Most formal diaspora policies are articulated and executed at the national level. But what are the realities in local government jurisdictions? Diaspora policies may falter because they are insufficiently responsive to localised needs, and/or the state lacks the capacity and/or political will at the local level to effectively implement them. A variety of institutional innovations can signal a state's engaging in diaspora politics. In diaspora studies, interests in diaspora governance tend to focus on how and why homeland states engage their diaspora communities through various strategies and institutions. Dominant accounts of diaspora politics are economic reasons, issue of identity, state relations with their diasporas through the lens of political-economic rationality and regimes.

Theoretically, diasporas have been posited as challenging traditional state institutions of citizenship and loyalty, and as an important feature of the relationship between domestic and international politics. More generally, diasporas are increasingly able to promote transnational ties, to act as bridges or as mediators between their home and host societies, and to transmit the values of pluralism and democracy as well as the «entrepreneurial spirit and skills that their home countries lack.

It should be noted that the problem of the relationship between the modern state and the diaspora is usually seen in the cultural and social (less often historical) and rarely becomes the subject of political and legal studies. It seems that this is due to the scientific tradition of perceiving diasporas as one of the varieties of relatively closed social groups, and such an approach does not imply its output beyond the concrete - sociological research. However, today the diasporas are playing an increasingly active role not only in the cultural life of the society, their influence becomes more visible even in such areas as the formation and implementation of foreign policy, the domestic lobby, the economy and investment. This circumstance requires determining the policy and legal fields, in which the diasporas act as actors, as well as the designations of illegitimate, but existing rules of the political game, which diasporal associations are forced to follow. Discussion about the diaspora is conducted by specialists of different directions and it can be stated that the concept of «diaspora» is used for such heterogeneous phenomena as ethnic minorities, refugees, labor migrants, etc. Ultimately, we are talking about any groups living for some reason or other outside their country of origin, but at the same time retaining their ethnic and religious identity, the idea of having a common historical origin, a set of interests, cultural values and public solidarity with their nationality [2].

These facts allow us to consider the diaspora as a special ethnic group that resists assimilation by establishing certain cultural restrictions related to the use of language, traditions, and so on. National minorities should also be distinguished from diasporas. The problem of correlation of these concepts is that national minorities have a special legal status, since they have been assigned to demand from the state recognition of their rights to identity, and in case of infringement or violation of rights they have the right to their protection in state and supranational structures. The Diaspora does not have such an opportunity. In particular, as Yu. Fukanov noted, one of the fundamental foundations of the formation of the diaspora is the concept of a «National hearth», a kind of ideological myth according to which representatives of the diaspora consciously or unconsciously perceive themselves as those who continue not only the traditions, culture, language practices of their homeland, but also preserves the state idea. It is believed that the diaspora emerges as an attempt to preserve statehood and culture when they are under threat, and therefore there are no factors for the formation of the diaspora in nations whose state existence has never been threatened: there are no such diasporas as the German, English or French [3; 286].

It is worth emphasizing that not only external but also internal functions of the diaspora are important in the consideration of the relations between the state and the diaspora. These include: 1) preserving the language of their people; 2) preservation of ethno-national culture (rituals, traditions, life standards, home way of life, holidays, literature, etc.); 3) preservation of a certain confessional identity; 4) preservation of ethnic identity (national identity, ethnic stereotypes, common historical fate)[4; 198].

Growing interest in diasporas by political leaders ensure diasporas as a part of international development agenda. My participation in the 16th International Annual Conference by World Association for Sustainable Development and 5th of International Diaspora hosted by the United Nations Joint Inspection held 10-13 April in Geneva is also one of the examples where diasporas are recognized as key actors not only in national, bilateral affairs, but also global affairs where diasporas shared experiences and thoughts at high political level. Engaging diasporas in such important activities mean that we are founding trust building, as diasporas develop networks, transfer resources and exchange information. In order to develop their potential, social protection, citizenship, right to vote as well as to build bridges between societies facilitating engagement is essential. This allows individuals and societies to strengthen their links which will contribute to well-being.

As is often emphasized in the scientific literature, strengthening the status of diasporas in the modern world is a consequence of a significant, if not colossal, surge in migration processes. If in the XIX-XX centuries the formation of diasporas depended mainly on political processes, often associated with persecution and the need to search for a «new» homeland, today diaspora growth is ensured through labor and educational migration [2]. This is connected with the changes in the policy of states towards the diasporas, the development of such approaches to migration policy that would not impede the interaction of the diaspora with the state of origin, the protection of the cultural identity of the diasporas. In our opinion, the problem of the relationship between the state and the diaspora has a dual character: the relationship between the diaspora and the state of origin; relations between the diaspora and the host state.

The first aspect, in the establishment between the diaspora and the state of origin, is most often expressed in the existence of special legislation. For example, in Kazakhstan since 1995 a new stage in the relations between the Republic of Kazakhstan and representatives of the Kazakh irredent and diaspora has been established. First of all, the «State Program for Supporting the Kazakh Diaspora», approved by the President of the Republic of Kazakhstan on December 31, 1996, the «Law on Migration» (1998) and other governmental acts, decrees and instructions were signed. State quotas for repatriates were established. All of the above-mentioned problems of the Kazakh diaspora and irredents began to be solved more or less successfully with the assistance of the Agency for Migration and Demography under the Ministers of the Republic of Kazakhstan and the World Association of Kazakhs, who are also closely involved in the immediate problems of repatriates in Kazakhstan. The Kazakh diaspora is formed from three countries of exit or former residence: Kazakhstan, Turkey and China, and then spreads around the world. For Kazakhs living in different countries of the world, trilingualism is more typical: Kazakh, the language of the country of exit and the language of the host country [4].

The state support of diasporas today is becoming quite an effective and popular direction of foreign policy activity. On the one hand, it allows the state of origin to improve its image in the world, to form a corresponding symbolic and cultural image. On the other hand, diasporas tend to be more loyal to the state of origin than citizens, and this kind of relationship favorably correlates with the need of the state of origin to establish profitable ties with the host state (a vivid example is Spain and Brazil, Ukraine and Canada, and so on).

The world practice shows that when developing a policy of interaction between the state and its diaspora, one should pay attention to who the diaspora is, where the diaspora is localized, how and why to involve

them for the development of state initiatives. The governments of many countries set out to mobilize the diaspora by attracting and actively using human, social, financial, cultural and political capital. Many states use their diasporas as a tool for implementing their external and internal development strategies. Some diaspora associations influence the formation of the policy of the states-opponents of their countries of origin in favor of the homeland, influence the governments support or opposition, and provide financial or other assistance to political parties, movements, and public organizations. The factor of influence of the state of origin on its diasporas is also used with a legitimate aim and with the aim of lobbying certain foreign policy strategies. In the political sense, the diaspora, as a rule, depends more on the state of origin than national minorities. First of all, this is due to the fact that the diasporas are characterized by greater integrity and a high degree of organization and unity, which allows them to resist assimilation. At the same time, national minorities are more susceptible to it, which indicates their lack of political and legal interest in constant contact with the country of origin.

From this position, the diaspora can be viewed as a kind of continuation of the state. Here it appears in static, since its status, composition and functioning are determined by the political and legal aspects of relations with the state of origin. On the one hand, this means that the diaspora acts as a kind of «unofficial» institution of the state, since it can often be used as a foreign policy tool for influencing the governments of other states. On the other hand, the statics of the diaspora is determined by the fact that it is in the relationship with the state of origin that the basic parameters of its cultural, economic and historical functioning in another society are determined.

No less important is, in terms of modern states functioning, the second aspect of the problem is the relationship between the diaspora and the receiving state. In a sense, these relations can be viewed as a continuation of interstate relations, since the use of diasporas as an informal lever to influence the host state is a fairly common practice. So, Israel traditionally has a powerful lever of influence on the US government at the expense of the Jewish diaspora. Another interesting example is the example of the activities of the Armenian Diaspora, which managed to influence the situation in Armenia in the post-conflict period of 1994 when there was a lack of national consolidation, split and confrontation of the political elite affected by internal contradictions, which led to the stagnation of economic reforms and thus to a significant slowdown investment proceeds, and achieve through the successful lobbying in the US government the expansion of official assistance for Azerbaijan.

However, it would be wrong to reduce the interaction of the diaspora and the receiving state exclusively in such a narrow context. It seems that the range of relations between these entities is much broader and is covered by the problem of legal and institutional design of multiculturalism. For example, the legal heritage and continuity in the legal status of the diasporas was determined in Canada when the 4th volume of the report of the Parliamentary Commission «Cultural contribution of other ethnic groups» was published in 1971, where the preservation of the Canadian way of life was established through two official languages, but of any official culture with the same attitude to all existing cultures in the country. In the famous Canadian Multicultural Law, the Canadian Multicultural Act of 1985, it is written that all individuals receive equal protection before the law, respecting and evaluating diversity and ethnic origin. The law establishes encouragement and assistance to the social, cultural, economic and political growth of the national diasporas of Canada through the adoption of multiculturalism [5].

The relations between the host state and the diaspora are realized in the context of the principle of multiculturalism and ensuring the free development of all diasporas and cultures. At the same time, it is worth noting that not always the state loyally refers to the idea of multiculturalism, which raises significant challenges for the development of the diaspora and its institutions in it. In this regard, the important role is played by the impact of the diaspora as an organized and integrated background with national minorities in upholding their rights to state structures.

From this position, the functioning of the diaspora expresses its dynamics: the diaspora in its relations with the receiving state appears as a special collective subject of law, which, even without the rights that national minorities possess, still has powerful levers of influence on the government.

Thus, the functioning of many modern states is inseparably linked with the diasporas as specific ethno-national political entities. Their interaction should be based on the recognition of the idea of pluralism, which has both cultural and legal expression. Formulating the legal status of the diaspora, institutionalizing legal relations between the state and its nation's representatives abroad, developing the diaspora as an «unofficial» institution of the state, its foreign policy agent expresses the static elements of the relationship between these two social institutions. The legal registration of the protection of cultural diversity, the influence of the dias-

pora on the legislative detail of the state, its domestic and foreign policies, principles and activities of the executive branch disclose the specifics of the dynamics of their mutual relations. The combination of dynamics and static characteristics of interaction between the state and the diaspora is an important methodological principle, on the basis of which the problems of diasporas in the modern state should be studied.

In conclusion, I would like to say that diasporas are groups participating in the domestic political process of the homeland. As such, they seek to advance their identity-based interests, both directly through lobbying and indirectly by providing information to the institutional actors. Furthermore, their international locations are singularly (among groups) important to the homeland government as tools of influence vis-a-vis foreign governments. Analyzing this relationship between diasporas and homeland governments will explicate the potential efficacy of diasporic activity. Diasporas are among the most prominent actors that link international and domestic spheres of politics. Thus if the homeland is in need of diasporic support, and the diaspora is united about the direction the homeland's foreign policy should take, then the ability of the diaspora to influence that direction is enhanced.

The 'weaker' the homeland is both in terms of need for diasporic assets and permeability to societal pressures, and the more cohesive the diaspora is (in terms of its organized voice and determination to influence policy), the greater influence the community will exert on the home land. In a nutshell, and quite intuitively, if the strength relations between the diaspora and the homeland favor the former, then the diaspora will be better able to influence the homeland's foreign policy. As migration flows accelerate, and diasporas increase both in numbers and in political access to their homelands, becomes all the more important in understanding the future directions of homeland foreign policies.

Understanding this fact is necessary in general to all countries, but especially those who today tend to occupy a leading place in the modern world politics and should be seen as a tool for promoting national interests in improving the country's foreign policy image.

References

- 1 Steven Vertovec The Political Importance of Diasporas // Online Journal of Migration Policy Institute, June1, 2005. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.migrationpolicy.org/article/political-importance-diasporas>.
- 2 Фоканов Ю.В. Диаспора: к вопросу о концептуализации понятия в условиях глобализации / Ю.В. Фоканов // *Общественные и гуманитарные науки*. — 2008. — № 60. — С. 284–289.
- 3 Залитайло И.В. Природа этнонациональных и диаспоральных образований / И.В. Залитайло // *Аналитка культурологии*. — 2009. — № 13. — С. 194–200.
- 4 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора и ирредента: история и современность / Г.М. Мендикулова. — Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2006. — 343 с.
- 5 Canadian Multiculturalism Act [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.laws.justice.gc.ca/en/c-l/8.7/322.7.html>.

Г. Асхат, Ж.Р. Жабина

Шетелдік диаспораларға қатысты мемлекеттердің саяси-құқықтық аспектілері

Мақалада мәдени және әлеуметтік (сирек тарихи) саладағы қазіргі заманғы мемлекет пен диаспораның арасындағы қарым-қатынас мәселесі, сонымен қатар саяси және құқықтық зерттеулер қарастырылды. Бүгінгі таңда диаспоралар тек қоғамның мәдени өмірінде ғана емес, сыртқы саясатты, ішкі лоббиді, экономика мен инвестицияларды қалыптастыру мен жүзеге асыру сияқты салаларда алатын орны ерекше. Бұл жағдай саяси және құқықтық құрылымда диаспораларды актор ретінде анықтауды талап етеді. Қазіргі уақытта диаспоралардың ұлттық өзін-өзі сезінуі мен ұлттық өзін-өзі тануының ұлғайғандығы байқалады. Кез келген диаспоралық саясатты жүргізетін ел саяси, мәдени және экономикалық әлеуетін, өз ұлттық мүдделерін қорғау және мемлекетаралық қатынастарды дамыту үшін диаспораларды пайдалана алады. Өлемдік диаспораның өсіп келе жатқаны және олардың қоғам дамуына қосқан үлесі осындай жоғары деңгейде. Мақалада диаспораларды халықаралық-құқықтық және ұлттық деңгейде тану заң мен мемлекеттің жалпы гуманизациясындағы маңызды кезеңге айналғаны қарастырылды. Бұл халықтардың өзін-өзі анықтау құқығын заңдастыруды және заманауи мемлекеттердің саяси, құқықтық және мәдени өміріне белсенді ықпал етуіне жолын ашады.

Кілт сөздер: қазіргі заманғы мемлекет, диаспора, диаспорасының құқықтық мәртебесі, ішкі лобби.

Политико-правовые аспекты государств в отношении иностранных диаспор

В статье показана проблема взаимоотношений современного государства и диаспоры, которая обычно рассматривается с культурной и социальной (реже исторической) точек зрения и редко становится предметом политических и правовых исследований. Сегодня диаспоры играют все более активную роль не только в культурной жизни общества, их влияние становится более заметным даже в таких областях, как формирование и осуществление внешней политики, внутреннего лобби, экономики и инвестиций. Авторы подчеркивают, что данное обстоятельство требует определения политического и правового поля, на котором диаспоры выступают в качестве акторов. В настоящее время наблюдается усиление национального самосознания и национальной самоидентификации в диаспорах. Отмечено, что всякая страна, которая проводит любую диаспоральную политику сегодня, может (и ей следует это делать) использовать политический, культурный и экономический потенциал диаспоры для защиты своих национальных интересов и развития межгосударственных отношений. Растущая глобальная диаспора и вклад, который ею привносится в развитие, заслуживают такого высокого уровня внимания. В статье определяется, как признание диаспоры на международном правовом и национальном уровне стало важной вехой в общей гуманизации права и государства, это узаконило права наций на самоопределение и открыло путь к активному влиянию на политическую, правовую и культурную жизнь современных государств.

Ключевые слова: современное государство, диаспора, правовой статус диаспоры, внутренний лобби.

References

- 1 Steven Vertovec The Political Importance of Diasporas. *Online Journal of Migration Policy Institute*, June 1, 2005. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/article/political-importance-diasporas>.
- 2 Fokanov, Yu.V. (2008). Diaspora: k voprosu o kontseptualizatsii poniatii v usloviakh globalizatsii [Diaspora: to the question of the conceptualization of the concept in the context of globalization]. *Obshchestvennye i humanitarnye nauki – Social and Human Sciences*, 60, 284–289 [in Russian].
- 3 Zalitaylo, I.V. (2009). Priroda etnonatsionalnykh i diasporalnykh obrazovaniy [The nature of ethnonational and diasporal formations]. *Analitika kulturologii – Analytics of Culturology*, 13, 194–200 [in Russian].
- 4 Mendikulova, G.M. (2006). *Kazakhskaya diaspora i irredenta: istoriya i sovremennost* [Kazakh diaspora and irredenta: history and modernity]. Almaty: Vsemirnaia assotsiatsiya kazakhov [in Russian].
- 5 Canadian Multiculturalism Act. *laws.justice*. Retrieved from <http://www.laws.justice.gc.ca/en/c-1/8.7/322.7.html>.

С.Б. Стамбулов, А.А. Ускембаева, Ж.А. Карсыбаева

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: serstam@mail.ru)*

Қауіпсіздік саласындағы Қазақстан Республикасының көпжақты дипломатиясына қатысты құжаттардың дерек ретіндегі рөлі

Қазіргі кезеңдегі жаһандану жағдайында халықаралық және аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері өзекті болып саналады. Осындай жағдайда Қазақстан Республикасының аймақтық және халықаралық ұйымдар шеңберіндегі көпжақты дипломатиясын қамтитын дипломатиялық құжаттардың деректік маңыздылығын анықтау қызығушылық танытады. Авторлар мақалада халықаралық және аймақтық ұйымдардың қауіпсіздік саласы бойынша ынтымақтастығының маңызды дипломатиялық құжаттарына талдау жасады. Дипломатиялық құжаттардың мазмұнын талдау арқылы дипломатиялық құжаттардың деректік рөлі дәлелденді. Мақаланың ерекшелігі ретінде 2018 ж. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының қауіпсіздік саласына қатысты қабылданған декларациясына талдау жасалғандығын атап көрсетуге болады. Авторлар дипломатиялық құжаттардың мазмұнын талдау барысында контент-талдау, салыстырмалы-талдау әдістерін қолданды. Қауіпсіздік саласы бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында дипломатиялық құжаттарға сүйену қажеттілігі ұсынылды.

Кілт сөздер: аймақтық қауіпсіздік, халықаралық қауіпсіздік, дипломатия, Қазақстан Республикасы, сыртқы саясат, көпжақты дипломатия.

Халықаралық қатынастар саласын зерттеу барысында дипломатиялық құжаттардың деректік маңыздылығының жоғары екендігі сөзсіз. Кез келген мемлекеттің халықаралық аренадағы ұстанымдарын, саяси бағыттарын, бір мемлекеттің екінші мемлекетпен қарым-қатынастарын зерттеу барысында дипломатиялық құжаттарға сүйену маңызды. Сондықтан аталған мақаланың көлемінде дипломатиялық құжаттардың рөлін анықтау қажеттілігі туындап отыр.

Қазіргі кезеңдегі жаһандану үрдісінің негізіндегі мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынастардың және өзара тәуелділіктің күшейгендігін ескерсек, мұндай құбылыстың әртүрлі деңгейдегі дипломатиялық құжаттардың пайда болуына алуып келуі — заңды құбылыс. Сондықтан біз үшін Қазақстанның халықаралық және аймақтық ұйымдар шеңберіндегі қауіпсіздік саласы бойынша ынтымақтастығына қатысты құжаттардың рөлін анықтау қызығушылық тудырады.

Өзімізге белгілі, Қазақстан Республикасының көпжақты дипломатиясы Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы (одан әрі ЕҚЫҰ) шеңберінде жүзеге асырып жатыр. ЕҚЫҰ қауіпсіздік саласындағы және шиеленістердің алдын алу мен оларды реттеу мен айналысатын Ванкуверден Владивостокқа дейінгі кеңістікті алып жатқан жалғыз аймақтық ұйым болып саналады.

1970 ж. басында Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық кеңесі (ЕҚЫК) Шығыс пен Батыс арасындағы көпжақты диалогты құру мақсатында ұйымдастырылған көпжақты форум шақырылған болатын. 1990 ж. дейін ЕҚЫК кездесулер мен конференциялар өткізу түрінде қызмет атқарды. Бұл форумның қызметіндегі түбегейлі өзгеріс 1990 ж. жоғары деңгейдегі Париж кездесуі болды. Еуропа үшін Париж хартиясында «қырғи қабақ» соғысынан кейінгі пайда болған жаңа қауіп-қатерлерге тойтарыс беру міндегі тұрды.

1994 ж. Будапешттегі жоғары деңгейдегі кездесу барысында ЕҚЫК-ін ЕҚЫҰ-на ауыстыру жөнінде шешім қабылдаған болатын. Мұндай жағдай ЕҚЫҰ-на жаңа саяси қуат берді. Осындай күрделі кезеңде Қазақстан Республикасына әлемдік державалар мен аймақтық ұйымдардың қолдауы қажет болды. Сонымен бірге әлемдік қауымдастықта жас тәуелсіз және сол кезеңде ядролық арсеналға ие Қазақстанның конструктивті сыртқы саяси қызығушылықпен қарады. Осындай жағдайда 1992 ж. 30 қаңтарда Қазақстан Республикасы ЕҚЫҰ-ға мүше болып кіріп, 1992 ж. 8 маусымда ЕҚЫК-нің Хельсинки Қорытынды актісіне, ал 1992 ж. 23 қыркүйекте жаңа Еуропа үшін Париж хартиясына қол қойды. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасы мен ЕҚЫҰ арасындағы ынтымақтастықтың дипломатиялық құжаттары да біз үшін маңызды болып саналады.

Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрі Т. Сүлейменовтың ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа 1992 жылдағы ҚР СІМ қызметі жөнінде берген ресми есебінде: «МИД в своей работе исходил из послышки о важности работы многосторонних институтов европейской интеграции. Позитивный резонанс вызвало присоединение Республики к деятельности Совещания по

безопасности и сотрудничеству в Европе, установление деловых контактов с Комиссией европейских сообществ и советом Европы. Показательно, что эти акции были квалифицированы в западноевропейских кругах как заявка Алматы на роль стабилизирующего звена между европейской и азиатской частями геостратегического пространства от Ванкувера до Владивостока. Ключевым мероприятием в этом плане было участие делегации во главе с Н.А. Назарбаевым в работе Хельсинкской встречи глав государств и правительств стран-участниц СБСЕ, в ходе которой были выдвинуты важные инициативы Казахстана по распространению в Азии принципов Хельсинкского Заключительного акта, а также подписание главой нашего государства Парижской хартии для новой Европы», — делінген.

Внешнеполитическое ведомство предпринимало усилия по обеспечению реализации зафиксированных в Венском документе 1992 г. договоренностей по мерам доверия в военной сфере, подключением к Договору СБСЕ, а также разработкой «конкретных предложений по усилению эффективности миротворческого потенциала СБСЕ, особенно по урегулированию конфликтных ситуаций в зоне ответственности, включающей практически всю территорию бывшего СССР» [1].

1998 ж. 2 желтоқсанда Ослода Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының демократиялық институты және Адам құқықтары жөніндегі бюросы арасында «Өзара түсіністік» жөніндегі меморандумға қол қойылды [2]. Бұл Меморандум көпжылдық бағдарлама ретінде қарастырылды. Оған сәйкес Қазақстан Республикасы Үкіметі мен ЕҚЫҰ демократиялық институты және Адам құқықтары жөніндегі бюросы адамзат өлшемі мәселелері бойынша кеңестер өткізу және демократия, адам құқықтары салалары бойынша жобаларды өңдеу және іске асыру бойынша бірлесіп қызмет атқаруға келіскендігін көруге болады.

2007 ж. ЕҚЫҰ мүше-мемлекеттері Сыртқы істер министрлерінің Мадридтегі кездесуінде 2010 ж. Қазақстан Республикасының беделді ЕҚЫҰ-на төрағалық етуі жөнінде шешім қабылданып, жауапты міндет жүктелген болатын. Осыдан кейінгі ірі оқиға Қазақстан Республикасының тарихындағы маңызды белестің бірі ҚР-ның 2010 ж. Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына – Еуропада, Орталық Азияда және Солтүстік Америкада орналасқан 56 елдің басын біріктіретін ірі аймақтық ұйымға төрағалық етуімен белгілі болды. Қазақстан Республикасы бұрынғы КСРО мемлекеттері арасында бұл ұйымға ең алғаш төрағалық еткен мемлекетке айналды. Мұндай тарихи шешім республикамыздың халықаралық саясаттағы барған сайын артып келе жатқан рөлінің мойындалуының дәлелін көрсетті.

Осының нәтижесінде 2010 ж. 3 желтоқсанда ЕҚЫҰ-ның астаналық «XXI ғасырдың қауіпсіз қоғамдастығына бетбұрыс» декларациясы [3] қабылданды. Декларацияда әскери-саяси, экономикалық, экологиялық және адамзат өлшемдері салалары бойынша көпжақты ынтымақтастықтың толық көлемде жүзеге асырылуы жөнінде мәлімет бар. Ұйымға мүше-мемлекеттер арасындағы өзара байланыстардың деңгейін жоғарлату және аймақтық, халықаралық қауіпсіздікті сақтау мен жаңа қауіп-қатерлерге бірлесіп тойтарыс беру мәселелері қарастырылған.

Қауіпсіздікті сақтаудағы ЕҚЫҰ-ның тәсілі үш өлшемді: адамзат, әскери-саяси және экономикалық-экологиялық қауіпсіздікті қамтиды. Сондықтан ЕҚЫҰ айналысатын және ұйым шеңберіндегі ынтымақтастықтың салалары кең – қаруға бақылау орнату, превентивті дипломатия, өзара сенім шараларын нығайту, сонымен қоса экономикалық және экологиялық мәселелер т.б. Осы тұрғыдан алғанда ЕҚЫҰ шеңберіндегі Қазақстан Республикасының көпжақты сыртқы саясаты дипломатиялық құжаттар санының өсуіне ықпал етуде.

Қазіргі кезеңдегі әлемдік тәртіпте Орталық Азия аймағы жаңа геосаяси жағдай қалыптасқан геосаяси және геостратегиялық алаңға айналды. Осындай жағдайды Орталық Азия аймағы маңызды рөлдердің бірін атқарады. Сондықтан Орталық Азия аймағындағы жағдайдың дамуы жаһандық деңгейдегі жағдайдың дамуына әсер етеді.

Осындай жағдайда дұрыс анықталған ұлттық мүдделер мемлекеттің дамуының стратегиялық болашағын таңдауға мүмкіндік береді. Сол себепті қауіпсіздіктің әртүрлі халықаралық және аймақтық ұйымдарымен қарым-қатынас орнату Қазақстан Республикасының көпвекторлы сыртқы саясатының қағидаларына және ұлттық қауіпсіздікті нығайту мүддесіне сәйкес келеді.

Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігін нығайтудың маңызды тұрғысы Солтүстік альянспен (НАТО) ынтымақтастық болып табылады және бұл ынтымақтастық Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің жариялануынан бастап белсенді бола бастады.

Сондықтан Қазақстан Республикасы мен НАТО арасындағы ынтымақтастықтың дипломатиялық құжаттары маңызды болып саналады. Соның ішінде 1994 ж. мамырда Қазақстан Республикасы «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасының шекті келісімшартына [4] қол қояды.

«Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасы 1994 ж. құрылып, көпжақты саяси диалог пен ынтымақтастыққа бағытталған және барлық мемлекеттер үшін әзірленді. Бұл құжатқа сәйкес ұлттық қорғанысты жоспарлау және қаржыландыру, қарулы күштерді демократиялық бақылаумен қамтамасыз ету, жеке бөлімшелердің бейбітшілікті қолдау және гуманитарлық операциялар сияқты миссияларды орындау үшін және оларды дайындау мақсатымен біріккен жоспарлау мен әскери дайындық жүргізу, қарулы күштерге мамандар дайындау қарастырылған.

Келісімшарттан Қазақстан Республикасы мен НАТО арасындағы ынтымақтастықтың аймақ бойынша көрші республикалардың өзара мүдделерін ескеру негізінде (екі тарап арасындағы ынтымақтастық басқа Азия немесе ТМД елдері тарабынан теріс қабылданбауы үшін) жүзеге асып жатқанын көруге болады.

Сонымен бірге, 1996 ж. 31 маусымда Қазақстан Республикасы мен НАТО арасында «Қауіпсіздік жөніндегі» келісімшартқа [5] қол қойылды. Осы аталған келісімшарттардың шеңберінде 2001–2003 жж. аралығында НАТО мен Қазақстан Республикасының арасындағы ынтымақтастық шеңберінде 26 жоспарланған шара жүзеге асырылған. Солардың қатарында «Cooperative Osprey–2001», «Combined Endeavor–2001», екіжақты «Қалқан–2001», «Аймақтық ынтымақтастық–2001» әскери жаттығуларын атауға болады.

Қазақстан Республикасы НАТО-мен ынтымақтастық барысында «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасы бойынша, ең алдымен, маман-кадрларды даярлау мен әскери құрылымдарды жетілдіру және дамыту мәселелерін алдыңғы орынға қойды. Осы мақсатта 2003 ж. 31 мамырында Қазақстан Республикасы «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасы негізінде НАТО-ның шеңберіндегі операцияларға қатысуға мүмкіндіктер беретін «Қарулы күштер мен бақылау процесі» (ПАРП) атты бағдарламаға қосылды.

Аталған дипломатиялық құжаттардың негізінде қарастырылған Қазақстан Республикасы мен НАТО арасындағы ынтымақтастықты және бұл ұйымның ауқымды әскери және экономикалық қуатын пайдалану Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің нығаюына айтарлықтай ықпал етеді. Сондықтан Қазақстан Республикасы ТМД территориясында, соның ішінде Орталық Азияда қауіпсіздіктің қосымша кепілінің қалыптасуын қолдап келеді.

Екінші жағынан, өзімізге белгілі, Азиядағы ынтымақтастықтың жаңа құрылымы — АӨСШК (Азиядағы өзара сенім шаралары жөніндегі кеңес) құру бастамасын ұсынған болатын. Бұл аталған бағыт бойынша маңызды қадам Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1992 ж. 5 қазанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 47-ші сессиясында сөйлеген сөзінде мәлімделді. Яғни, ҚР Президенті БҰҰ БА сессиясында Азиядағы өзара сенім шаралары жөніндегі Кеңесті шақыру туралы бастама көтерді. Ол сөзінде: «Менің тоқтағым келген екінші аспект – бұл біздің континентіміз — Азиядағы немесе Еуразиядағы бейбітшілік және қауіпсіздік мәселесі. Сөз Қазақстан Республикасының Азиядағы өзара сенім шаралары жөніндегі Кеңесті (АӨСШК) шақыру туралы инициативасы жайлы болып отыр. Біздің континентімізде Еуропадағы ЕҚЫК типтес Азиядағы қауіпсіздік және ынтымақтастық құрылымын құру (АЫҚҰ) идеясы ұсынылады» [6], — деп айтқан болатын. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың аталған идеясын жүзеге асыру қауіпсіздіктің аймақтық және жалпы еуразиялық архитектурасын құру жолында негізге алынды.

Азиядағы өзара сенім шаралары жөніндегі кеңес Азиядағы қауіпсіздікті және тұрақтылықты, бейбітшілікті қамтамасыз етуге бағытталған ынтымақтастықты нығайту бойынша форум болып саналады. АӨСШК мүше-мемлекеттері Азиядағы, сонымен бірге барлық әлемдегі бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету тек қана диалог пен ынтымақтастықтың арқасында ғана қолжетімді деп мойындайды. Мұны мойындаудың өзі Қазақстан Республикасының осы АӨСШК шеңберіндегі көпжақты дипломатиясы мен ынтымақтастығына қатысты дипломатиялық құжаттардың пайда болуы мен жетілдіруіне, дамуына алып келіп, дипломатиялық құжаттар корпусын біршама кеңейтті.

1999 ж. 14 қыркүйекте Алматыда министрлердің алғашқы кездесуіне АӨСШК мүше-мемлекеттердің қарым-қатынасын реттейтін декларацияға [7] қол қойылды. Дипломатиялық құжаттың бұл түрі АӨСШК-нің болашақтағы прогресс эволюциясының негізін қалады. Бұл құжатқа сәйкес, АӨСШК мүше-мемлекеттердің бір-бірінің ішкі істеріне араласпау қағидасының негізінде және өзара экономикалық, әлеуметтік және мәдени байланыста бола отырып, өз саясатын жүргізетіндігін анықтауға болады. Құжатқа сәйкес АӨСШК-нің негізгі мақсаты – Азиядағы

тұрақтылықты, бейбітшілікті және қауіпсіздікті қамтатасыз етуге бағытталған көпжақты ынтымақтастықты кеңейту болып табылады. Қазіргі уақытта АӨСШК-не Азияның 16 мемлекеті мүше болып табылады. Қазақстан Республикасы осы 16 мемлекетпен өзінің көпжақты дипломатиясын іске асыру арқылы тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудегі тарихи жазба дерек көзі ретінде дипломатиялық құжаттардың санын ұлғайтып отыр.

2002 ж. 4 маусымда АӨСШК мүше-мемлекеттері «Терроризмді жою және өркениеттер арасындағы диалогқа ықпал ету жөніндегі» декларацияға [8] қол қояды. Декларацияда мүше-мемлекеттер АӨСШК-ін өзіне әртүрлі мәдениеті мен дәстүрі бар мемлекеттерді біріктіретін азиялық форум ретінде қарастырып, өркениеттер мен мәдениеттер арасындағы диалогты дамытудың механизмдерін қамтыған. Сонымен бірге мүше-мемлекеттер терроризммен күресудің негізгі бағыттарын осы Декларацияның шеңберінде анықтағандығын көруге болады.

2004 ж. 22 қазанда АӨСШК мүше-мемлекеттердің Сыртқы істер министрлерінің декларациясына [9] қол қойылды. Декларацияға сәйкес бейбітшілік, даму және ынтымақтастық негізгі тенденциялар болып саналады, сонымен қатар құжатта терроризм, сепаратизм, экстремизм, аймақтық шиеленістер мен тартыстар, экономикалық және әлеуметтік т.б. мәселелердің орын алғандығы қарастырылған. Сонымен қатар құжатта Ауғанстандағы саяси және экономикалық жағдай қарастырылған, Ауғанстан үкіметіне тұрақтылықты, экономикалық қайта құру барысында көмек көрсететіндігі мәлімденіп, Ауғанстаннан шығатын қауіп қатерге бірлесіп қарсы тұрудың стратегиясын өңдеу жөніндегі мәселелер қарастырылған.

2008 ж. 25 тамызда АӨСШК мүше-мемлекеттері Сыртқы істер министрінің үшінші кездесулері өтіп, нәтижесінде «Сенім шараларын жүзеге асырудағы АӨСШК-нің прогресі» атты декларацияға [10] қол қойылды. Декларацияда қауіпсіздіктің бөлінбейтіндігі мәлімденіп, Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жолдары мен бағыттары анықталған. Сонымен қоса Декларацияда АӨСШК басқа да мемлекеттер үшін ашық екендігі мәлім етілгендігін көруге болады.

Сондай-ақ Қазақстан Республикасының көпжақты дипломатиясы Ұжымдық Қауіпсіздік Келісім Ұйымы (ҰҚКҰ) шеңберінде жүзеге асырылып жатыр және бұл ұйымының шеңберінде ынтымақтастықты дамыту мен нығайту ҚР сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда ҰҚКҰ мен Қазақстан Республикасының ынтымақтастыққа қатысты дипломатиялық құжаттардың тарихи дерек ретінде маңызы бар.

Бұл Ұйым 1992 ж. 15 мамырдағы «Ұжымдық қауіпсіздік жөніндегі» келісімшарттың [11] негізінде 2002 ж. құрылған болатын. Бұл Келісімшартта келісімге қатысушы-мемлекеттер өзара мемлекетаралық қатынастарда күш қолданбайтындығы және қауіп-қатерлерді, пайда болған шиеленістерді бірлесіп шешуге келіскен. Сонымен қатар мүше-мемлекеттердің бір-біріне қарсы бағытталған мемлекеттердің топтарына және әскери одақтарға кірмейтіндігі жөнінде мәлімет келтірілген.

Сонымен бірге 1992 ж. 15 мамырда тағы бір келісімшарт – «Ұжымдық қауіпсіздік келісіміне мүше-мемлекеттер арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастықтың негізгі қағидалары жөніндегі келісімшарт» [12]. Келісімшарт мүше-мемлекеттерге жеңілдік арқылы әскери саладағы өнімдерді беру, бір-біріне техникалық көмектер жасау салаларын қамтыған.

Осы аталған екі Келісімшарттың негізінде 2002 ж. құрылған ҰҚКҰ мақсаты халықаралық және аймақтық қауіпсіздікті нығайту, ұжымдық негізде тәуелсіздікті, территориялық тұтастықты және егемендікті қорғау болып саналады. Бұл Ұйымның құрамына 6 мемлекет: Армения, Ресей, Белоруссия, Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстан Республикалары мүше. Ұйымның шеңберіндегі ынтымақтастықтың негізгі бағыты әскери және әскери-техникалық сала болып есептеледі. Бұл ұйымның шеңберіндегі Қазақстан Республикасының көпжақты дипломатиясының дипломатиялық құжаттары — келісімшарт, меморандум, коммюнике, декларация түрлерінде — дамыған.

Мысалы, 2010 ж. 1 мамырда «Ұжымдық қауіпсіздік келісімінің тиімділігін арттыру жөніндегі» меморандумға [13], 2013 ж. 23 қыркүйегінде ҰҚКҰ-ның қауіпсіздік кеңесі сессиясының коммюникесіне [14], 2017 ж. 30 қарашада ұйымға мүше-мемлекеттерінің Президенттері Ұжымдық қауіпсіздік келісімшартының 25 жылдық, Ұжымдық қауіпсіздік келісім ұйымының құрылуына 15 жылдық мерейтойлық декларацияға [15] қол қойды.

2009 ж. 16 маусымда Екатеринбургте Халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласы бойынша ынтымақтастық жөніндегі келісімшартқа [16] қол қойылды. Келісімшарттың мазмұнында ақпараттық кеңістіктегі қауіп-қатерлерге бірлесіп тойтарыс беру бойынша ынтымақтастықты тәжірибе жүзінде іске асыруға келіскендігін анықтауға мүмкіндік туды.

2011 ж. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы мүше-мемлекеттерінің Астананада қабылданған декларацияның [17] деректік маңызы зор. Декларацияның 3-бөлімі қауіпсіздік мәселелері бойынша ынтымақтастық мәселесін қамтыған. Декларацияның мазмұнын талдаудың негізінде Ұйымға мүше-мемлекеттердің жаһандық және аймақтық мәселелер бойынша ұстанымдарының бір екендігін және әлемдік аренада қауіпсіздік мәселесі бойынша тығыз байланыс орнатуға дайын екендігін анықтауға болады. Декларацияның мазмұнында қауіпсіздіктің жаһандық қауіп-қатерлеріне тойтарыс беру және тұрақты дамуды қамтамасыз ету мәселесі шығарылғандығын айқындауға болады.

2017 ж. ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің Астанада өткен кезекті Саммит нәтижесінде қабылданған декларацияның [18] мазмұнында 2017 ж. 9 маусымда қол қойылған экстремизмге қарсы күресу жөніндегі ШЫҰ конвенциясы жаңа қауіп-қатерлерге тойтарыс беру жөніндегі халықаралық-құқықтық негіздің нығайтуына ықпал ететіні және БҰҰ жаһандық контртеррористік стратегиясына, БҰҰ ҚК резолюцияларының қатарын толықтыратыны мәлімделген.

Декларацияда ШЫҰ экстремизмге қарсы тұру конвенциясы ШЫҰ барлық мүше-мемлекеттерінің қауіпсіздігін нығайтуға, мүше-мемлекеттердің құзырлы органдарының тиімді ынтымақтастығын жоғарлатуға және қауіпсіздік саласы бойынша заңнамаларды жетілдіруге бағытталғандығы атап көрсетілген.

2018 ж. 10 маусымдағы Циндаода қабылданған ШЫҰ Декларациясының үлкен бөлімі қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелеріне арналған. Декларацияның мазмұнын талдаудың негізінде ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің 2019–2021 жж. терроризм, экстремизм және сепаратизмге тойтарыс беру жөніндегі ынтымақтастық бағдарламасын жүзеге асыруға басты назар аударылғандығын анықтауға болады. Сонымен бірге Декларацияда 2017 ж. 9 маусымда Астанада қабылданған экстремизмге тойтарыс беру жөніндегі ШЫҰ конвенциясының күшіне енуін тездету қарастырылған [19].

Декларацияда 2017 ж. 11 қазанда Мәскеуде және 2018 ж. 28 мамырда Пекинде өткен «ШЫҰ-Ауғанстан» байланыс тобының отырыстарының қорытындыларын атап және Ауғанстан реттеуі жөніндегі диалог пен ынтымақтастық механизмі жұмыстарын одан әрі белсендетуге ынта білдірген.

Сонымен бірге Декларацияда 2018 ж. 27 наурызда Ташкентте өткен Ауғанстан бойынша жоғары деңгейдегі «Бейбітшілік үрдісі, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық және аймақтық байланыс» атты Халықаралық конференцияның қорытындыларын Ауғанстандағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қайта қалпына келтіру үрдісіне қосқан маңызды оң үлесі ретінде қабылдағандығын айқындауға болады.

Декларацияның ерекшелігі ретінде құжаттың мазмұнында ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің Интернет желісі арқылы таралатын террористік идеологияның таралуына және насихатталуына қарсы күресу жөніндегі ынтымақтастықты нығайтуға деген қадамдарын атап көрсетуге болады. Сонымен қатар Декларацияда 2017 ж. Қытайда өткізілген «Сямэнь–2017» аталатын террористік, сепаратистік және экстремистік мақсаттарында Интернет желісін қолдануға тойтарыс беру бойынша террорға қарсы жаттығуларға жоғары баға берілген. Сондықтан ШЫҰ дипломатиялық құжаттары арқылы біз ШЫҰ қызметінің жетістіктері жөнінде, атқарған әрекеттері туралы құнды ақпарат ала аламыз.

Аталған мақала көлемінде қарастырылған құжаттардың деректік маңыздылығы жоғары және мұндай құжаттарды зерттеу барысында тиімді қолдану ғылыми жұмыстардың құндылығын арттырады сөзсіз. Аталған дипломатиялық құжаттардың кешенін талдау барысында Қазақстан Республикасы өзінің көпжақты дипломатиясының арқасында Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін, сонымен қатар аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қосқан үлесінің айтарлықтай зор екенін анықтауға да болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Отчет Министра иностранных дел Республики Казахстан Т. Сүлейменова о работе в 1992 году Н.А. Назарбаеву от 12 апреля 1993 года. — Архив Президента Республики Казахстан. — Ф.75-Н. — О.1. — Д.83. — Л.1-17.

2 Меморандум о взаимопонимании между Правительством Республики Казахстан и Бюро ОБСЕ по Демократическим институтам и Правам человека Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (г. Осло, 2 декабря 1998 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1022724#pos=1;-95.

3 Астанинская декларация на пути к сообществу безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/cio/74990?download=true>.

- 4 Соглашение между государствами-участниками Североатлантического договора и другими государствами, участвующими в программе «Партнерство во имя мира», относительно статуса их Вооруженных Сил и Дополнительного протокола к нему [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000145_/compare.
- 5 Соглашение о безопасности между Республикой Казахстан и Организацией Североатлантического договора от 31 июля 1996 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan/mejdunarodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-Z050000086_/.
- 6 Выступление Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева на 47 сессии Генеральной Ассамблеи ООН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: akorda.kz/.
- 7 Декларация принципов, регулирующих отношения между государствами-членами СВМДА. — Алматы, 1992. — 14 сентября [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.s-cica.org/page.php?page_id=65&lang=2.
- 8 Декларация СВМДА об устранении терроризма и содействии диалогу между цивилизациями [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.s-cica.org/page.php?page_id=183&lang=2.
- 9 Декларация министерской встречи СВМДА [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.s-cica.org/page.php?page_id=183&lang=2.
- 10 Декларация о третьей встрече министров иностранных дел СВМДА «Прогресс СВМДА в реализации мер доверия» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.s-cica.org/page.php?page_id=183&lang=2.
- 11 Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=126.
- 12 Соглашение об основных принципах военно-технического сотрудничества между государствами-участниками Договора коллективной безопасности от 15 мая 1992 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=1685.
- 13 Меморандум о повышении эффективности Договора о коллективной безопасности от 15 мая 2010 года и его адаптации к современной геополитической ситуации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=131.
- 14 Коммюнике сессии Совета коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности. Сочи, 23 сентября 2013 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.odkb-csto.org/documents/?PAGEN_1=3.
- 15 Декларация глав государств – членов Организации Договора о коллективной безопасности в связи с 25-летием Договора о коллективной безопасности и 15-летием Организации Договора о коллективной безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=12030.
- 16 Соглашение между правительствами государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества о сотрудничестве в области обеспечения международной информационной безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/documents/>.
- 17 Астанинская декларация десятилетия Шанхайской Организации Сотрудничества 2011 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/documents/>.
- 18 Астанинская декларация глав государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества 2018 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/documents/>.
- 19 Циндаоская декларация Совета глав государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества от 2018 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/documents/>.

С.Б. Стамбулов, А.А. Ускембаева, Ж.А. Карсыбаева

Роль документов многосторонней дипломатии Республики Казахстан в области безопасности

На современном этапе глобализации актуальными являются вопросы международной и региональной безопасности. В этом контексте выявление значимости дипломатических документов многосторонней дипломатии Республики Казахстан в рамках региональных и международных организаций представляет особый интерес. Авторами проанализированы важные дипломатические документы о сотрудничестве по вопросам обеспечения безопасности различных международных и региональных организаций, а именно дается анализ содержания дипломатических документов и обосновывается их роль в качестве источника. Как один из последних значимых на сегодняшний день документов рассматривается Декларация Шанхайской Организации Сотрудничества 2018 г. Для анализа содержания дипломатических документов использовались методы контент-анализа и сравнительного анализа. При исследовании проблемы региональной и международной безопасности авторы рекомендуют как источник использовать дипломатические документы.

Ключевые слова: региональная безопасность, международная безопасность, дипломатия, Республика Казахстан, внешняя политика, многосторонняя дипломатия.

S.B. Stambulov, A.A. Uskambaeva, Zh.A. Karsybaeva

Role of documents in the context of multilateral diplomacy of the Republic of Kazakhstan in the field of security

At the stage of globalization, the issues of international and regional security are actual. In this In the context as interested the discovery of the importance of diplomatic documents of multilateral diplomacy of Republic of Kazakhstan in regional and international organizations. The authors analyzed important of diplomatic documents on the issues of protection of the rights of different international and regional organizations. In the article analyzed the contents of diplomatic documents and the meaning of diplomatic documents as a source. The authors of the article consider the Shanghai Cooperation Organization Declaration 2018 as one of the last documents. For the analysis of the content of the diplomatic documents was used the method of content analysis and comparative analysis. The authors recommends to use diplomatic documents when examining the problem of security.

Keywords: regional security, international security, diplomacy, Republic of Kazakhstan, exterior politics, multidisciplinary diplomacy.

References

- 1 Otchet Ministra inostrannykh del Respubliki Kazakhstan T. Suleymenova o rabote v 1992 godu N.A. Nazarbayevu ot 12 apreliya 1993 hoda. — Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan, F.75-N. O.1. D.83. L.1-17 [Report of the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan T. Suleimenova on the work in 1992 N.A. Nazarbayev on April 12, 1993. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] [in Russian].
- 2 Memorandum o vzaimoponimaniі mezhdū Pravitelstvom Respubliki Kazakhstan i Biuro OBSE po Demokraticeskim institutam i Pravam cheloveka Orhanizatsii po bezopasnosti i sotrudnichestvu v Evrope (h. Oslo, 2 dekabria 1998 hoda) [Memorandum of Understanding between the Government of the Republic Kazakhstan and the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights Organization for Security and Cooperation in Europe (Oslo, 2 December 1998)]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1022724#pos=1;-95 [in Russian].
- 3 Astaninskaia deklaratsiia na puti k soobshchestvu bezopasnosti [Astana Declaration on the Road to the Community of Security]. *osce.org*. Retrieved from <http://www.osce.org/ru/cio/74990?download=true> [in Russian].
- 4 Sohlashenie mezhdū hosudarstvami-uchastnikami Severoatlanticheskoho dohovora i druhimi hosudarstvami, uchastvyiushchimi v prohramme «Partnerstvo vo imia mira», otnositelno statusa ikh Vooruzhennykh Sil i Dopolnitelnoho protokola k nemu [Agreement between the States parties to the North Atlantic Treaty and other states participating in the Partnership for Peace program regarding the status of their Armed Forces and the Additional Protocol thereto]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000145_/compare [in Russian].
- 5 Sohlashenie o bezopasnosti mezhdū Respublikoi Kazakhstan i Orhanizatsiei Severoatlanticheskoho dohovora ot 31 iuliya 1996 hoda [he Security Agreement between the Republic of Kazakhstan and the North Atlantic Treaty Organization of July 31, 1996]. *tengrinews.kz*. Retrieved from https://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-Z050000086/ [in Russian].
- 6 Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbayeva na 47 sessii Generalnoi Assamblei OON [Speech of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev at the 47th session of the UN General Assembly]. *akorda.kz*. Retrieved from <http://akorda.kz/> [in Russian].
- 7 Deklaratsiia printsipov, rehuriruiushchikh otnosheniia mezhdū hosudarstvami-chlenami SVMDA [Declaration of principles governing relations between CICA member states]. (Almaty, September 14, 1992). *s-cica.org*. Retrieved from http://www.s-cica.org/page.php?page_id=65&lang=2 [in Russian].
- 8 Deklaratsiia SVMDA ob ustraneniі terrorizma i sodeistvii dialohu mezhdū tsivilizatsiiami [CICA Declaration on the Elimination of Terrorism and the Promotion of Dialogue among Civilizations]. *s-cica.org*. Retrieved from http://www.s-cica.org/page.php?page_id=183&lang=2 [in Russian].
- 9 Deklaratsiia ministerskoi vstrechi SMVDA [Declaration of the Ministerial Meeting of the Ministry of Internal Affairs]. *s-cica.org*. Retrieved from http://www.s-cica.org/page.php?page_id=183&lang=2 [in Russian].
- 10 Deklaratsiia o tretei vstreche ministrov inostrannykh del SVMDA «Prohress SVMDA v realizatsii mer doveriia» [Declaration on the third meeting of CICA foreign ministers «Progress of CICA in implementing confidence-building measures»]. *s-cica.org*. Retrieved from http://www.s-cica.org/page.php?page_id=183&lang=2 [in Russian].
- 11 Dohovor o kollektivnoi bezopasnosti ot 15 maia 1992 hoda [Collective Security Treaty of May 15, 1992]. *odkb-csto.org*. Retrieved from http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=126 [in Russian].
- 12 Sohlashenie ob osnovnykh printsipakh voenno-tekhnicheskoho sotrudnichestva mezhdū hosudarstvami-uchastnikami Dohovora kollektivnoi bezopasnosti ot 15 maia 1992 hoda [Agreement on the basic principles of military-technical cooperation between the states parties to the Collective Security Treaty of May 15, 1992]. *odkb-csto.org*. Retrieved from http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=1685 [in Russian].
- 13 Memorandum o povysheniі effektivnosti Dohovora o kollektivnoi bezopasnosti ot 15 maia 2010 hoda i eho adaptatsii k sovremennoi heopoliticheskoi situatsii [Memorandum on enhancing the effectiveness of the Collective Security Treaty of May 15, 2010 and its adaptation to the current geopolitical situation]. *odkb-csto.org*. Retrieved from http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=131 [in Russian].

14 Kommiunike sessii Soveta kollektivnoi bezopasnosti Orhanizatsii Dohovora o kollektivnoi bezopasnosti. Sochi, 23 sentiabria 2013 hoda [Communique of the session of the Collective Security Council of the Collective Security Treaty Organization of Sochi, September, 23, 2013]. *odkb-csto.org*. Retrieved from http://www.odkb-csto.org/documents/?PAGEN_1=3 [in Russian].

15 Deklaratsiia hlav hosudarstv-chlenov Orhanizatsii Dohovora o kollektivnoi bezopasnosti v sviazi s 25-letiem Dohovora o kollektivnoi bezopasnosti i 15-letiem Orhanizatsii Dohovora o kollektivnoi bezopasnosti [Declaration of the Heads of State of the Collective Security Treaty Organization on the occasion of the 25 th anniversary of the Collective Security Treaty and the 15th anniversary of the Collective Security Treaty Organization]. *odkb-csto.org*. Retrieved from http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=12030 [in Russian].

16 Sohlashenie mezhdunarodnoi informatsionnoi bezopasnosti [Agreement between the governments of the member states of the Shanghai Cooperation Organization on cooperation in the field of ensuring international information security]. *rus.sectsc.org*. Retrieved from <http://rus.sectsc.org/documents/> [in Russian].

17 Astaninskaia deklaratsia desiatiletiia Shankhaiskoi Orhanizatsii Sotrudnichestva 2011 hoda [Astana Declaration of the Decade of the Shanghai Cooperation Organization 2011]. *rus.sectsc.org*. Retrieved from <http://rus.sectsc.org/documents/> [in Russian].

18 Astaninskaia deklaratsiia hlav hosudarstv-chlenov Shankhaiskoi Orhanizatsii Sotrudnichestva 2018 hoda [Astana Declaration of the Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization 2018]. *rus.sectsc.org*. Retrieved from <http://rus.sectsc.org/documents/> [in Russian].

19 Tsindaoskaia deklaratsiia Soveta hlav hosudarstv-chlenov Shankhaiskoi Orhanizatsii Sotrudnichestva ot 2018 hoda [Qingdao Declaration of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization of 2018]. *rus.sectsc.org*. Retrieved from <http://rus.sectsc.org/documents/> [in Russian].

З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru)*

Советская и современная казахстанская историография проблемы «Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны»

В статье анализируется степень изученности проблемы «Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны» в советской и современной казахстанской исторической науке. Представленный широкий пласт историографического материала был разделен на три крупные группы: советская историография, современная казахстанская историография и зарубежная историография. Авторы, сравнивая отмеченные историографические этапы, выделяют, что в советский период гендерные исследования не имели широкой популярности в СССР. Существенные изменения происходят в современный период, когда появляется целое научное направление по истории женской военной и тыловой повседневности. Однако авторы приходят к выводу, что история участия женщин в Великой Отечественной войне в казахстанской историографии все еще остается малоизученным аспектом и предлагают проводить научные исследования в данном направлении.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Казахстан, военная историография, военная повседневность, женские истории, гендерные проблемы.

К различным аспектам Великой Отечественной войны исследователи обращались достаточно часто, интерес был устойчивым и активизировался в связи с юбилейными датами Великой Победы. В официальной историографии Великой Отечественной войны основное внимание было сосредоточено на политических причинах тех или иных событий, на крупных сражениях, военной стратегии и тактике, эвакуации и милитаризации производства, военных героических подвигах народов СССР. В то же время в XX в. практически неразработанными остались множество различных тем, в их числе проблемы влияния этой войны на женщин, их место и роль в военных событиях и в тылу, практики выживания женщин в экстремальных условиях. Женщины же при изучении проблемы войны отходили на второй план: гендерные исследования были непопулярны в СССР.

Как отмечают российские исследователи, «культурный поворот» 1990-х гг., затронувший и военную историю, усилил интерес к «женской теме» уже в рамках исследования феномена войны как опыта различных социальных, этнических, гендерных, возрастных и прочих групп общества. Гендерные аспекты истории войн стали все чаще привлекать внимание зарубежных исследователей в конце XX в. В современных исследованиях акценты постепенно стали смещаться с изучения частных историй женского участия в войне на историю женского военного и тылового опыта в целом, начинается исследование женской модели памяти о войне, государственной политики по отношению к женщинам, особенностей женского поведения на фронте и в тылу и т.п. Изучение темы участия советских женщин в Великой Отечественной войне неизбежно фокусирует внимание на проблеме «совместимости» женщины и войны. Но история участия женщин в Великой Отечественной войне все еще остается малоизученной, несмотря на определенный рост интереса исследователей к этой теме в последние десятилетия. И если в российской историографии «культурный поворот» сдвинул с мертвой точки эту проблематику, то в Казахстане ситуация изменилась незначительно. И до сегодняшнего дня, к сожалению, казахстанских комплексных монографических работ по женской истории в военные годы так и не появилось. Актуализируется необходимость исследования истории Великой Отечественной войны с иного ракурса, истории, наполненной как героическими страницами, так и трагическими, проблемными сюжетами истории повседневной жизни. Изучение истории военной и тыловой повседневности состоит в создании истории, увиденной и глазами женщин — героинь фронта и тыла и простых домохозяек, жен и матерей фронтовиков, эвакуированных и депортированных женщин и т.п.

В зависимости от теоретико-методологических и концептуальных подходов, особенностей задействованных источников, круга и глубины поднимаемых проблем возможно среди всего комплекса имеющихся публикаций выделить три основных среза в историографии изучаемой проблемы: советская историография (1941–1991 гг.), современная казахстанская историография (1991–2000-е гг.) и зарубежная историография. В силу ограниченности объема основными объектами исследования

в данной статье станут два историографических среза: советская казахстанская и современная казахстанская историография.

Характеризуя первую группу (труды советских авторов), считаем, что следует обозначить наиболее важные особенности и сущностные черты данного исследовательского пласта. Во-первых, это абсолютное доминирование марксистско-ленинского мировоззрения в научной и публицистической литературе, отсутствие альтернативных научных взглядов при исследовании и анализе фактов. В советской идеологической парадигме марксизм-ленинизм преподносился как претендующая на всеобъемлемость, исключительно истинная, научная система философских, экономических и социально-политических взглядов [1]. Во-вторых, доминирование идеологических клише и пропаганда превосходства советского строя и коммунистических идеалов, абсолютизация роли партии в успехах и достижениях советского общества. В абсолютном большинстве советских трудов сразу же во введении обозначены теоретические послы коммунистической идеологии; например, в начале фундаментального труда «Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история» (1984 года издания) подчеркивается роль Коммунистической партии: «Путь, пройденный Советской страной во главе с Коммунистической партией, — это целая эпоха... Вдохновителем и организатором борьбы советского народа, его Вооруженных Сил выступала Ленинская Коммунистическая партия» [2]. Совершенно аналогичные послы характерны и для советских казахстанских исследований: «Коммунистическая партия подняла советский народ на священную Отечественную войну за свою социалистическую Родину, возглавила перестройку всей жизни страны на военный лад, превратила Советский Союз в единый и сплоченный боевой лагерь» [3; 7]. Нельзя утверждать, что все, что написано в тот период, носило исключительно конъюнктурный характер, но партийная и государственная цензура четко отслеживала соответствие всех работ данному идеологическому вектору, не пропуская альтернативные публикации в открытую печать. В-третьих, была определенная ограниченность в доступе к архивным материалам, когда значительная часть документов оставалась под грифом секретности. А их недоступность не позволяла исследователям видеть всю картину в целом и, естественно, не способствовала объективному освещению проблемы. В-четвертых, необходимо отметить и ограничения в обращении исследователей к зарубежным изданиям и публикациям, ведь в рамках гласности образца 1940-х–1980-х гг. зарубежная историография, которая не совпадала с «прокрустовым ложем» советской идеологии, считалась фальсификацией, искажением советской действительности. В-пятых, как результат и следствие всех перечисленных выше пунктов, наблюдалось достаточно однобокое освещение изучаемой темы. Безусловно, советский народ совершил неоспоримый подвиг в войне с фашизмом, но положение в тылу и на фронте характеризовалось серьезными проблемами, которые не изучались и не отражались в публикациях. Реальная ситуация в военные годы не получила объективного освещения, публикации подвергались цензуре, просчеты «руководящей и направляющей Коммунистической партии» скрывались. В-шестых, отсутствовала свобода в выборе тематики исследований по истории военного времени. Контуры научных интересов четко обрисовывались цензурой, и выход за пределы идеологического абриса не только не поощрялся, а был фактически невозможен. Авторы, позволившие себе исследовательскую, творческую, но несанкционированную свободу, были обречены на значительные сроки в лагерях Гулага. В целом же в обществе в послевоенный период формировался так называемый «синдром жертвенности», когда советская идеологическая машина интенсивно насаждала концепт «максимальных жертв во имя Родины» [4; 112]. Именно такая добровольная жертвенность советских людей в годы войны должна была преподноситься в исследованиях как естественное и единственное правильное состояние советских людей. Таким образом, при изучении трудов советских авторов необходимо учитывать вышеозначенные особенности, характерные именно для этого среза публикаций.

Четкую периодизацию в историографии данной проблемы предлагает в своей монографии российский исследователь Е.Ю. Волкова [5; 12]. Соглашаясь с предложенным Е.Ю. Волковой вариантом периодизации советской историографии по данной проблеме, выделим 3 этапа: 1941–1945 гг.; 1945–середина 1950-х; середина 1950-х – конец 1980-х гг.

1 этап — 1941–1945 гг. — этап публикаций военных лет. Данный историографический комплекс представлен публикациями не столько историков, сколько журналистов, партийных и советских руководителей, писателей, а также статьями рядовых работников тыла. Все статьи и издания военного периода пронизаны страстным патриотизмом, глубокой идейной убежденностью в необходимой жертвенности, многие авторы были участниками описываемых событий. Публикации военных лет «носили агитационно-пропагандистский характер», «не содержали глубоких выводов и обобщений»,

отмечают российские исследователи. Но в них был собран значительный объем фактического материала и в этих работах — свидетельства очевидцев передавались «своеобразие и дух военного времени» [5; 15].

Женская проблематика не стала объектом изучения и разрабатывалась в общем контексте изучения Великой Отечественной войны. Но в общем ракурсе военной истории выделялись темы о роли и месте женщин в тылу, вовлеченности их в народное хозяйство, трудовой героизм женщин, помощь фронту и т.п. [6]. Форма и жанры данных публикаций были ограничены очерками, публицистическими или документальными статьями и брошюрами и т.п. [7; 15].

Но уже в годы Великой Отечественной войны начинается процесс сбора, систематизации материалов о войне и профессиональными историками. В 1942 г. в Институте истории Академии наук СССР была создана специальная комиссия, которая приступила к работе по сбору материалов, во главе которой встали профессор, начальник Управления агитации и пропаганды ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров и член-корреспондент АН СССР И.И. Минц. В 1943 г. создан военно-исторический сектор, занимавшийся этой работой. Комиссии по сбору материалов по истории войны были созданы также при ЦК ВЛКСМ, при наркоматах, в армии и на флоте, в областях, краях и республиках [8]. В конце войны стали выходить первые обобщающие труды, анализирующие роль женского вклада в победу по регионам, отраслям хозяйства, обобщались данные об удельном весе женского труда в промышленности, на селе и др. [9].

Для казахстанской историографии данного этапа были характерны особенности, типичные для общесоюзных публикаций. В 1943 г. Комиссия по сбору материалов по истории войны была создана и в Казахстане, по неполным данным в КазССР было опубликовано около 150 книг, брошюр, статей и т.п. по военной тематике [10; 35]. Данные публикации также носили преимущественно агитационно-пропагандистский характер, были максимально подцензурными и затрагивали отдельные аспекты вклада казахстанцев (в том числе, женщин) в победу в войне. Как и в общесоюзном масштабе, появились публикации партийных и государственных руководителей республики по вкладу республики: Н.А. Скворцова, Ж. Шаяхметова, Н.Д. Ундасынова и другие.

В качестве частного примера из публикаций военных лет можно выделить работу «Казахстан в первый год Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков», которая вышла в 1943 г. В работе освещался вклад Казахской ССР в общесоюзную борьбу с врагом: казахстанцы в составе Красной армии, итоги деятельности промышленности, сельского хозяйства, транспорта и культурно-просветительской. Несмотря на отсутствие разделов, посвященных интересующей нас тематике, в тексте зачастую упоминались трудовые подвиги отдельных женщин, признавался их существенный вклад в победу [11].

Делая выводы по этапу советской историографии военных лет, можно согласиться с Е.Ю. Волковой, что «хотя издания не претендовали на научность обобщений, но именно во время войны были заложены исходные концепции, наметились основные направления в освещении вклада женщин тыла в победу» [5; 15]. И именно в последние годы войны выходит указатель работ по военной тематике, в котором был выделен раздел «Советская женщина в Великой Отечественной войне», а в 1944 г. появился специальный аннотированный указатель литературы с таким же названием [5; 15, 16].

2 этап — 1945 – середина 1950-х годов — послевоенный этап, характеризующийся абсолютизацией роли И.В. Сталина в войне, появлением первых обобщающих трудов, первых сборников с разнотипными материалами о войне. После победы в Великой Отечественной войне научная разработка темы стала актуализироваться. Несколько уменьшился круг авторов — к данной проблеме стали реже обращаться партийно-советские руководители, но с, другой стороны, увеличилось число исследовательских работ [5; 16]. Перед учеными-историками встала важная задача — создание аналитических и обобщающих трудов. Началась передача материалов военных лет на постоянное хранение в центральные, ведомственные, а также местные партийные и государственные архивы республик и областей, что значительно расширило документальную базу научных исследований [5; 16]. Также важной особенностью данного периода стала активная публикация документальных сборников: нормативно-законодательных материалов, фрагментов периодической печати военного периода. Но архивные документы были представлены незначительно.

Все исследования данного периода отражали массовый героизм советских людей на фронте и в тылу, но цена, которую заплатили советские люди за эти победы, лишения, тяготы войны и многие другие срезы истории войны, по-прежнему оказались вне исследовательского поля. В 1950-е гг. вы-

ходит ряд работ, где имеются фрагменты о роли и месте женского труда. Авторы приводят многочисленные примеры трудового подвига в годы войны [12], но женская тематика пока так и не стала отдельным исследовательским сюжетом, хотя уже появились первые кандидатские диссертации по вкладу женщин в годы войны, в которых началось обобщение регионального материала по военной истории республики, отдельной области или города.

В Казахстане также множится число публикаций по военной тематике, однако из почти 1200 книг, брошюр и статей по данным проблемам специальных исследований по вкладу казахстанских женщин в дело победы нет [10; 35]. Есть еще ряд черт, определяющих общие тенденции развития историографии по истории войны в национальных республиках. Для казахстанских исследований (а это присуще всем национальным историографиям, за исключением РСФСР) характерна определенная ограниченность территориальных (географических) и проблемных рамок; казахстанские историки занимались историей своей республики. Существовали неофициальные каноны, по которым историки союзных республик не вторгались в тематику «союзной юрисдикции», не было никаких официальных запретов по этому поводу, но уже складывалась определенная историографическая традиция. Она закреплялась обязательным утверждением тем фундаментальных исследований, монографий, диссертаций учеными советами академических институтов истории и вузов, координационными советами и другими структурами, которые достаточно жестко координировали данные процессы. Все остальные черты на данном этапе (как позитивные, так и негативные) также были типичными для казахстанских исследований как сегмента союзной советской историографии.

Публикации послевоенных лет создали образ героической женщины, труженицы тыла, отважного воина на фронтах, несгибаемый пример советского человека. Однако вне поля зрения остались проблемы и лишения, с которыми столкнулись женщины во время Великой Отечественной; женская проблематика военных лет еще стала предметом специального исследования.

На 3 этапе — с середины 1950-х до конца 1980-х гг. — у исследователей появился частичный доступ к новым, закрытым ранее документам архивов: часть из них рассекречена, часть была переведена из текущего документооборота в архивы; появились первые специализированные крупные работы по роли женщин на фронте и в тылу. В целом существенно изменилась атмосфера научной работы, возросло значение творческого начала, совершенствовалась методология, происходило повышение научного уровня исследований. Характерной чертой данного этапа историографии стал быстрый ввод в научный оборот новых материалов, новых данных о войне. В 1960-е гг. появились исследования, в которых начинается разработка этих проблем. Авторы А.В. Митрофанова, Г.Г. Морехина, Ю.В. Арутюнян, В.Т. Анискова и другие рассматривали роль и значение женщин в годы войны, привлечение их на руководящие роли, изучали статистические данные по производительности женского труда и др. [14].

В монографии Е.Ю. Волковой дана достаточно подробная характеристика состояния изучаемой проблемы в советской российской историографии. И хотя в целом работы с акцентом на гендерные аспекты в СССР не пользовались популярностью (советский народ представлялся монолитом, единым не только в своем героическом или трудовом порыве, но и в демографических, этнических и гендерных характеристиках), Е. Волкова отмечает, что именно в 1960-е гг. происходят количественные и качественные изменения в изучении темы о женщине в войне. Причем отмечается, что над данной темой работали во всех регионах СССР [5; 28].

В группу публикаций, написанных по войне на данном этапе, входят и работы казахстанских авторов. Одним из первых комплексных исследований стала докторская диссертация Г.А. Абишева о Казахстане и казахстанцах в годы Великой Отечественной войны, которая первоначально вышла в 1958 г. как монография. В рецензиях и отзывах отмечались в качестве недостатков описательный характер, отсутствие критического подхода в оценке событий военных лет, сглаживание негативных моментов и трудностей в преодолении проблем военного времени, но в целом данная работа внесла определенный вклад в историографию казахстановедения. В другой публикации этого же автора — «Казахстан в защите социалистического Отечества» есть страницы, повествующие о героических подвигах казахстанцев в годы Великой Отечественной войны, в которые включены и подвиги женщин в тылу и на фронте [15].

В данное десятилетие выходят книги, включающие воспоминания труженников тыла и фронтовиков, в том числе и очень немногочисленные воспоминания женщин-казахстанцев. Звучат имена и биографические сведения о женщинах — Героях Советского Союза — Алие Молдагуловой и Маншук Маметовой в двухтомном сборнике «Герои Советского Союза — казахстанцы» [16].

В 1964 г. выходит один из первых документальных рассказов двух авторов — М. Козыбаева и С. Честнова о Маншук Маметовой [17]. Эта небольшая брошюра стала одной из первых работ М. Козыбаева о войне. В 1968 г. вышел сборник очерков «Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки». В публикациях, включенных в сборник, показано участие казахстанцев в битвах под Москвой, в Сталинградском сражении, в боях при форсировании Днепра, в партизанском движении. Четыре очерка из восьми посвящены перестройке промышленности, транспорта и сельского хозяйства республики на военный лад, где отмечаются героические усилия женщин по обеспечению победы над врагом. Например, в очерке М. Козыбаева «Рабочий класс Казахстана — фронту» приведены примеры трудового героизма женщин республики: «На шахте №3-бис жены шахтеров Жакан Муканова, Куляй Кульжанова стали среди женщин первыми навалотбойщицами. В июле-августе 1941 года на шахты Караганды пришло более 500 домохозяек. Они освоили профессии навалотбойщиц, вагонников, слесарей, лебедчиков. Освоение женщинами профессий, ранее считавшихся мужскими, в августе-сентябре 1941 года приняло массовый характер». В работе приведен ряд статических данных о женском труде, в частности, «по данным переписи 1944 года женщины составили почти половину всего рабочего класса (из 147 404 их было 71 431 человек)» [18].

Освещался труд женщин в сельском хозяйстве в очерке Т.Б. Балакаева «Сельское хозяйство Казахстана на службе фронту»: «Из установленного планом общего контингента республики на 26 июля 1941 года обучались 31 039 женщин и 12 168 девушек-комсомолок». Согласно очерку К.И. Желтякова «Всенародная помощь трудящихся Казахстана фронту» женщины не только усердно трудились в промышленности и в аграрном секторе, но и оказывали значительную материальную помощь: «9 августа 1941 года в саду села Шемонаихи собралось более 300 женщин-работниц, служащих и домохозяек райцентра. ... Только в течение трех дней в народный фонд по району поступило облигациями госзаймов на 50 850 рублей, деньгами — 7 505 рублей». В целом сборник всесторонне освещает большой комплекс вопросов, связанных с Великой Отечественной войной, включая вопрос об участии женщин в общесоюзной борьбе с фашизмом [18].

Значительной вехой для советской казахстанской историографии являются труды М.К. Козыбаева «Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)» и «Казахстан — арсенал фронта», где им были подняты вопросы развития экономики Казахстана в годы Великой Отечественной войны (перестройка народного хозяйства на военный лад, эвакуация и др.). В них также затрагиваются отдельные трудовые подвиги женщин [19].

В казахстанской историографии данного этапа военная тематика становится достаточно популярной. Среди авторов, обращавшихся к данной проблеме, можно назвать труды А. Нусупбекова, О. Малыбаева, В. Басина, С. Каймолдина, Т. Балакаева, П.С. Белана и других [20]. Только к 20-й годовщине Великой Победы в республике были изданы 8 книг, 24 брошюры и более 200 статей, а к 1970 г. в республике уже изданы около 900 книг, брошюр, научных и научно-популярных статей по военной и тыловой тематике [10; 36]. Но в данных работах сюжеты о женщинах в годы войны крайне ограничены, казахстанские исследователи данную проблему практически обходят вниманием.

В МГУ им. М.В. Ломоносова в 1964 г. Г.Д. Нурбекова защитила кандидатскую диссертацию на тему «Коммунистическая партия — организатор трудовых подвигов женщин в промышленности Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)». А позже вышла ее же монография «Женщины Казахстана — фронту» (выдержавшая два издания, первое из которых было в 1968 г.), где автор рассказывала о трудовых подвигах женщин Казахстана в ведущих отраслях экономики в годы Великой Отечественной войны, показывала роль социалистического соревнования в мобилизации женщин по обеспечению фронта оборонной продукцией, освещала особенности, формы и методы партийного руководства работы среди женщин, выясняла роль отделов по работе с женщинами в партийных органах и женских советах на промышленных предприятиях, в учреждениях, совхозах и колхозах. Широко был раскрыт трудовой героизм женщин-работниц, тружениц села на всех этапах войны. Кроме общепринятых узловых моментов, в работе освещалось участие женщин во всенародном патриотическом движении по оказанию помощи фронту [21].

Следует отметить, что именно в это время женская тема в войне становится самостоятельной. К разработке этой проблемы подключалось все большее количество исследователей в союзных республиках. Рассматривалась трудовая и общественно-политическая деятельность женщин национальных регионов, активно работали ученые Сибири и Дальнего Востока. Главная заслуга этих авторов, как отмечается в историографических трудах, — включение в научный оборот многочисленных документов из центральных и местных архивов по изучаемому региону. Все больше просматривалась

тематическая специализация: одни историки анализировали роль работниц промышленности, другие — сельских работниц. Основное место в них отводилось вовлечению женщин во все отрасли народного хозяйства и их самоотверженному труду [5; 28].

Таким образом, как отмечается в публикациях, для данного этапа историографии были характерны пять основных особенностей. Во-первых, женская тематика становится самостоятельной; во-вторых, проявляется тематическая специализация исследователей; в-третьих, начинается процесс активизации региональных исследований; в-четвертых, расширяется включение в научный оборот многочисленных документов из центральных и местных архивов по изучаемому региону; в-пятых, проявляется стремление к аналитическому отображению событий вместо описания. И автором сделан вывод, что на данном этапе была подготовлена база для появления обобщающих работ по проблеме. [5; 26–28].

70-е – начало 80-х годов XX столетия ознаменовались выходом значительных обобщающих трудов по проблемам Великой Отечественной войны (в том числе по тылу). Однако в них не нашлось места для специального раздела, посвященного участию женщин в войне. И все же в это время историки, занимающиеся непосредственно женской проблематикой, совершили своеобразный качественный скачок в освещении темы. Именно в это время развернулась научная деятельность докторов наук А.И. Польской, В.С. Мурманцевой, Н.И. Кондаковой — ведущих специалистов по изучаемой проблеме [22]. В 1970-е гг. изучение темы продолжалось и в отдельных регионах [23]. Исследования стали затрагивать такие аспекты, как выдвижение женщин на руководящую работу, их массово-политическая деятельность, вклад женской интеллигенции в победу. Но в историографическом анализе работ данных десятилетий, отмечает Е. Волкова, во-первых, почти все работы носили историко-партийный характер и «такой подход к проблеме приводил к тому, что порой исследователи переоценивали роль партийных организаций, умаляя заслуги женщин»; во-вторых, изложение материала становилось сухим и официальным, все реже использовались и цитировались воспоминания ветеранов войны. Освещение этих проблем в рамках «официальной концепции войны» не способствовало объективному и глубокому изучению вопроса «женщины и война», не помогало объективному исследованию «подвига и трагедии» советских женщин [5; 40].

Продолжается изучение военного периода и в нашей республике. В Казахской ССР в 1974 г. выходит второй выпуск сборника очерков «Казахстан в Великой Отечественной войне». Во второй части сделан большой упор на материалы, посвященные тыловым вопросам: промышленности, железнодорожному транспорту, энергетике, сельскому хозяйству. Из восьми очерков только два уделяют внимание фронту. Как и в первом выпуске, публикаций, посвященных непосредственно женщинам, нет, но в очерках есть данные, освещающие интересующую нас тему, например, в очерке Н. Едыгенова «Социалистическое соревнование рабочих промышленности Казахстана в период войны» отмечено, что «в апреле 1942 г. в городе появились первые тысячницы-женщины. Людмила Селеменова, окончив Алма-Атинское железнодорожное училище, приобрела специальность токаря, ее направили на электротехнический завод. Изучая особенности своего станка, тщательно готовясь к работе, она систематически добивалась повышения производительности труда. 300, 400, а затем и 700 % — так росли ее показатели. Она старалась взять от станка все, что он может дать, до минимума свела потери во времени. Так, 7 апреля 1942 г. при обработке одной из деталей Л. Селеменова выполнила задание на 1160 %. Высоких показателей достигли также токари железнодорожных мастерских Сулейменова (1076 %) и Синильникова (1014 %)» [24].

Именно в данные десятилетия — в 60-х, 70-х, 80-х годах XX в. идет процесс активных публикаций, расширения тематики в изучении военного периода. Появляются работы о материально-бытовых условиях жизни населения, о состоянии здравоохранения и госпиталей в Казахстане, исследования о развитии науки, культуры и образования в Казахской ССР в 1941–1945 гг. [25]. Расширению тематики, введению в научный оборот новых архивных материалов способствует активизация в республике регионального аспекта изучения проблемы.

В 1985 г., к 40-летию Победы, выходит одна из первых публикаций «Алия» — сборник документов, воспоминаний, статей и очерков, посвященных подвигу одной из двух девушек из Казахстана — Героев Советского Союза — Алие Молдагуловой. В сборник включены документальные материалы: письма героини, воспоминания родных и близких, ее сверстников по ленинградскому детскому дому, курсантов Центральной снайперской женской школы, боевых однополчан и другие документы [26].

В годы перестройки, когда появилась возможность обсудить закрытые темы, был снят запрет на плюрализм мнений, открыты многие архивные фонды, упрощен доступ к архивным документам.

С одной стороны, снятие грифа секретности с многих архивных документов открыло свободу для творческого поиска ученых, с другой — время предъявило новые требования к научным исследованиям. Расширение гласности, ослабление партийной цензуры дали возможность заняться исследованием малоизученных и неисследованных проблем, а также критически переосмыслить многие изученные вопросы. Но тема «Женщины и война» оказалась забытой, так как она «проигрывала», так считали историки, на фоне других ранее запретных тем.

В Казахстане проблема войны продолжает развиваться. В 1985 г. вышел сборник статей «Все для фронта, все для победы!», где показано участие казахстанцев в битве под Москвой, в Сталинградском сражении, в боях при форсировании Днепра, в партизанском движении на оккупированных врагом советских землях. В материалах о перестройке промышленности, транспорта и сельского хозяйства республики на военный лад, о героических усилиях рабочих, крестьянства и интеллигенции по обеспечению победы над врагом, всесторонней помощи фронту, семьям воинов и освобожденным районам имеются фрагменты, (где показано) участие казахстанских женщин в данных процессах. В работе использованы документальные материалы, воспоминания участников событий, а также газетные и литературные источники. Работа Г.Д. Нурбековой (второе дополненное и расширенное издание книги «Женщины Казахстана — фронту»), вышедшая в 1988 г., была посвящена женской тыловой тематике [27]. В 1989 г. вышла публикация — воспоминания ветеранов об истории жизни и подвига Героя Советского Союза Маншук Маметовой [28].

В 1990 г. выходит работа П.С. Белана «Казахстанцы в битве на Волге», которая посвящена участию формировавшихся в КазССР войсковых соединений и частей в боях под Сталинградом. В главах, посвященных усилиям трудящихся западных районов Казахстана по оказанию помощи войскам Сталинградского фронта, есть материалы, точно касающиеся и женского вклада в Победу: «при активном участии инженеров и передовых рабочих были созданы десятки школ передового опыта и курсы для подготовки эксплуатационников из женщин-казашек. По их инициативе были извлечены из ликвидированных скважин и использованы для бурения новых 3 тысячи м обсадочных труб. Бережное отношение и своевременный ремонт позволили довести бурение на один станок до 12 скважин и установить рекорд» [29].

К моменту распада Советского Союза, в 1991 г., выходит монография М.К. Козыбаева «История и современность». Значительную часть занимают материалы, посвященные участию народов Казахстана и других республик в Великой Отечественной войне: Казахстан накануне войны, работа тыла на оборону страны, политическая работа во время войны, шефская помощь освобожденным районам и так далее [30]. Но женская тема в войне не освещалась в данной публикации.

В целом, подводя итоги этапов советской историографии с 1941 по 1990 гг., следует резюмировать, что все работы советской эпохи объединены общей теоретико-методологической основой, для них характерны парадигмы, продиктованные временем и цензурой. Обобщающих работ о женщинах республики на фронтах, об их участии в боевых операциях, к сожалению, так и не появилось в советской казахстанской историографии.

Ко второй группе мы относим казахстанские работы периода 1991–2000-х гг. Обретение Казахстаном независимости поставило перед обществоведами сложные исследовательские задачи. Следствием всех преобразований явилось стремление казахстанских историков переосмыслить свою историю. В 1995 г. М.К. Козыбаевым и Н.Е. Едыгеновым была издана книга «Труд во имя победы», где на базе новых архивных источников и ранее опубликованных работ говорится о подвигах рабочего класса Казахстана на различных этапах войны по превращению республики в один из арсеналов фронта. Есть описания отдельных эпизодов, связанных с женским трудом, небольшие обобщения по интересующей нас теме. В частности, отмечено, что женский труд стал широко применяться в подавляющем большинстве отраслей. Удельный вес численности женщин среди рабочих крупных промышленных предприятий республики возрос с 26 до 34,5 % уже к октябрю 1941 г. [31]. В этом же году, к 50-летию юбилею Победы, выходит фундаментальный труд «Книга памяти Казахстана. Боздактар». Эта работа была подготовлена большой группой авторов, структура же сводного тома книги была подготовлена рабочей группой из сотрудников Института истории и этнологии им. Ш. Валиханова НАН РК. В книге даны материалы и справки о героях войны и орденоносцах, военных казахстанских формированиях, трудовых коллективах, учреждениях и т.д. Имеются в главах краткие сведения о вкладе женщин КССР в Победу [32].

Некоторый всплеск интереса к женской проблематике проявился с середины 1990-х гг. у молодых историков, в Казахстане были защищены несколько кандидатских диссертаций, но в них

рассматривался лишь историографический аспект проблемы. Например, работы С.С. Карпыковой «Женщины Казахстана: проблемы историографии (20-80-е годы XX века)», А.Д. Қожабековой «Кенес өкіметінің әйелдерді қоғамдық-саяси қызметке тарту тәжірибесі: нақтылы тарихи-зерттеу (Қазақстан мысалында. 1917–1990 жж.)» [33]. Работа Г.Б. Бырбаевой была посвящена женщинам Казахстана в годы Великой Отечественной войны, но, как и предыдущие работы, предметом исследования была избрана историография проблемы. По подсчетам данного автора, в 1956–1996 гг. на тему «Казахстан в годы Великой Отечественной войны» защищены 8 докторских и 77 кандидатских диссертаций; еще 18 докторских и 18 кандидатских рассматривали проблемы войны в контексте более широкой хронологии [7; 17, 18]. Однако из более чем 100 диссертационных работ лишь две — Г.Д. Нурбековой и Э.С. Сегизбаевой — посвящены собственно женской тематике [34].

Книга о женщинах Карагандинской области, написанная журналистами Е.С. Лукпановым и М.С. Сембаевым, «Боевые подруги» стала одной из первых в ряду публицистики по женской тематике в Центральном Казахстане [35]. В данном сборнике авторы на основе фактического материала, собранного ими из личных встреч, бесед, периодики, воспоминаний женщин-ветеранов, рассказывают о ратном подвиге и трудовых свершениях боевых подруг в годы тяжелых военных испытаний.

В 2010 г. выходит историко-документальное исследование о казахстанцах в годы Великой Отечественной войны; в 2015 г., к 70-летию окончания Великой Отечественной войны, выходит ряд работ различных жанров и разнообразных по характеру (от воспоминаний ветеранов до очерков и документальных сборников) во многих регионах Казахстана, охватывающих различные аспекты участия казахстанцев в войне [36]. Некоторые из них представляют большой интерес, так как вводят в научный оборот новые архивные материалы. Так, значительную ценность представляет, на наш взгляд, сборник документов и материалов «Из истории научных медицинских учреждений. Казахстан. 1941–1945 гг.», подготовленный сотрудниками Центрального государственного архива научно-технической документации [37]. В сборнике опубликованы документы из 7 фондов медицинских научно-исследовательских учреждений, работавших в годы войны в Казахстане. Отобранные сотрудниками ЦГАНТД РК и представленные читателям тексты отражают усилия сотрудников данных учреждений по стабилизации санитарно-эпидемиологической ситуации в республике, рассказывают о повседневных трудностях жизни женщин в тылу.

В целом за годы независимости появился значительный комплекс научной и научно-популярной литературы по военной теме, охватывающий многие аспекты проблемы «Казахстан в Великой Отечественной войне». Причем активно разрабатывается региональный аспект данной проблемы, практически во всех областях республики выходят десятки работ по военной тематике, проблемам тыла в военный период [38].

Государственным архивом Карагандинской области подготовлен сборник «Центральный Казахстан в годы Великой Отечественной войны», где представлены документальные материалы [39]. Жезказган в годы Великой Отечественной войны представлен работой В. Юрк и Т. Алланиязова, опубликованной в 2005 г. [40]. В 2010 г., к 65-летию Великой Победы, выходит монография карагандинских авторов К.Т. Темиргалиевой и Т.Т. Аршабекова «Ерлік даңқы мәңгі өшпейді», в которой представлена глава о женщинах-карагандинках в годы войны. В книге приведены краткие биографические сведения о 19 девушках-фронтовичках и рассказывается о трудовом пути 8 женщин в тылу. В юбилейные годы Великой Победы выходят документальные сборники. К 70-летию Великой Победы в Караганде была издана Книга Памяти «Ер есімі — ел есінде». Во вторую часть книги вошли фронтовые письма из периодической печати за 1941–1945 гг., фотографии и другие документальные материалы. Среди газетных статей есть материалы о фронтовичках-карагандинках Наталье Гуртовых, Марии Шиневич, Надежде Большаковой, Ксении Горбуновой и других [41].

Но в целом работ по женской истории немного. Появляются единичные публикации. Например, в 2005 г. выходит сборник очерков «Пока бьется сердце». Работа посвящена фронтовой судьбе девушек, работавших в полевых госпиталях, служивших в войсках связи, посвятивших себя летному делу, и множеству других [42]. Статья З.Ж. Мардановой «Павлодарские женщины в Великой Отечественной войне» посвящена подвигам в тылу и на фронте женщин из Павлодарского Прииртышья [43]. В ней представлены имена героинь-фронтовичек, озвучены цифровые данные, касающиеся военной подготовки, количеству призывниц на фронт и т.д. Еще одна публикация — «Женщины Казахстана в трудные военные годы» В.Н. Шепеля, где описывается вся тяжесть неблагоприятной обстановки времен войны. Повседневная жизнь казахстанских женщин в тылу была достаточно суровой, когда «процент охвата детей яслями был всего 5,1 %, охват молочными кухнями составлял по республике

только 9,7 %. Родильные дома, детские консультации, детские ясли и дома ребенка не были укомплектованы медицинскими кадрами, к концу войны не хватало 268 педиатров. Только за 1944 год число акушеров-гинекологов снизилось с 225 до 116. Детские учреждения были обеспечены на зимний период топливом в размере 40 % потребности» [44].

Для 2015–2016 гг. вновь характерен всплеск интереса к женским вопросам в истории Великой Отечественной войны, появляются книги о женщинах из различных регионов Казахстана, сражавшихся на фронтах или совершавших трудовые подвиги в 1941–1945 гг. Абсолютное большинство таких работ носит очерковый характер и содержит документальные материалы об их жизни, фронтовой или трудовой судьбе. Например, одна из таких работ — публикация Б.С. Боранбаевой «Үлы Отан соғысына қатысқан Батыс Қазақстан облысының қазақ қыздары» о женщинах Западного Казахстана в годы войны — также написана в жанре очерков [45]. Появляется в юбилейный год ряд работ очеркового, публицистического характера, сборники документальных материалов, посвященные участию карагандинцев, балхашцев, джезказганцев и др. в Великой Отечественной войне, как на фронтах, так и в тылу. Имеются среди них и единичные публикации по женской тематике.

В 2015 г. вышли два сборника документальных материалов о войне [46]. Один из них предлагает документальный материал о детях тыла Карагандинской области в годы войны. В другом документальном сборнике, посвященном жизни и деятельности населения Карагандинской области в годы Великой Отечественной войны, опубликованы документы о мобилизации людских и материальных ресурсов области на нужды войны, о приеме и размещении эвакуированных предприятий, учреждений, эвакуогоспиталей, о работе женсоветов и др. В сборник также включены воспоминания о войне и участниках войны, переписка военных лет.

В Карагандинском государственном университете им. Е.А. Букетова в Центре этнокультурных и историко-антропологических исследований ведется разработка темы «Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны» (в рамках проекта по гранту МОН РК). Серия научных публикаций о женщинах Центрального Казахстана в военные годы подготовлена карагандинскими исследователями З.Г. Сактагановой, Ж.А. Карсыбаевой, С.В. Елеухановой, К.К. Абдрахмановой и другими [47]. В них задействован значительный пласт источниковых материалов (архивных документов, фотоматериалов, воспоминаний, интервью), затронуты проблемы женской повседневности Центрального Казахстана в 1940-е военные годы.

Но в целом комплексные монографические исследования, посвященные женщинам Казахстана в годы войны, их деятельности на фронтах и в тылу, их повседневной жизни, бытовым, психологическим и другим проблемам, т.е. работы, где они являются специальным объектом исследования, в казахстанской историографии отсутствуют. Таким образом, можно отметить недостаточную разработанность данной проблемы в казахстанской историографии, что требует обращения исследователей к данной теме.

К последней, третьей группе работ отнесены зарубежные труды, так или иначе затрагивающие военную женскую проблематику. Их можно разделить на две подгруппы: первая — историография дальнего зарубежья, написанная большей частью до распада Советского Союза историками-советологами. Однако, несмотря на то, что хронологические рамки их работ включают период Великой Отечественной войны, зарубежные авторы, как правило, пропускают данный хронологический отрезок и рассматривают, например, женское движение в СССР, вопросы государственной политики в отношении тружениц, проблемы семьи либо в 1920–1930 гг., либо уже начиная с 60-х годов XX в.

Вторая подгруппа — российские работы, написанные после распада СССР. Мы в данной статье лишь очертим общие контуры данного историографического среза. Продолжают исследовательские традиции в женской тематике российские авторы В.С. Мурманцева, Н.И. Кондакова, Н.В. Панина, Е.С. Сенявская, Е.Ю. Волкова и другие [48]. Десятки диссертаций были защищены в 1990-е – 2000-е гг. в Российской Федерации, многие из них разрабатываются на основе материалов регионов и областей РСФСР [49].

Например, работа З.К. Раджабовой «Женщины Дагестана в годы Великой Отечественной войны» рассматривает вопросы вклада дагестанок в Победу: ратные подвиги женщин Дагестана на фронтах Великой Отечественной войны, их труд в промышленности, на колхозных полях и строительстве оборонительных сооружений и т.д. Н.В. Панина защитила диссертацию «Исторический вклад советских женщин в обеспечение стабильности тыла и организацию помощи фронту в годы Великой Отечественной войны: по материалам Российской Федерации» в 2002 г. В этой работе освещаются историко-научные основы изучения патриотической деятельности женщин в годы Ве-

ликой Отечественной войны, их вклад в становление продовольственной и сырьевой базы фронта, женский труд в учреждениях здравоохранения и просвещения, вклад деятелей науки и культуры (женщин) в достижение Победы, а также общественно-политическая деятельность, шефская работа женщин в госпиталях, участие в донорском движении и др. В 2005 г. защищена работа «Женщины Бурятии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», где рассматривается роль женщин Бурятии в производстве республики, во властных структурах, материально-бытовое положение женщин и проблемы материнства и детства в годы войны. Е.А. Бембеева написала работу «Деятельность женщин Калмыкии в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945 гг.», в которой освещается вклад женщин Калмыкии в экономику республики при переводе её на военный лад и в дело оказания помощи фронту и семьям военнослужащих, выделено их участие в партизанском и подпольном движении в Калмыкии и в ликвидации последствий оккупации, показаны вклад женщин Калмыкии на полях сражений в годы Великой Отечественной войны и жизнь женщин-калмычек в период депортации в восточных районах СССР. Работа Н.В. Барсуковой «Женщины в Вооруженных Силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» посвящена мобилизации женщин в ряды Вооруженных Сил СССР, военной подготовке женского контингента для фронта, морально-психологическим и бытовым аспектам службы женщин в рядах Вооруженных Сил, специфике их службы. В 2004 г. защищена диссертация Г.Н. Каменьевой «Женщины Северного Кавказа в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945 гг.», где освещается участие женщин Северного Кавказа в перестройке хозяйства региона на военный лад, роль женщин в восстановлении экономики, участие женщин Северного Кавказа в боевых действиях, в партизанском движении, показана их помощь фронту и семьям военнослужащих. Е.Ю. Волкова защитила диссертацию на тему «Женщины тыловых регионов России в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.». В работе рассматриваются вопросы историографии и источниковой базы, истоки и мотивы трудового героизма советских женщин, общественное сознание и их морально-политические ценности в условиях войны, мобилизация духовных ресурсов советских женщин, их социально-бытовые проблемы в годы Великой Отечественной войны. Российские авторы рассматривают положение тех социальных слоев, о которых раньше было запрещено писать: беженцы, заключенные, переселенцы, основную массу которых составляли женщины.

Н.К. Петрова (д-р ист. наук автор-составитель) в 2014–2018 гг. опубликовала несколько сборников документов по проблеме «Женщины Великой Отечественной войны», в которые вошли сотни ценных документов из российских архивов [50]. Подвиг советских женщин в данных сборниках отражен в архивных документах военных лет.

Таким образом, хотя в течение нескольких десятилетий исследователи подняли огромный массив фактического материала о роли советских женщин практически всех регионов постсоветского пространства в Великой Отечественной войне, многие аспекты до сих пор малоизучены. Советский Союз был единственной страной во Второй мировой войне, где женщины принимали непосредственное участие в боевых действиях на полях сражений. Точной цифры воевавших женщин нет, их нет ни по годам, ни по фронтам, ни по родам войск. Известно, что на фронтах Великой Отечественной войны в разные периоды сражались от 600 тысяч до 1 миллиона женщин, 80 тысяч из них имели офицерские звания. Как зафиксировано в четвертом томе «Истории Казахстана с древнейших времен до наших дней», 5 183 женщины и девушек Казахстана были на фронте [10; 450]. Но данных по республике ни по фронтам, ни по родам войск, ни по количеству мобилизованных женщин по областям также до сих пор нет. Эти проблемы историками еще не изучались. Рассекречивание архивных материалов, активное привлечение воспоминаний, интервьюирование немногих еще оставшихся в живых женщин – фронтовиков и тыловиков, актуализирует и расширяет возможности исследовательской работы.

В публикациях (как отечественных, так и зарубежных) не акцентируется внимание на многих аспектах женской истории, в частности, на социально-психологическом портрете женщины периода войны. Как справедливо отмечает Е.Ю. Волкова, авторы делают лишь первые шаги в изучении и анализе отдельных социальных групп женщин: молодежь, взрослое и пожилое население, горожане и селяне, представители разных наций и народностей, вероисповеданий [5; 53]. Эти сюжеты требуют исследований, причем как героического прошлого, так и проблем, лишений, трудностей военной эпохи, огромной тяжестью упавших на плечи женщин: фронтовиков, тыловиков, депортированных, эвакуированных, жен, матерей, дочерей, женщин-заключенных и др.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту № 1992-И-18 «Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность».

Список литературы

- 1 Митин М.Б. Марксизм-ленинизм / М.Б. Митин // Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — Т.3. — М.: Сов. энцикл., 1974. — 632 с.
- 2 Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: Краткая история. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1984. — 560 с.
- 3 Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945: сборник документов и материалов. — Т. 1. — Алма-Ата: Наука, 1964. — 596 с.
- 4 Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946-1970 гг.: монография / З.Г. Сактаганова. — 3 изд. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — 365 с.
- 5 Волкова Е.Ю. Победа одна на всех: роль женщины России в создании прочного тыла в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 годов: монография / Е.Ю. Волкова. — Ярославль: ЯрГУ им. Демидова, 2006. — 206 с.
- 6 Бровер И.М. Советские патриотки у станков куют победу над фашизмом / И.М. Бровер. — М.: Профиздат, 1941. — 31 с.; Свердлова К.Т. Советская женщина в Отечественной войне / К.Т. Свердлова. — М.: Профиздат, 1942. — 31 с.; Анисимов Н.И. Колхозы работают по-военному / Н.И. Анисимов. — М.: Профиздат, 1941. — 40 с.
- 7 Бырбаева Г.Б. Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Г.Б. Бырбаева. — Алматы, 1996. — 90 с.
- 8 Шебалин И.А. Советская историография Отечественной истории (1917 — начало 1990-х гг.) / И.А. Шебалин. — М., 2015.
- 9 Анисимов Н.И. Колхозный строй в Отечественной войне 1941-1945 гг. / Н.И. Анисимов. — М., 1945. — 64 с.
- 10 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): в 5 т. — Т.4. — Алматы, 2009. — 768 с.
- 11 Казахстан в первый год Великой Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков. — Алма-Ата, 1943. — 247 с.
- 12 Араловец Н.И. Женщины — великая сила советского общества / Н.И. Араловец. — М.: Профиздат, 1947. — 63 с.
- 13 Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. — М.: Госполитиздат, 1948. — 192 с.; Солдатенко Е.И. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне / Е.И. Солдатенко. — М., 1954. — 292 с.; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И. Лященко. — Т. 3. — М., 1956. — 535 с. и др.
- 14 Митрофанова А.В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941-1942) / А.В. Митрофанова. — М., 1960. — 112 с.; Морехина Г.Г. Рабочий класс — фронту. Подвиг рабочего класса в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 / Г.Г. Морехина. — М., 1960. — 479 с. и др.
- 15 Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / Г. Абишев. — Алма-Ата, 1958; Абишев Г. Казахстан в защите социалистического отечества / Г. Абишев. — Алма-Ата, 1969. — 358 с.
- 16 Герои Советского Союза — казахстанцы: в 2 т. — Алма-Ата, 1968. — 440 с.
- 17 Козыбаев М. Бессмертие / М. Козыбаев, С. Честнов. — Алма-Ата, 1964.
- 18 Казахстан в Великую Отечественную войну. Очерки. Вып. 1. — Алма-Ата, 1968. — 291 с.
- 19 Козыбаев М.К. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / М.К. Козыбаев. — Алма-Ата, 1964; Козыбаев М.К. Казахстан — арсенал фронта / М.К. Козыбаев. — Алма-Ата, 1969. — 475 с.
- 20 Малыбаев О. Дружба, испытанная в боях за Родину / О. Малыбаев. — Алма-Ата, 1955. — 245 с.; Басин В. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне (исторический очерк) / В. Басин. — Алма-Ата, 1965. — 344 с.; Каймолдин С. Советы Казахстана в годы Великой Отечественной войны / С. Каймолдин. — Алма-Аты, 1969. — 173 с.; Балакаев Т. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Т. Балакаев. — Алма-Аты, 1971. — 478 с.; Оразов К. Рабочий класс Казахстана в Великой Отечественной войне / К. Оразов. — Алма-Ата, 1975. — 250 с.; Белан П.С. Казахстанцы в боях за Ленинград / П.С. Белан. — Алма-Ата, 1973. — 243 с.; Белан П.С. Казахстанцы в боях за свободу Украины и Молдавии: 1941-1944 гг. / П.С. Белан. — Алматы, 1984. — 176 с.; Белан П.С. Казахстанцы в боях за освобождение Белоруссии и Советской Прибалтики (1941-1945 гг.) / П.С. Белан. — Алма-Ата, 1988. — 176 с.
- 21 Нурбекова Г.Д. Женщины Казахстана — фронту / Г.Д. Нурбекова. — Алма-Ата, 1968. — 304 с.
- 22 Польская А.И. КПСС — организатор трудовых подвигов советских женщин в годы Великой Отечественной войны (на материалах РСФСР): дис. ... д-ра ист. наук / А.И. Польская. — Астрахань, 1972. — 205 с.; Мурманцева В.С. Женщины в солдатских шинелях / В.С. Мурманцева. — М., 1971. — 504 с.; Она же. Советские женщины в Великой Отечественной войне. — М., 1974. — 270 с.; Мурманцева В.С. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор боевого и трудового подвига советских женщин в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / В.С. Мурманцева. — М., 1980. — 404 с.; Кондакова Н.И. Трудовой подвиг советских женщин в годы Великой Отечественной войны / Н.И. Кондакова // Великая Победа советского народа. 1941-1945. — М., 1976. — С. 401-411. и др.
- 23 Ануфриенко Г.П. Партийное руководство подготовкой женских рабочих кадров на Урале в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / Г.П. Ануфриенко // Сб. трудов Магнитогорского горно-металлургического института. — Вып. 127, 1973. — С. 44-52; Моховикова А.Е. Трудовой подвиг женщин-колхозниц Сибири / А.Е. Моховикова // Трудящиеся Сибири — фронту. — Новосибирск, 1975. — С. 163-179 и др.
- 24 Казахстан в Великую Отечественную войну. Очерки. Вып. II. — Алма-Ата, 1974. — 216 с.
- 25 Савченко В.М. Рабочее снабжение и общественное питание в Казахстане в годы Великой Отечественной войны / В.М. Савченко // История: сб. аспирантов и соискателей. — Вып. III. — Алма-Ата, 1969. — С. 52-63; Чокин А.Р. Очерки развития санэпидслужб в Казахстане / А.Р. Чокин. — Алма-Ата, 1975. — 208 с.; Едыгенов Н.Е. Культура и наука Казахстана

в военные годы / Н.Е. Едыгенов, Р.Б. Сулейменов // Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. — Вып. I. — Алма-Ата, 1968. — С. 231–254; Бисенбаев А.К. Деятельность научных учреждений и высших учебных заведений Казахстана в годы Великой Отечественной войны / А.К. Бисенбаев. — Алма-Ата, 1984. — 301 с. и др.

26 Алия: Документы, воспоминания, статьи, очерки и другие документальные материалы о Герое Советского Союза Алие Молдагуловой. — Алма-Ата: Жалын, 1985. — 117 с.

27 Нурбекова Г.Д. Женщины Казахстана — фронту. Трудовой подвиг женщин Казахстана в промышленности и сельском хозяйстве республики в годы Великой Отечественной войны / Г.Д. Нурбекова. — Алма-Ата, 1988. — 168 с.

28 Халимульдина (Прокопенко) А.И. Звездный час Маншук / А.И. Халимульдина (Прокопенко), А.К. Халимульдин. — М.: Мол. гвардия, 1989.

29 Белан П.С. Казахстанцы в битве на Волге / П.С. Белан. — Алма-Ата, 1990 — 270 с.

30 Козыбаев М.К. История и современность / М.К. Козыбаев. — Алма-Ата, 1991. — 256 с.

31 Козыбаев М.К. Труд во имя победы / М.К. Козыбаев. — Алматы, 1995. — 175 с.

32 Книга памяти Казахстана. Боздақтар. — Алма-Ата, 1995. — 518 с.

33 Карпыкова С.С. Женщины Казахстана: проблемы историографии (20-80-е годы XX века): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / С.С. Карпыкова. — Алматы, 1997. — 30 с.; Бырбаева Г.Б. Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Г.Б. Бырбаева. — Алматы, 1996. — 90 с.; Көшербаева Б. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанда ұлттық әскери құрамалардың жасақталуы және жауынгерлік жолы (1941-1945 жж.) / Б. Көшербаева. — Алматы, 2006. — 158 б.

34 Нурбекова Г.Д. Коммунистическая партия — организатор трудовых подвигов женщин в промышленности Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Д. Нурбекова. — М., 1964. — 32 с.; Сегизбаева Э.С. Опыт Компартии Казахстана по мобилизации трудовой активности и идейно-политическому воспитанию тружениц аула и деревни в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 «Исторические науки» / Э.С. Сегизбаева. — Алма-Ата, 1975. — 32 с.

35 Лукпанов Е.С. Боевые подруги / Е.С. Лукпанов, М.С. Сембаев. — Караганда, 1995. — 140 с.

36 Казахстанцы в Великой Отечественной войне: историко-документальное исследование. — Алматы, 2010. — 336 с.; Казахстан в годы Великой Отечественной войны. — Астана, 2015. — 184 с.

37 Из истории научных медицинских учреждений. Казахстан: 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов. — Алматы, 2015. — 534 с.

38 Герои-карагандинцы. — Караганда, 2000. — 146 с.; Карагандинцы — участники Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. — Караганда, 2010. — 554 с.; Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны: сб. документов и материалов. — Караганда, 2010. — 251 с.; Солдаты Победы. Карагандинцы в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. — Караганда, 2015. — 423 с.; Опаленные войной. Библиографическое пособие. — Шахтинск, 2015. — 136 с. и др.

39 Центральный Казахстан в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. — Караганда, 2005. — 506 с.

40 Юрк В. Жезказган в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 / В.Юрк, Т.Аланиязов. — Жезказган, 2005. — 408 с.

41 Ер есімі – ел есінде. Естелік кітабы. — Караганды, 2015. — 360 б.

42 Пока бьется сердце. — Алма-Ата, 2005. — 184 с.

43 Марданова З.Ж. Павлодарские женщины в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс] / З.Ж. Марданова. — Режим доступа: // <http://goo.gl/Ge7lPk>.

44 Шепель В.Н. Женщины Казахстана в трудные военные годы / В.Н. Шепель // Мысль. — 2010. — № 3. — С. 98–100.

45 Боранбаева Б.С. Ұлы Отан соғысына қатысқан Батыс Қазақстан облысының қазақ қыздары / Б.С. Боранбаева. — Орал, 2015. — 228 б.

46 Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны. Дети тыла: сб. документов и материалов. — Караганда, 2015. — 280 с.; Беркун О.Е. Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: сб. документов и материалов / О.Е. Беркун, Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева, М.А. Сподыряк. — 2-е изд., доп. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. — 560 с.

47 Сактаганова З.Г. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны: монография / З.Г. Сактаганова, Ж.Ж. Турсунова, А.Ж. Смагулов. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2016. — 256 с.; Карсыбаева Ж.А. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан әйелдері / Ж.А. Карсыбаева // Караганды университетінің хабаршысы. Тарих, философия, құқық сериясы. — 2010. — № 3(59). — Б. 121–126; Козина В.В. О повседневной жизни населения Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны / В.В. Козина, С.В. Елеуханова // Вестн. КарГУ. Сер. История. Философия. — 2010. — № 3. — С. 115–120; Абдрахманова К.К. История женщин Казахстана в советский период: историография проблемы // Перспективы развития науки в современном мире: сб. ст. по материалам VI междунар. науч.-практ. конф. В 2 ч. Ч.2. — Уфа: Дендра, 2018. — С. 151–154 и др.

48 Мурманцева В.С. К вопросу об искажении роли советских женщин в годы Великой Отечественной войны / В.С. Мурманцева // Великая Отечественная война: вопросы истории. — Н. Новгород, 2002. — С. 135–138; Кондакова Н.И. Война, государство, общество. 1941-1945 гг. / Н.И. Кондакова. — М., 2002. — 475 с.; Панина Н.В. Исторический вклад советских женщин в обеспечение стабильности тыла и организации помощи фронту в годы Великой Отечественной войны: по материалам Российской Федерации: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Н.В. Панина. — М., 2002. — 504 с.; Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России / Е.С. Сенявская. — М., 1999; Волкова Е.Ю. Женщины тыловых регионов России в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Е.Ю. Волкова. — СПб, 2008. — 492 с.; Иванова Ю.Н. Храбрейшие из прекрасных: Женщины России в войнах / Ю.Н. Иванова. — М., 2002. — 272 с. и др.

49 Раджабова З.К. Женщины Дагестана в годы Великой Отечественной войны / З.К. Раджабова. — Махачкала, 2001; Панина Н.В. Исторический вклад советских женщин в обеспечение стабильности тыла и организацию помощи фронту в годы Великой Отечественной войны: по материалам Российской Федерации / Н.В. Панина. — М., 2002. — 504 с.; Горди-

на И.В. Женщины Бурятии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / И.В. Гордина. — Улан-Удэ, 2005. — 213 с.; Бембеева Е.А. Деятельность женщин Калмыкии в годы Великой Отечественной войны: 1941-1945 гг. / Е.А. Бембеева. — Элиста, 2008. — 270 с.; Барсукова Н.В. Женщины в Вооруженных Силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Н.В. Барсукова. — Красноярск, 2005. — 250 с.; Каменева Г.Н. Женщины Северного Кавказа в годы Великой Отечественной войны: 1941-1945 гг. / Г.Н. Каменева. — Ставрополь, 2004. — 257 с;

50 Петрова Н.К. Женщины Великой Отечественной войны / Н.К. Петрова. — М.: Вече, 2018. — 696 с. и др.

З.Ғ. Сақтаганова, Қ.Қ. Абдрахманова

«Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның әйелдері» мәселесінің кеңестік және қазіргі қазақстандық тарихнамасы

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның әйелдері мәселесінің кеңестік және қазақстандық тарих ғылымындағы зерттелу дәрежесі талданды. Ұсынылған тарихнамалық материалдар кеңестік тарихнама, қазіргі қазақстандық тарихнама және шетелдік тарихнама деп үш ірі топқа бөлініп қарастырылған. Көрсетілген тарихнамалық кезеңдерді салыстыра отырып, авторлар кеңестік кезеңде гендерлік зерттеулер КСРО-да көпшілікке мәлім болмағандығын бөліп көрсетті. Әйелдердің әскери және тылдағы күнделікті өмірі тарихы бойынша тұтас ғылыми бағыттар пайда болып жатқан қазіргі кезеңде бұл салада маңызды өзгерістер жүріп жатыр. Алайда авторлар әйелдердің Ұлы Отан соғысына қатысу тарихы қазақстандық тарихнамада аз зерттелген мәселелердің бірі болып қала береді және осы бағытта ғылыми зерттеулер жүргізу қажет деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, әскери тарихнама, әскери күнделікті өмір, әйелдер тарихы, гендерлік мәселелер.

Z.G. Saktaganova, K.K. Abdrakhmanova

Soviet and modern Kazakhstani historiography of the problem of «Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War»

The article analyzes the degree of the study of the problem of «Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War» in the Soviet and modern Kazakhstan historical science. The presented wide stratum of historiographic material was divided into three large groups: Soviet historiography, modern Kazakhstani historiography and foreign historiography. The authors, comparing the noted historiographic stages, highlight that during the Soviet period gender studies did not have wide popularity in the USSR. Significant changes take place in the modern period, when a whole scientific direction appears on the history of women's military and rear everyday life. However, the authors come to the conclusion that the history of the participation of women in the Great Patriotic War in Kazakhstan historiography is still a poorly understood aspect and suggest conducting research in this direction.

Keywords: Great Patriotic War, Kazakhstan, military historiography, military everyday life, women's fate, gender problems.

References

- 1 Mitin, M.B. (1974). Marksizm-leninizm [Marxism-Leninism]. *Bolshaiа sovetskaia entsiklopediia – Great Soviet Encyclopedia*, 3, 632. (3d ed.). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 2 *Velikaia Otechestvennaia voina Sovetskoho Soiuzа 1941-1945* (1984) [Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945]. Moscow: Voenizdat [in Russian].
- 3 *Kazakhstan v period Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskoho Soiuzа. 1941-1945* (1964) [Kazakhstan in the period of the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941-1945]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 4 Saktaganova, Z.G. (2017). *Ekonomicheskaiа modernizatsiia Kazakhstana. 1946-1970 hh.* [Economic modernization of Kazakhstan. 1946-1970]. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Russian].
- 5 Volkova, E.Yu. (2006). *Pobeda odna na vsexh: rol zhenshchiny Rossii v sozdanii prochnoho tyla v hody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hodov* [A victory one on all: a role of the woman of Russia in creation of the strong back in days of the Great Patriotic War of 1941-1945]. Yaroslavl: YArHU imeni Demidova [in Russian].
- 6 Brover, I.M. (1941). *Sovetskie patriotki u stankov kuiut pobedu nad fashizmom* [The Soviet patriots at machines forge a victory over fascism]. Moscow: Profizdat [in Russian]; Sverdlova, K.T. (1941). *Sovetskaia zhenshchina v Otechestvennoi voine* [The Soviet woman in Patriotic war]. Moscow: Profizdat [in Russian]; Anisimov, N.I. (1941). *Kolkhozy rabotaiut po-voennomu* [Collective farms work in a military way]. Moscow: Profizdat [in Russian].

- 7 Byrbaeva, G.B. (1996). Zhenshchiny Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 8 Shebalin, I.A. (2015). *Sovetskaia istoriografiia Otechestvennoi istorii (1917-nachalo 1990-hh.) [Soviet historiography of National history (1917 beginning of the 1990th.)]*. Moscow [in Russian].
- 9 Anisimov, N.I. (1945). *Kolkhozhnyi stroi v Otechestvennoi voine 1941-1945 hh. [A collective-farm system in Patriotic war of 1941-1945]*. Moscow [in Russian].
- 10 *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei (2009) [History of Kazakhstan (since the most ancient times up to now)]*. Almaty [in Russian].
- 11 *Kazakhstan v pervyi hod Velikoi Otechestvennoi voiny protiv nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov (1943) [Kazakhstan in the first year of the Great Patriotic War against fascist aggressors]*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 12 Aralovec, N.I. (1947). *Zhenshchiny — velikaia sila sovetskogo obshchestva [Women — the great force of the Soviet society]*. Moscow: Profizdat [in Russian].
- 13 Voznesenskij, N. (1948). *Voennaia ekonomika SSSR v period Otechestvennoi voiny [Military economy of the USSR in the period of Patriotic war]*. Moscow: Hopolitizdat [in Russian]; Soldatenko, E.I. (1954). *Trudovoi podvih sovetskogo naroda v Velikoi Otechestvennoi voine [A labor feat of the Soviet people in the Great Patriotic War]*. Moscow: Gospolitizdat [in Russian]; Lyashchenko, P.I. (1956). *Istoriia narodnogo hoziaistva SSSR [History of the national economy of the USSR]*. Moscow: Hopolitizdat [in Russian].
- 14 Mitrofanova, A.V. (1960). *Rabochii klass Sovetskogo Soiuzu v pervyi period Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1942). [Working class of the Soviet Union during the first period of the Great Patriotic War (1941-1942.)]*. Moscow [in Russian]; Morekhina, G.G. (1960). *Rabochii klass — frontu. Podvih rabocheho klassa v hody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941-1945 [Working class — to the front. A feat of working class in days of the Great Patriotic War. 1941-1945]*. Moscow [in Russian].
- 15 Abishev, G. (1969). *Kazakhstan v Velikoi Otechestvennoi voine 1941-1945 hh. [Kazakhstan in the Great Patriotic War of 1941-1945]*. Alma-Ata [in Russian].
- 16 *Heroi Sovetskogo Soiuzu — kazakhstantsy (1968). [Heroes of the Soviet Union are Kazakhstan citizens]*. Alma-Ata [in Russian].
- 17 Kozybaev, M., Chestnov, S. (1964). *Bessmertie [Immortality]*. Alma-Ata [in Russian].
- 18 *Kazakhstan v Velikuii Otechestvennoi voine (1968). [Kazakhstan in the Great Patriotic War]*. Alma-Ata [in Russian].
- 19 Kozybaev, M.K. (1964). *Kompartii Kazakhstana v period Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945 hh.) [The Communist Party of Kazakhstan in the period of the Great Patriotic War (1941-1945)]*. Alma-Ata [in Russian]; Kozybaev, M.K. (1969). *Kazakhstan — arsenal fronta [Kazakhstan — an arsenal of the front]*. Alma-Ata [in Russian].
- 20 Malybaev, O. (1955). *Druzhiba, ispytannaia v boiakh za Rodinu [The friendship experienced in fights for the Homeland]*. Alma-Ata [in Russian]; Basin, V. (1965). *Tiazhelaia promyshlennost Kazakhstana v Velikoi Otechestvennoi voine (istoricheskii ocherk) [The heavy industry of Kazakhstan in the Great Patriotic War (a historical sketch)]*. Alma-Ata [in Russian]; Kajmoldin, S. (1969). *Sovety Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Councils of Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]*. Alma-Ata [in Russian]; Balakaev, T. (1971). *Kolkhozhnoe krestianstvo Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hh. [The collective-farm peasantry of Kazakhstan in days of the Great Patriotic War of 1941-1945]*. Alma-Ata [in Russian]; Orazov, K. (1975). *Rabochii klass Kazakhstana v Velikoi Otechestvennoi voine [Working class of Kazakhstan in the Great Patriotic War]*. Alma-Ata [in Russian]; Belan, P.S. (1973). *Kazakhstantsy v boiakh za Leningrad [Kazakhstan citizens in fights for Leningrad]*. Alma-Ata [in Russian]; Belan, P.S. (1984). *Kazakhstantsy v boiakh za svobodu Ukrainy i Moldavii: 1941-1944 hh. [Kazakhstan citizens in fights for freedom of Ukraine and Moldova: 1941-1944]*. Alma-Ata [in Russian]; Belan, P.S. (1988). *Kazakhstantsy v boiakh za osvobodzenie Belorussii i Sovetskoi Pribaltiki (1941-1945 hh.) [Kazakhstan citizens in fights for liberation of Belarus and the Soviet Baltics (1941-1945)]*. Alma-Ata [in Russian].
- 21 Nurbekova, G.D. (1968). *Zhenshchiny Kazakhstana — frontu [Women of Kazakhstan — to the front]*. Alma-Ata [in Russian].
- 22 Pol'skaya, A.I. (1972). *KPSS — orhanizator trudovykh podvihov sovetskikh zhenshchin v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (na materialakh RSFSR) [CPSU — of the organizer of labor feats of the Soviet women in days of the Great Patriotic War (on materials of RSFSR)]*. *Doctor's thesis*. Astrahan' [in Russian]; Murmanceva, V.S. (1971). *Zhenshchiny v soldatskikh shineliakh [Women in soldier's overcoats]*. Moscow [in Russian]; Murmanceva, V.S. (1974). *Sovetskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [The Soviet women in the Great Patriotic War]*. Moscow [in Russian]; Murmanceva, V.S. (1980). *Kommunisticheskaia partiia — vdokhnovitel i orhanizator boevogo i trudovogo podviha sovetskikh zhenshchin v hody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hh. [The Communist Party — the inspirer and the organizer of a fighting and labor feat of the Soviet women in days of the Great Patriotic War of 1941-1945]*. Moscow [in Russian]; Kondakova, N.I. (1976). *Trudovoi podvih sovetskikh zhenshchin v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [A labor feat of the Soviet women in days of the Great Patriotic War]*. *Velikaia Pobeda sovetskogo naroda. 1941-1945 — The Great victory of the Soviet people. 1941-1945*. Moscow [in Russian].
- 23 Anufrienko, G.P. (1973). *Partiinoe rukovodstvo podgotovkoi zhenskikh rabochikh kadrov na Urale v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945) [The party leadership in training of female personnel in the Urals in days of the Great Patriotic War (1941-1945)]*. *Sbornik trudov Mahnitohorskoho hornometallurhicheskogo instituta — Collection works of the Magnitogorsk mining and metallurgical institute, II*, 163-179 [in Russian]; Mohovikova, A.E. (1975). *Trudovoi podvih zhenshchin-kolkhoznits Sibiri [A labor feat of female collective farmers of Siberia]*. *Trudiashchiesia Sibiri — frontu — Workers of Siberia — to the front*. Novosibirsk [in Russian].
- 24 *Kazakhstan v Velikuii Otechestvennoi voine (1974). [Kazakhstan in the Great Patriotic War]*. Alma-Ata [in Russian].
- 25 Savchenko, V.M. (1969). *Rabochee snabzhenie i obshchestvennoe pitanie v Kazakhstane v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Working supply and public catering in Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]*. *Istoriia: sbornik aspirantov i soiskatelei — History: collection of graduate students and applicants*. (pp. 52–63). Alma-Ata [in Russian]; Chokin, A.R. (1975). *Ocherki razvitiia sanepidsluzhby v Kazakhstane [Development essays sanepidsluzhby in Kazakhstan]*. Alma-Ata [in Russian]; Edygenov, N.E., & Sulejmenov, R.B. (1968). *Kultura i nauka Kazakhstana v voennye hody [Kultur and science of Kazakhstan in military years]*. *Kazakhstan v Velikoi Otechestvennoi voine — Kazakhstan in the Great Patriotic War, Vol. 1*, 231–234 [in Russian]; Bisenbaev, A.K. (1984). *Deiatelnost nauchnykh uchrezhdenii i vysshikh uchebnykh zavedenii Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Activity of scientific institutions and higher educational institutions of Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]*. Alma-Ata [in Russian] et al.

- 26 *Aliia*: Dokumenty, vospominaniia, stati, ocherki i druhie dokumentalnye materialy o Heroe Sovetskoho Soiuzu Alie Moldahulovoi (1985) [*Aliia*: Documents, memoirs, articles, sketches and other documentary materials about the Hero of the Soviet Union Aliye Moldagulovoy]. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].
- 27 Nurbekova, G.D. (1988). *Zhenshchiny Kazakhstana — frontu. Trudovoi podvigh zhenshchin Kazakhstana v promyshlennosti i selskom hoziaistve respubliki v hody Velikoi Otechestvennoi voiny* [Women of Kazakhstan — to the front. A labor feat of women of Kazakhstan in the industry and agriculture of the republic in days of the Great Patriotic War]. Alma-Ata [in Russian].
- 28 Halimul'dina, (Prokopenko). A.I., & Halimul'din, A.K. (1989). *Zvezdnyi chas Manshuk* [To Hour of triumph Manshuk]. Moscow: Molodaia hvardiia [in Russian].
- 29 Belan, P.S. (1990). *Kazakhstantsy v bitve na Volhe* [Kazakhstan citizens on fight in fight on Volga]. Alma-Ata [in Russian].
- 30 Kozybaev, M. K. (1991). *Istoriia i sovremennost* [History and present]. Alma-Ata [in Russian].
- 31 Kozybaev, M.K. (1995). *Trud vo imia pobedy* [Work for the sake of a victory]. Almaty [in Russian].
- 32 *Kniha pamiati Kazakhstana. Bozdaktar* (1995). [Book of memory of Kazakhstan. Bozdaktar]. Almaty [in Russian].
- 33 Karypkova, S.S. (1997). Zhenshchiny Kazakhstana: problemy istoriografii (20-80-e hody XX veka) [Women of Kazakhstan: historiography problems (20-80 th years of the XX century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian]; Byrbaeva, G.B. (1996). Zhenshchiny Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian]; Koshberbaeva, B. (2006). *Uly Otan sohysy zhyldarynda Kazakstanda ul'tyik askeri kuramalardyn zhasaktaluy zhane zhaunherlik zholy (1941-1945 zhzh.)* [In days of the Great Patriotic War of national military formations, in Kazakhstan completeness and a fighting way (1941-1945)]. Almaty [in Kazakh].
- 34 Nurbekova, G.D. (1964). Kommunisticheskaia partiia — orhanizator trudovykh podvighov zhenshchin v promyshlennosti Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945 hh.) [The Communist Party — the organizer of labor feats of women in the industry of Kazakhstan in days of the Great Patriotic War (1941-1945)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian]; Segizbaeva, E.S. (1975). Opyt Kompartii Kazakhstana po mobilizatsii trudovoi aktivnosti i ideino-politicheskomu vospitaniu truzhenits aula i derevni v hody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945 hh.) [Experiment of the Communist Party of Kazakhstan on mobilization of labor activity and ideological and political education of toilers of the aul and village in days of the Great Patriotic War (1941-1945)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 35 Lukpanov, E.S., & Sembaev, M.S. (1995). *Boevye podruhi* [Fighting girlfriends]. Karaganda [in Russian].
- 36 *Kazakhstantsy v Velikoi Otechestvennoi voine: istoriko-dokumentalnoe issledovanie* (2015) [Kazakhstan citizens in the Great Patriotic War: historical and documentary research]. Alma-Ata [in Russian].
- 37 Iz istorii nauchnykh meditsinskikh uchrezhdenii. Kazakhstan: 1941-1945 hh. (2015) [From history of scientific medical institutions. Kazakhstan: 1941-1945]. Alma-Ata [in Russian].
- 38 *Heroi-karahandintsy* (2000) [Heroes-Karaganda]. Karaganda [in Russian]; *Karahandintsy — uchastniki Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hh.* (2010) [Karaganda people — participants of the Great Patriotic War of 1941-1945]. Karaganda [in Russian]; *Karahandinskaia oblast v hody Velikoi Otechestvennoi voiny* (2010) [The Karaganda region in days of the Great Patriotic War]. Karaganda [in Russian]; *Soldaty Pobedy. Karahandintsy v hody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hh.* (2015) [Soldiers of the Victory. Karaganda people in days of Great Patriotic war of 1941-1945]. Karaganda [in Russian].
- 39 *Tsentrallyi Kazakhstan v hody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941-1945* (2005) [The central Kazakhstan in days of the Great Patriotic War. 1941-1945]. Karaganda [in Russian].
- 40 Yurk, V., & Allaniyazov, T. (2005). Zhezkazghan v hody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941-1945 [Zhezkazgan in days of the Great Patriotic War. 1941-1945]. Zhezkazgan [in Russian].
- 41 *Er esimi — el esinde. Estelik kitabı* (2015) [Names in memory of the people. Book of memory]. Karaganda [in Kazakh].
- 42 *Poka betsia serdtse* (2005) [So far heart fights]. Alma-Ata [in Russian].
- 43 Mardanova, Z.Zh. Pavlodarskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [The Pavlodar women in the Great Patriotic War]. *goo.gl*. Retrieved from <http://goo.gl/Ge7IPk> [in Russian].
- 44 SHepel', V.N. (2010). Zhenshchiny Kazakhstana v trudnye voennye hody [Women of Kazakhstan in difficult military years]. *Mysl — Thought, Vol. 3*, 98–100 [in Russian].
- 45 Boranbaeva, B.S. (2015). *Uly Otan sohysyna katyskan Batys Kazakstan oblysynyn kazak kyzdary* [Participation of women of the West Kazakhstan region in Great Otchestvenny war]. Oral [in Kazakh].
- 46 *Karahandinskaia oblast v hody Velikoi Otechestvennoi voiny. Deti tyla* (2015) [The Karaganda region in days of the Great Patriotic War. Children of the back]. Karaganda [in Russian]; Berkun, O.E., & Zhumashev, R.M. (2015). *Karahandinskaia oblast v hody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941-1945 hh.* [The Karaganda region in days of the Great Patriotic War. 1941-1945]. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Russian].
- 47 Saktaganova, Z.G., Tursunova, Zh.Zh. & Smagulov, A.Zh. (2016). *Zhenshchiny Tsentralnogo Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny* [Women of the Central Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Russian]; Karsybaeva, Zh.A. (2010). Uly Otan sohysy zhyldaryndahy Kazakstan aielderi [Women of Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]. *Karahandy universitetin khabarshysy. Tarikh, filosofia, kukyk seriiasy — Bulletin of the Karaganda universitiy. Series History. Philosophy*, 3, 121–126 [in Kazakh]; Kozina, V.V., & Eleuhanova, S.V. (2010). O povsednevnoi zhizni naseleniia Tsentralnogo Kazakhstana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Of everyday life of the population of the Central Kazakhstan in days of the Great Patriotic War]. *Vestnik Karahandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofia — Bulletin of the Karaganda university. Series History. Philosophy*, 3, 115–120 [in Russian]; Abdrahmanova, K.K. (2018). Istoriia zhenshchin Kazakhstana v sovetskii period [History of women of Kazakhstan during the Soviet period]. Proceedings from The Prospects of development of science in the modern world: VI *mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia — VI of the international scientific and practical conference*. (pp. 151–154). Ufa: Prod. Dendra [in Russian].
- 48 Murmanceva, V.S. (2002). K voprosu ob iskazhenii roli sovetskikh zhenshchin v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [To a question of distortion of a role of the Soviet women in days of the Great Patriotic War]. *Velikaia Otechestvennaia voina: voprosy istorii — The Great Patriotic War: questions of history*. Novgorod [in Russian]; Kondakova, N.I. (2002). *Voina, hosudarstvo, obshchestvo. 1941-1945 hh.* [War, state, society. 1941-1945]. Moscow [in Russian]; Panina, N.V. (2002). Istoriicheskii vklad sovetskikh zhenshchin v obespechenie stabilnosti tyla i orhanizatsii pomoshchi frontu v hody Velikoi Otechestvennoi voiny: plod

materialam Rossiiskoi Federatsii [A historical contribution of the Soviet women to ensuring stability of the back and the organization of the help to the front in days of the Great Patriotic War: on materials of the Russian Federation]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian]; Senyavskaya, E.S. (1999). *Psikhologhiia voiny v XX veke: Istoricheskii opyt Rossii [War psychology in the XX century: Historical experience of Russia]*. Moscow [in Russian]; Volkova, E.Yu. (2008). *Zhenshchiny tylovykh rehiionov Rossii v period Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hh. [Women of rear regions of Russia in the period of the Great Patriotic War of 1941-1945]*. Sankt-Peterburg [in Russian]; Ivanova, Yu.N. *Hrabreishie iz prekrasnykh: Zhenshchiny Rossii v voinakh [The most brave of fine: Women of Russia in wars]*. Moscow [in Russian].

49 Radzhabova, Z.K. (2001). *Zhenshchiny Dahestana v hody Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of Dagestan in days of the Great Patriotic War]*. Mahachkala [in Russian]; Panina, N.V. (2002). *Istoricheskii vklad sovetских zhenshchin v obespechenie stabilnosti tyła i orhanizatsiiu pomoshchi frontu v hody Velikoi Otechestvennoi voiny: po materialam Rossiiskoi Federatsii [A historical contribution of the Soviet women to ensuring stability of the back and the organization of the help to the front in days of the Great Patriotic War: On materials of the Russian Federation]*. Moscow [in Russian]; Gordina, I.V. (2005). *Zhenshchiny Buriatii v hody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hh. [Women of Buryatia in days of the Great Patriotic War of 1941-1945]*. Ulan-Udeh [in Russian]; Bembeeva, E.A. (2008). *Deiatelnost zhenshchin Kalmykii v hody Velikoi Otechestvennoi voiny: 1941-1945 hh. [Activity of women of Kalmykia in days of the Great Patriotic War: 1941-1945]*. Ehlista [in Russian]; Barsukova, N.V. (2005). *Zhenshchiny v Vooruzhennykh Silakh SSSR v hody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 hh. [Women in Armed Forces of the USSR in days of the Great Patriotic War of 1941-1945]*. Krasnoyarsk [in Russian]; Kameneva, G.N. *Zhenshchiny Severnogo Kavkaza v hody Velikoi Otechestvennoi voiny: 1941-1945 hh. [Women of the North Caucasus in days of the Great Patriotic War: 1941-1945]*. Stavropol [in Russian].

50 Petrova, N.K (2018). *Zhenshchiny Velikoi Otechestvennoi voiny [Women of the Great Patriotic War]*. Moscow: Veche [in Russian].

М.С. Амрина, Н.Б. Смағұлов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: amrina.minar@mail.ru)***Ақжан Машановтың ғылыми және рухани мұрасы**

Мақала авторлары Ақжан Машановтың тоталитарлық режим жағдайындағы қоғамдық-ғылыми қызметіне объективті баға беруге тырысты. Қиын уақытқа қарамастан, туған халқының болашағы үшін күрескен, көрнекті қазақ ғалымының қызметіне тарихи баға берді. Ақжан Машанов кеңестік Қазақстанда өмір сүріп, тоталитарлық қоғамның күші шырқау шегіне жетіп тұрған уақыттың өзінде де еліміздің маңызды қоғамдық-саяси мәселелеріне келгенде болып жатқан оқиғаларға сергек қарап, өзінің көзқарасын батыл қорғай білген. Қарастырылып отырған дәуірде қазақ халқының тарихы мен мәдениеті жаттанды идеологиялық құрсауда болды. Ақжан Машанов өз басын қатерге тігіп, әл Фарабидің шыққан тегін зерттеп, туып өскен жері бүгінгі қазақ жері екенін дәлелдеп, оның мұраларын түгендеп жүрген уақытта, ұлттық құндылықтан гөрі кеңестік идеология көбірек насихатталған. Ақжан Машанов әл Фарабиді кіндік қаны тамған топырағына жеткізді. Ол өзінің қазақ халқын ерекше сүйді, өз халқына еңбек сіңіру оның ең басты ұстанымы болды. Әл Фарабиді ашудың қиындығына қарамай, бел бууы, ұрпағымен табыстыруы — осының дәлелі. Мақала авторлары Ақжан Машановтың өз заманының қатал тәртібіне, тоталитарлық режимнің зобалаң сипатына қарамастан, туындалған қиыншылықтардан қорықпай, өз халқының болашағы үшін өз өмірін тағдыр тәлкегіне салып, аянбай тер төккенін жан-жақты зерттеді. Сондықтан ғалымның қоғамдық қызметіне объективті түрде баға беру бүгінгі күндегі тарих ғылымының алдындағы өз орны бар маңызды міндеттерінің бірі деп қорытындылайды.

Кілт сөздер: Коммунистік партия, Кеңес Одағы, тоталитарлық, тарих толқынында, Ленинград ісі, дәрігерлер ісі, Ақжан Машанов, әл Фараби, Қаныш Сәтпаев, сталиндік социализм, әміршіл-әкімшілік.

Қазақ елі тәуелсіздік алғаннан бері отандық тарихты зерттеу жолында көптеген игі істер жасалып жатыр. Соның бірі кеңестік саясат пен коммунистік идеология шеңберінде бұрмаланып жазылып келген төл тарихымыздың «ақтандақ» мәселелерін шындық негізінде қайта жазуға мүмкіндік туды. Қазіргі таңда бұрын зерттеуге тыйым салынған ұлттық тарихтың құндылықтары терең талдау арқылы ой елегінен өткізіліп, өзінің лайықты бағасын алуда. Әкімшіл-әміршіл жүйе жағдайында қалыптасқан тарих ғылымы көп жағдайда ақиқатты бұрмалап, біржақты етіп көрсетіп, соның салдарынан ұшқары пікірлеуге құрылған теориялық қорытындылардың өмірге келуіне себепші болды. Бүгінгі күнде мәселенің жаңаша қойылуы тарихи шындықты дұрыс танып білуге апаратын жолды іздеуді және саналуан тың деректерді кең көлемде тауып, ғылыми айналымға енгізуді қажет етеді.

Соның өзінде де отандық тарихтың әлі де ашылмаған, ақиқаты айтылмаған тұстары көп. Қазақ халқының болашағы жолында күреске толы осындай күрделі кезеңінің бірі ХХ ғасырдың 50–80 жж. болып табылады. 1937–1938 жж. сталиндік жаппай қуғын-сүргінінен кейін қатары қатты сиреп қалған қазақ-ұлттық интеллигенциясы 1950–70 жж. қайтадан қалыптаса бастап, өздерінің тарих алдындағы басты қызметі болып саналатын ұлт мүддесі үшін идеологиялық майданға араласа бастады. Шын мәнінде, қазақ халқы үшін тарих тереңінен бастау алатын, ұлттық болмысын айқындайтын рухани қазынасынан қымбат құндылық жоқ. Болмайды да. Себебі не бір қасаң замандарда «мың өліп, мың тірілгендей» ғұмыр кеше жүріп, халқымыздың өзіндік болмыс-бітімін даралайтын ұлттық рухани құндылықтары қалыптасты. Бұл халық ұғымында ұрпақтан ұрпаққа жететін тарих аманаты болып қала бермекші. Бүгінде өркениеттің ұлы көшіне ерген тәуелсіз Қазақстанның болашағы үшін жанын пида етуден тайынбай «тар жол, тайғақ кешуден» өткен ұлт тұлғаларының есімі — ұрпақ тәрбиесінің басты құралы.

ХХ ғасырдағы коммунистік биліктің өмірге әкелген әміршіл-әкімшілік жүйесі қазақ халқының салт-санасын сан соқпаққа бұрып, жан дүниесін лайлап, білген әрекетін істеп баққанын жақсы білеміз. Кеңестік билік адамның еркін ойлауына, жаттанды қасаң идеологиядан тыс әрекет етуіне қатаң тыйым салды. Ол кезде «бұрын Қазақстанда қала, отырықшылық, мәдениет, мектеп, сауаттылық болмаған барлық жақсылық кеңестік құрылыстың жемісі» деген жаттанды тезиске адамдардың барлығы дерлік сеніп келген еді. Кеңес үкіметі жылдарында үстем еткен тоталитарлық жүйе мен коммунистік идеология еліміздің тарихын саналы түрде бұрмалап, оның мағынасын

«ақтандақтарға» толы етіп, халқымыздың көптеген көрнекті тұлғаларының қоғамдағы орнын тарих бетінен өшіру саясатын жүргізіп келді. Сол кезде тоталитарлық биліктің ырқына көнбей, ғылымға бар ғұмырын арнап, «1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқының тек 2 пайызы ғана сауатты болған» деген жалған кеңестік ғылыми тұжырымға батыл қарсы шығып, қазақ халқының тарихын еуропацентристік көзқарас тұрғысынан зерттелуіне қарсы пікір білдірген Қазақ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, әрі тұңғыш құрылтайшысы болған ғұлама ғалым, Қазақ КСР-нің Еңбек сіңірген ғылым қайраткері [1] атағының иегері, профессор [2] Ақжан Машанов еді.

Ақжан Машанов өзінің жазған өмірбаянында туып-өскен ортасы жөнінде былай деп баяндайды: «Қарқаралы — менің туған жерім. Ол Қарағанды облысындағы ертедегі мәдени және қоғамдық-саяси орталық болған жер. Сол ауданның қазіргі Нұркен атындағы совхоз жерінде ертедегі аты бойынша Жамантайдың Қарақуысы атты мекенде 1906 жылы күзде дүниеге келсем керек. Әкем Жақсыбек Машанұлы мұсылманша сауатты, жайдары, домбырашы, орта шаруа адам еді. Ол кісі — Машанның ең кенже ұлы [3; 3].

Әкесі Машан болса, жоғарыда айтылған Жамантай (Тұрсын) төренің сенімді серігі және биі болған. Жамантай 1824 ж. Қарқаралы округі құрылғанда дуанбасы, аға сұлтан болып сайланады. Бөкей ханнан нәсілінен шыққан екі төре Жамантай мен Құсбек билікке таласа берген соң бір сайлауда Құнанбайды аға сұлтан сайлаған. Ол кезде Қарқаралы дуанына қараған 22 болыстың жиырмасы қаракесек руы болған. Олардың ел ағасы Қаздауысты Қазыбек би, нәсілі Алшынбай болған. Алшынбай би тобықты руының басшысы Құнанбайға құда болып, Абайға қызын берген. Жамантай мен Құнанбай арасына жүріп, екеуін татуластырған Машан би болса керек. Машан тобықтандан қыз алған Құнанбаймен құрдас болған. Кенесары ханға ерген атақты шұбыртпалы Ағыбай батыр мен Машан би дос, пікірлес адамдар екен. Кене ханның туы жығылған соң Ағыбай батыр мен Жамантай ханның арасын жарастырған тағы да сол Машан болған [3; 5].

Осы тұлғалардың бірсыпырасының есімдері тарихта, көркем әдебиетте бар. Белгілі жазушы Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романында деректер мұрағат мәліметтерінен алынған, тарихи шындыққа сүйенген. Ілияс Есенберлин өзінің көркем шығармасы «Қаһарда» Машан биді «Масан» деп көрсетіп, ел қамын жеген, халқының болашағын ойлаған білікті ел басы етіп суреттеп, шығармасына арқау еткен. Қарқаралы дуанының игі жақсылары аға сұлтандар Құспек пен Жамантайға дейін беделді би Машанды ілтипатпен Машекем деп ұрпағына үлгі-өнеге етіп қадір тұтқан. Машан би дүние салғанын естігенде сол төрелердің: «Машан, Машандай ұл туғанша қашан», — деп күңіренгені де, үзеңгілесін еске алған кездерде де осы сөзін әркез жиі қайталағандығынан болар, бүгінде ол ел аузындағы қанатты нақылға айналып кеткен [4; 214].

Ақжанның әкесі Жақсыбек те заманында көзі ашық, көкірегі ояу азамат болған. 60-қа тарта күй шертетін домбырашы адам болған. Күйлерді бір кісідей шебер орындайтын әке өнері, егер қуса, ұлына да қонар ма еді. Кейін «Әл Фараби және музыка» кітабында сол домбыраның қоңыр үні баба қағидасын тереңдеп түйіндеуге жол сілтегендей еді. Ақжан Машанов шығармаларындағы жиі ұшырасатын қазақтың кара өлеңі жолдарындағы образдық құдірет таңдандырмай қалмайтын. Бұл әкесінің ағасы ақынжанды Нөгербектің ықпалы болатын. Нөгербек тәлімінің Ақжанның фарабитанушы болып қалыптасуына ықпалы тиген. Құнанбай мен Машан би жарастығы Шәкәрім-Нөгербек сыйластығымен жалғасқан-ды. Олар ең кем дегенде жылына бір рет Қоянды жәрмеңкесінде кездесетін [5; 116].

Нөгербек Қарқаралы қаласына жақын жерде салынған (кейін Ахмет Байтұрсынов ұстаздығын бастаған) Ақтерек мектеп-интернатында Әлихан Бөкейхановпен бірге оқыған. Кейін Әлихандай білім қуып кете алмаса да көкірегі ояу, зерделі адам Нөгербектің Шәкәріммен досжарандығы, Ақжан өскен ауылда Абай өлеңдерімен қатар, Шәкәрім өлеңдерінің де тез тарауына себепкер болды. Абай өлеңдерінің әрбір жолындағы адамдық қағидалар Ақжан бойындағы азаматтық істі өркендетер өзекке айналып, сол кезден бастау алса керек. Ауыл мектебінің молдаларынан оқыған Ақжан 1924 ж. бір кезде Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев білім алған, Ахмет Байтұрсынов ұстаздық еткен бұрынғы қазақ-орыс мектебі, қазіргі педагогикалық техникумға оқуға түседі. Бұл педагогикалық техникумның негізін қазақ демократиялық ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің бірі Әлімхан Ермеков қалаған. Осындай ұлы ұстаздардың жүріп өткен жері Ақжан Машановтың дүниетанымына, болашақ азамат ретінде қалыптасуына үлкен әсер етті. Ең соңында өзі де Алаш ардагерлерінің жолын жалғастыратын ізбасар болып қалыптасты [6; 4].

Ақжан Машановтың өмір сүрген уақыты мен ғылымға арнаған ғұмыры Кеңес өкіметінің салтанат құрып тұрған кезеңімен сәйкес келді. Кеңес елінде 20-жж. ортасында әбден күшіне мінген

катал әміршіл-әкімшілік жүйе 30–50-жж. бас кезінде өзінің шарықтау шыңына жетті. Адамның бас бостандығын тұншықтыру, оның құқығын есепке алмау, адамдарды өндіріс құралдарынан алыстату, мемлекетті басқару билігіне ықпал жасау саясатын қалыптастыру сияқты теріс құбылыстар оған толық дәрежеде тән еді. Даңғаз саяси айдар тағуды пайдаланған әртүрлі ұрандардың көлеңкесінде заңдылық бұзылып, өкімет билігі теріс қолданылып жатты. Қалыптасқан дәстүр бойынша партия органдарының басшылық рөлі олардың қоғам өмірінің барлық жақтарына тікелей, таза әміршіл-әкімшілік араласуы деп түсінілді. Мемлекеттік органдардың құзырына жататын мәселелерді шеше отырып, Коммунистік партия халық шаруашылығының әлеуметтік-мәдени міндеттерін орындауға мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарды барынша тартқанымен, осы арқылы оларды дербестігінен айырды.

Кеңес қоғамы дамуының соғыстан кейінгі жоспарлары демократияға қарсы, тоталитарлық сталиндік социализмнің үлесіне үйлесіп жатты. Бірақ қоғамдық өмірде бейбіт көңіл-күйдің қалыптасуына байланысты белгілі дәрежедегі құндылықтар қайта бағаланды. Адамдардың санасында әлеуметтік бағдарламаларға, демократияға бет бұру қажеттігін түсіну барған сайын айқын пісіп жетіле бастады. Қоғам мен партия-мемлекеттік басшылықтың әкімшіл-әміршілік бұйрық беру тәсілінің арасындағы өсе түскен қарама-қайшылықтары байқала бастады. Алайда қоғамдық сананың барлық дәрежесіндегі әлеуметтік және рухани жаңғырудың кешенді бағдарламаларына көшуге сірескен тоталитарлық қоғамдық-саяси құрылым кедергі жасады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 1999 ж. жарыққа шыққан «Тарих толқынында» еңбегіндегі тоталитарлық тәртіп пен ұлттық ұғымдар мәселесіне байланысты тарауда тоталитарлық қоғамға байланысты өз ойын былайша тұжырымдаған: «Ұлттық сипаттың барлық көріністері үшін тоталитаризм апатты болды. Жүздеген және мыңдаған жылдар бойындағы ұлттық тарих өрескел озбырлыққа душар болды. Небір кемеңгер билікшілері мен небір ғажайып өнерпаздары бар қазақ даласының нақты тарихы бүкіл дүниені түп-түгел қайта құрудың жаңа доктринасы шеңберінде түк құқы жоқ қайдағы бір «жабайы, тағылық» ретінде қайта жазылды. Ұлттық сананы қорлап, жер қылған осы содырлы нұсқадан біз әлі арыла алмай келеміз. Тоталитаризм ұлттық тарихтың қалың-қалың қабаттарына кереметтей бір зұлымдық әдісті қарсы қойды – ұлттың өткен тарихының біртұтас жанды тасқынын тап күресі дейтін мұқыл ұғыммен мылжалап тастады» [7; 227].

1940–1950-жж. басында социализм идеологиясы өзінің шырқау шыңына жетті. Міне, осындай күрделі жағдайда қоғамдық ғылымдар партия комитеттерінің қатаң бақылауымен дамыды. Әсіресе қоғамдық ғылымдардың мұнан арғы жағдайында БКП (б) Орталық Комитетінің «Звезда» және «Ленинград» журналдары туралы (1946 ж. 14 тамыз) Қаулысы теріс әсер етті, ол басқаша ойлайтын адамдарды қудалаудың жаңа науқанын ашып берді. Қазақстан партия комитеттері де өздерінің жұмысының негізін осы орталықтан алған Қаулының бағытымен жүргізді. 1947 ж. наурыздағы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті пленумының Қаулысында төменгі партия комитеттеріне: «Тарих жазудағы, әдебиет пен өнердегі саяси қателіктер мен ұлтшылдық бұрмалауларға қарсы большевиктік сынды кеңінен өрістетіп, БКП (б) Орталық Комитетінің идеологиялық мәселелер жөніндегі Қаулыларын сөзсіз орындау» жөнінде тапсырма тікелей жүктелді [8; 356].

Ленинград пен Мәскеуде «Ленинградтық іс, «Дәрігерлердің ісі» қолдан жасалып жатқан кезде Қазақстанда «Бекмаханов ісі» ұйымдастырылып жатты. 1950 ж. 26 желтоқсанда «Правда» газетіне Шойынбаев, Айдарова және Якуниннің «Қазақстан тарихы мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан баяндайық» деген қатал сын мақаласы жарияланды. Нәтижесінде Е.Бекмаханов 1951 ж. 15 мамырда «ірі саяси қателіктері үшін» ҚазМУ-ден КСРО тарихы кафедрасының профессорлығынан және партия қатарынан да шығарылды. 1952 ж. 4 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Соты Е.Бекмахановқа «1942–1951 жылдар аралығында ұлтшылдық идеяларды уағыздап және антисоветтік үгіт жүргізгені үшін» деген жалған айып тағып, 25 жылға соттап, ГУЛАГ лагеріне айдады.

Бекмаханов тағлымы жеке басқа табыну дәуіріндегі ғылымда ойлау-зерттеу бостандығы болмағанын, тарих ғылымы тұмшаланып, өресіз бюрократтардың, күншіл ғалымсымақтардың саяси қолшоқпарына айналып, өз пікірін айтқан авторлар үшін қандай зауал тудырғанын айқын дәлелдейді. 1940–50-жж. тарих майданы, әдебиет майданы да тура саяси майданға айналып, талай дарынды ғалымдардың тағдырын трагедияға ұшыратты, еліміздің объективті тарихын жазуға тұсау болып, қажетсіз сыңаржақ «еңбектерге» жол ашты. Қазақ халқының ұлттық санасын тұмандандырды. Осылайша тарих ғылымы «халықтар достастығын» көлгерси дәріптеуші тоталитарлық қоғамның идеологиялық құралына айналып, өзінің ғылыми объективтік мәнінен айрылды. Ал осы

идеологиялық шеңберден шыққандар өз ішімізде ешбір ғылыми дәлелдеусіз-ақ партия-кеңес билеушілерінің қаулысымен немесе кеңес сотының бір жақты шешімі арқылы буржуазияшыл ұлтшыл ретінде қудаланып, жазаланып отырды.

1953 ж. «Правда» газетінде Қазақ Ғылым академиясының Президенті академик Қаныш Сәтпаевқа да қарсы пікірдегі мақала жарияланды. Онда «Қазақстан Ғылым академиясында Қ. Сәтпаев қолдайтын А.Машанов деген геолог өз ісімен айналысудың орнына қайдағы бір ескі кен орындарын зерделеумен әуре болып жүр», — деп сынайды. Кеңес өкіметінің басты газеті болып саналатын «Правданың» пікірі бұлтартпайтын айғақ болып саналатын еді. Қаныш Сәтпаевты алдымен Ғылым академиясының президенттігінен босатып, Геология ғылыми-зерттеу институтына жіберді. Енді келесі кезек оны «халық жауы» ету екендігіне ешкімде күмәнданбайтын еді. Әрине, қарап отырған адамды «халық жауы» ету үшін, алдымен, оның басына саяси кінә тағу науқанын бастау қажет еді. Оған Ақжан Машанов есімін сылтау етті. Сонымен қоса, ұлт мәселесін көтергендерді «ұлтшылдық пиғылда» деп, қара тізімге жазуға даяр тұрған тоталитарлық қоғамда Ақжан Машановта нысанаға алынған болатын. Бірақ артынша елдегі саяси жағдай күрт өзгеріп, Қаныш Сәтпаев Ғылым академиясы президенттігіне қайта барып, Ақжан Машанов мәселесі де ұмытылғандай болды. Әйтпесе «Правда» газеті сынынан кейін Ақжан Машанов мәселесінің немен бітерін ешкім де болжап біле алмас еді. Соғыстан кейінгі жылдары пісіп-жетіліп келе жатқан қоғамда өзгеріс қажет деген түсінікті әкімшілік жүйе идеологиялық және қудалау сипаттағы бырсыпыра шаралардың көмегімен шебер тұншықтырып тастады. Бірақ 40-жж. ортасындағы — 50-жж. басындағы рухани көңіл-күй зорлықпенен тұншықтырылғанымен, ол жойылмаған еді. Сондықтан халқымыздың біртуар ғұлама білімдары болған Ақжан Машанов тоталитарлық тәртіппен бетпе-бет келіп, ешбір сескенбестен қоғамдық ғылым саласындағы жұмысын зор кедергілерге қарамастан, табысты түрде жүргізе берді.

Қарастырылып отырған дәуірде қазақ халқының тарихы мен мәдениеті жаттанды идеологиялық құрсауда болды. Ұлттық проблемалардың бәрін тек интернационалдық тәрбиені жақсарту арқылы ғана шешуге болады деп пайымдады. Бұл бағыттағы тәрбие нақты өмірден алшақ жүргізілді. Мәдениетті дамытудағы табыстарға қарамай, рухани қайта түлету проблемасы көлеңкеде қалып қойды. Түрі ұлттық мәдениет, оқу мен тәрбие іс жүзінде аударма болды. Ақжан Машанов өз басын қатерге тігіп, әл Фарабидің шыққан тегін зерттеп, туып өскен жері бүгінгі қазақ жері екенін дәлелдеп, оның мұраларын түгендеп жүрген уақытта, ұлттық салт-санадан гөрі, кеңестік салт-сана көбірек дәріптелді. Ұлт тарихын жазуда, қоғамдық-саяси өмірде еуропацентризм басым болды. КСРО халықтары мен ұлттарының дамуындағы орыс мәдениетінің рөлін асыра бағалау үрдісі жүрді. Біздің тарихымыздың бөліп алуға болмайтын бөлігі болып табылатын көшпелілер өркениеті мен шығыс мәдениетінің бүкіл қабатын жауып тастап, адамдардың тарихи санасын жою үрдісі жүрді. Сондай-ақ еуропацентристердің және олардың сойылын соққан кеңестік насихат пен ғылымның көшпелілер тарихын саналы түрде кемсітіп, көшпелілерді бейғам, жалқау, ынта-жігерсіз, жартылай жабайы тірлік құрушы халық етіп көрсетуі қазақтың ұлттық сана-сезімін күйретіп-құртатын сипатта болды. 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгінің бәрін ұмытуға табандылықпен мәжбүрленді. Бұған, керісінше, кеңес дәуірінің тарихы барынша әспеттеліп баяндалды. Ресми ұйымдар мен насихат қазақ халқының нағыз тарихы тек 1917 жылдан басталды деп жұрттың бәріне тықпалап, солай ойлауға көндірді. Кеңес өкіметі ғалымдар арасындағы ой-пікір бостандығына барынша тыйым салып отырды. Партиялық-мемлекеттік құрылымның идеологияландырылған саясаты жоғары оқу орындарындағы білім беру үрдісіне орасан зор зиянын тигізді. Ғалымдарды, қоғамдық ғылымдар қызметкерлерін қудалау мен жазалау шаралары 1920-шы жж. басталып, Сталин өлгенге дейін жүргізілді. Мұнан кейін де жоғарғы оқу орындарының өмірі партиялық және таптық қағидалар негізінде құрылды. Сондықтан университеттердің, институттардың сыртқы халықаралық ғылыми байланыстары символикалық сипатта ғана болды. Көптеген оқу бағдарламаларының, көмекші құралдар мен оқулықтардың мазмұны өзіндік шығармашылықпен ойлауды қалыптастыруға, ғылымның техника мен технологияның жаңа жетістіктерін зерттеп білуге бағытталмаған еді. Мәселен, Ақжан Машановтың техника саласындағы негізгі мамандығы – геолог. Әрі ол геомеханика ғылымының негізін салушы болып есептеледі. Ал Ақжан Машановтың бұл саладағы еңбегі дүниежүзіне кеңінен танылса да, мәскеулік ғалымдар бұл жаңалықты қабылдамады. Бұл жөнінде 1960-жж. кезінде мәскеу ғалымдары шу да көтерді. Тіпті Социалистік Еңбек Ері, академик Петров «Правда» газетіне арнайы мақала жазып, Ақжан Машановтың ашқан ғылыми жаңалығын теріске шығаруға тырысты. Кезінде оны қазақстан ғылымдары да құптаған еді. Ал қазір Ақжан Машановтың Пуассон коэффициентінің тау қысымын зерттеудегі қолданысы туралы мұндай теориясының дұрыстығын өмірдің өзі дәлелдеп

отыр. Бүгінгі күнде Ақжан Машанов негізін қалаған «Геомеханика» ғылымын барлық ғылым әлемі мойындады. Сонымен қоса 1973 ж. жалпы көлемі 15 табақтай «Аль-Фараби и современная наука» деген автордың еңбегі әл Фарабидің 1100 жылдығы қарсаңында баспаға дайындалып қойса да, шығарылмай тасталды. Тоталитарлық қоғамның адамның еркін ойлауына, ұлттық тарихын зерттеуге қаншалықты тосқауылы болса да, Ақжан Машанов әл Фараби мұрасын зерттеп қазақтың тарихы мен мәдениетін мың жылға алға жылжытты [4; 228].

Ақжан Машанов қазақ жерінің көне металлургиясын өте жақсы білген. Кеңес дәуірінде тарихшылар тау-кен саласындағы қазақтардың білімі туралы жақ ашқан емес. Қазақ жерін зерттеушілердің еңбектерінде «Ертеде кен қазып, металл қорытқан қазақтар емес, басқа бір келімсек, мәдениетті адамдар болуы керек» деген жалған ғылыми түсінік болған. Ал, шындығында, қазақтар кен қазып, металл балқытқан, минерал қасиетін таныған еді. Жер бетін өлшеп, кен қазып, металл қорыту — осылардың барлығына негіз салған әл Хорезми, әл Фараби, әл Бируни сияқты ғалымдардың еңбегін Ақжан Машанов зерттеп, бүгінгі күнде бізге жеткізді.

1958 ж. әл Фараби жайлы мағлұматтар жинау үшін Түркістан қаласына келген Ақжан Машанов сол кездегі көзбен көрген адам сенгісіз көрінісін былайша бейнелейді: «Түркістан қаласына келіп, сол жерді жақсы білетін Хамит деген бір ақсақалды ертіп алып, осы мекендерді араладым. Дүние жүзіне аты шыққан Қожа Ахмет мавзолейі жан ашырлық қалыпта екен: іші де, сырты да бұрқырап жатқан топырақ, ішіндегі заттардың көбісі бұрыш-бұрышқа үйіліп қойылған. Әсіресе қазақ халқының ардақты адамдарының басына қойылған сым тастар қалай болса солай, диірмен тасы сияқты аяқ астында домалап жатыр. Оған мән берген, оны танитын ешбір жан жоқ. Атақты тайқазанды Ленинград Эрмитажына алып кеткен. Отырарға келіп, үйінді төбелерді аралап, Арыстанбаб мавзолейін суретке түсіріп алғашқы рет жариялағанымда Хамит ақсақал көзіне жас алып, былай деді: «Керемет ескерткіш, халқымыздың көне көзі ғой... Иесіз аяқ асты болып барады. Отырарға әлі талай ораларсыңдар. Бұл киелі жер. Мұның астында ғажайып сырлар жатыр», — деді [9; 15, 16].

Қазақстан жерінен әл Фарабидің ешбір ізін таба алмаған Ақжан Машанов ұлы ғұламаның мұраларын іздеп, Ташкент, Мәскеу, Ленинград, Уфаның көне еңбектер сақтайтын мұрағаттарын аралап, ғалымның екінші Отаны болған Таяу Шығысқа барып ғұлама ғалымның Сириядағы қабіріне зиярат етуге, көзімен көруге бел буады.

1968 жылдың 19 қыркүйегінде КСРО туристерінің құрамында Ақжан Машанов Сирия жеріне аяқ басады. Сириядағы Кеңес елшілігінің көмегімен Шығыстың белгілі адамдарына арналған, яғни тек патшалар, пайғамбар нәсілдері, халифа ұрпақтары, әмірлер немесе солардың ұстаздары ғана жататын Баб ас-сағир зиратынан Ақжан Машанов Әбу Насыр әл Фарабидің қабірін тауып басына зиярат етіп, құран бағыштайды. Қабіріне бас иіп тұрып, «О, Ұлы бабам, араға ғасырлар өтіп, тағы бір ұрпағың келіп тұр, қабыл ал дұғамды деп күбірледім», — дейді [9; 40].

Ақжан Машанов әл Фарабидің қабірін суретке түсіріп алады. Бұл 1968 жылдың 23 қыркүйегі күні болған айтулы оқиғаның Ақжан Машанов үшін ғана емес, бүкіл қазақ халқы үшін тарихи маңызы бар еді.

Соған қарамастан, әл Фарабиді қазаққа таныта бастаған 1960-жж. өзінде зиялы дейтін қазақ қауымының «Ақжан мына сәлде оранған молла қазақ деймісің, егер қазақ болса, руы кім», — деп үрке қараушылар көп болатын. Біздегі ұлттық патриоттық сезімдер көбінесе жаттанды болып келеді. Міне, осы жасандылықты шебер меңгергендер шынайы ел, жер, ұлт, қамын ойлаушы патриот адамдардан әлдеқайда көп, осы көптігімен өзге пікір айтушыларды тұқыртып отырады. Мұндай топқа жататындар кезегі келгенде кезінде халыққа қарсы жасаған зиянды әрекеттерін заманға жауып, өздерін ақтап алып отырды. Ендеше, сол зиялыларымызға мұндай зерттеудің коммунизмнің жарқын болашағына сенген қоғамға зиянды екенін дәлелдеу қиынға соқпайтын. Бұл Ақжан Машановқа ғана жасалған қысым емес еді. Ол әл Фарабиге де қарсы бағытталды. Себебі мерейтой өтісімен фарабитану ісінің салмағы Ташкентке бағыттталып, қазақ жерінде басталған жұмыстың дамытылмауы осыған дәлел болса керек. Сол халықаралық конференция қабылдаған шешімдердің бірде бірінің орындалмауы, оны орындатудың ойластырылмауы коммунистік биліктің қазақ жерінен фарабитануды біржолата аластату саясатының түбегейлі мақсаты еді. «Бөліп ал да, билей бер» қағидасын берік ұстанған Кеңестік билік әл Фарабидің қазақ халқына тиісті екенін мойындай тұрып, бірақ оның мұраларын зерттеу салмағын Ташкентке қарай аударуы, сол туысқан түркі халықтарының арасын ушықтырып отыру тәрізді жымысқы саясатының тәсілі болатын. 1975 ж. Қазақ политехникалық институтының профессоры Республика Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, маркшейдер кафедрасының меңгерушісі Ақжан Машановтың үстінен Қазақстан

Компартиясының Орталық Комитетінің Үгіт және насихат бөліміне арыз түсті. Онда: «Ақжан Машанов өзі коммунист, әрі үлкен ғалым, лауазым иесі бола тұра, соған қарамай, жұма сайын мешітке барады екен, үйінде айт кезінде ауызашар береді», — деп көрсетілді. Ақжан Машановтың тағдыры тағы да қыл үстіне келген болатын. Сол кездегі Қазақстанды басқарып тұрған Д.А. Қонаевтың тікелей араласуымен Ақжан Машановтың соңынан шырақ алып түскендердің жолы кесілді.

Ақжан Машанов кеңестік Қазақстанда өмір сүріп, тоталитарлық қоғамның күші шырқау шегіне жетіп тұрған уақыттың өзінде де еліміздің маңызды қоғамдық-саяси мәселелеріне келгенде болып жатқан оқиғаларға сергек қарап, шығыс елдерімен араласуды батыл түрде, жасқанбай көтеріп, қоғамдық пікір туғызып жүрді. Ақжан Машановтың әл Фараби мұраларын зерттей жүріп, мұсылман елдерімен мәдени-рухани байланыс орнатуға деген ұмтылысы зор болды. Әл Фарабидің шығармаларын түпнұсқадан оқып біліп, жалпы халыққа насихаттау үшін жасы елуден асып кетсе де, араб тілін меңгеруге шындап ден қойды. Оның мұсылман елдеріндегі болып жатқан оқиғаларды қалт жібермей бақылап отырғанын біз 1983 ж. Кувейттен келген журналистпен арнайы жолықанынан көзжеткіземіз.

1983 ж. Кувейт мемлекетінің «Аль-Фараби» ғылыми журналының тілшісі Мұстафа Набил Алматы қаласына туристік сапармен келеді. Осыны естіген Ақжан Машанов шетелдік журналист Мұстафа Набилді тауып, кездеседі. Ол кездесу 1983 жылдың қыркүйек айында болады. Бұл уақыт әлемнің милитаристік державасы ретінде танылған Кеңес Одағының мәңгілік деп саналған заманы болатын. Шетелдік қонақтарды, туристерді МҚК (КГБ) қызметкерлері қатаң бақылауға алып, олардың жүріс-тұрыстарын, жергілікті кеңес адамдарымен кездесуін жіті қадағалап отыратын уақыт еді. Қарапайым кеңес адамдарының барлығына да түсінікті осындай шектеулердің Ақжан Машановтың білмей қалуы мүмкін емес еді. Бірақ өз ісіне шын берілген фанатик, патриот-ғалым тәуекелге барып, Кувейттен жарық көретін «Аль-Фараби» ғылыми журналының тілшісі Мұстафа Набилмен кездеседі. Ондағы мақсаты әл-Фарабидің есімін иеленіп тұрған мерзімдік баспасөз арқылы әлемге Қазақ деген елдің барлығын және осы елдің әл-Фарабидің отаны екенін дүние жүзіне паш ету болатын.

Бұл күтпеген кездесуге басында сенімсіз күдікпен қараған шетелдік журналист таң қалысын жасырып қала алмады. Журнал тілшісі осы күтпеген оқиғаны әл Фарабимен кездесумен тең санайды. «Ол кездесу Кеңестер Одағындағы мұсылман әлеміндегі ең әсерлі, ғұмырымда ұмытпайтын кездесуім болды», — деп жазыпты журналдағы мақалада Мұстафа Набил. Еліне барған соң уәдесінде тұрып, қазақ ғалымы Ақжан Машановпен әсерлі кездесуі жайында «Аль-Фараби» журналында арнайы мақала жариялады. Мұның өзі сол уақытта коммунистік билік кезеңде қандай қауіпті екенін пайымдау қиын емес еді [10; 2].

Академик Салық Зиманов 1996 ж. Ақжан Машановтың 90 жылдық мерейтойында ғұламаның қайраткерлігі мен тұлғалық қасиеті жөнінде: «Мен 1948 жылдан Республика Ғылым академиясында табан аудармай қызмет істеп келе жатқан екі ғалым болса, соның бірімін, ал жалқы болса соның өзімін. Сондықтан Академияда әл Фараби мұрасы жайлы Қазақстан ғалымдары ішінен алғаш мәселе көтерген Ақжан Жаксыбекұлы екендігіне толық кепілдік бере аламын және баба мұрасын игеруге жарты ғасырдан астам ғұмырын бағыштап, өнебойы табандылық көрсетті. 60-жж. аяғына таман әл Фарабиге арналған академиялық ғылыми кеңесте әл Фараби бабамыздың қайтып оралуы — ұлы жаңалық. Бұл біз үшін ядролық физика ғылымдағы жаңалығындай», — деп едім деп естелік мағлұмат берген еді [5; 315].

Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігіне қарайтын Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры филология ғылымдарының докторы, профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі Ақжан әл Машанидің қоғамдық-саяси және ғылыми қызметіне былайша баға береді: «Ақжан әл Машани ғұлама ғалым ғана емес, ол белгілі қоғам қайраткері болды. 1980 жж. аяғында «Қазақстанда шығыстану мамандары керек пе, әлде жоқ па?» деген пікірталастардың қызып тұрған кезінде, ол бұл мәселенің болашағы зор екенін және оның мән-маңызы қақында радио, теледидардан батыл үн қосып, қоғамдық пікір қалыптастыруда өлшеусіз үлкен үлес қоса білді. 1989 ж. Әл-Фараби атындағы ҚазМУ-де шығыстану факультетін ашуға сол кездегі университет басшылары қарсылық білдіргенде Ақжан әл Машани осы оқу ордасының ғылыми мәжілісіне арнайы келіп, мәселенің оң шешілуіне игі ықпалын жасады. Араб, парсы тілін білген зиялыларымыз 30-жж. сталиндік жаппай қуғын-сүргіннің құрбаны болып кеткеннен кейін әдебиет пен мәдениеттің қайнар бастауының бір саласы мұсылман шығыс елдерімен де тығыз

байланыста болу жөнінде де батыл үн көтерген абзал азамат Ақжан әл Машани еді. Ұлтының болашағы үшін кездескен, кедергілерге қарамай, фанатикалық іс-әрекетінің нәтижесінде Шығыс Аристотелі атанған әл Фараби бабамыздың өшпес мұрасы араб мәдениетінің тарихына еніп кеткеніне қарамастан, оның қазақ даласының ұланы екенін дәлелдеп, әл Фараби туралы тарихи танымы зор еңбектер жазып, қалғып кеткен рухымызды дүр сілкіндіріп оятып жіберді» — деп әділ бағасын берді [11; 13].

Қазақ халқының партизан жазушысы Халық Қаһарманы Қасым Қайсенов Ақжан Машанов жөнінде мынадай пікір айтқан: «Меніңше, Ақжан ағамыз — заманымыздың нағыз батыры. Бес қаруын асынып, елін, жерін жаудан қорғап қалған ерді батыр дейміз. Ал рухани дағдарысқа қарсы, мәмлесіз идеология майданында досыңды да жау еткен «қасірет империясы» кезінде көшпенді елде мәдениет те жоқ, ғылым да жоқ деген идеологияның шаңырағын шайқалтқан Ақжан Машанов болды. Дүниежүзілік екінші ұстаз әл Фарабиді Тұран тумасы, Отырарда кіндік қаны тамған, Қыпшақ ұланы деп қазақтың ұлы бабасы екендігін дәлелдеуі – ұлты үшін идеология майданында өзін-өзі оққа ашық байлаған батырлығы», — деген болатын [12; 5].

Теолог-ғалым Халифа Алтай Ақжан Машановқа қатысты өз ойын былайша тұжырымдаған: «Мен Ақжан ағамен сонау 80-жылдардан таныспын. Елге келген соң көрші тұрдық. Ол кісінің ғылыми ислами негізіне жүйрік болуы әл Фараби мұрасын игеруден ғой деп ойлаймын. Құран Кәрімнің ғылымылығын, бүгінгі ғылым жетістіктерімен ұштастыра отырып, түркі дүниесімен, қазақ дүниетанымымен сабақтастыра ой толғауы мен үшін Қасиетті кітаптың көптеген жаңа ғылыми мұрасын ұғынуға түрткі болды. Ақжан Машанов тек қазақ ұлты үшін емес, бүкіл түркі жұрты, мұсылман дініндегі елдерде де өзіндік орын алатындай тұлға, ғұлама деп білемін», — деген еді [13; 3].

1986 жылғы қазақ жастарының тәуелсіздік идеясымен алаңға шыққан Желтоқсан көтерілісінің куәгері болған Ақжан Машанов жоғары билік тарапынан жасалған қиянатқа қатты күйзелді. Автор Т.Жұрын Алматыда өткен «Шығыс ғұламаларының ғылыми-техникалық, руханияттық құндылықтары және А.Машани» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысқан кезінде бұл жөнінде өзіндік пікірін білдіріп, ғалымның қоғамдық қызметінің жаңа қырын көрсетеді. А.Машановтың Қазақстанды басқарып тұрған Г.Колбин туралы мынадай пікір айтқанын көрсетеді: «Зымиян халықты алдап, мойындағы қанды жумақ. Жазықсыз жастар қыршыннан қиылды, қан төгіс қырғын болды. Марксизм-ленинизм шайтанның жолы, солардың идеясын ұстанғандар, халықты арандатты. Ұрпағына Гитлердің қиянатын қайталаған қандай мемлекет. Жастардың еркіндікті аңсап, сөз бостандығын көкsep, бейбітшілік жолмен шеруге шығулары — алдағы күнге сенгендігі. Алаш азаматтары Әлихан, Ахмет, Шәкәрімдердің бостандықты аңсаған күшінің қуаты. Жастарды нақақтан нақақ хайуандықпен қорлады. Соның бәрін көз көрді. Ақыры оңбас. Алланың қаһарына ұшырары хақ», — деп тарих алдында өз үкімін айтып кетті [14; 243].

Бірақ жалтақтыққа тәрбиеленген ел ағалары, зиялы қауым кезінде Желтоқсан көтерілісінің шындығын айтуға да дәрменсіздік танытып, оны ыңғайға қарай бұрмалап, биліктің қас қабағына қарап жазды.

Соған қарамай, Ақжан Машанов тоталитарлық жүйенің коммунистік идеологияның қыспағына қарамай, өз ұстанымын берік сақтады. Ғылым мен діннің дүниетанымдығы тұтастығын көре білді. Діні жоқ елдің ертеңі болмайтынын, дінсіз қоғам, мемлекет болмайтынын үнемі насихаттаумен болды. Ұлы ұстаздың көрегендігі сондай ол күндердің күнінде әлемнің алтыдан бір бөлігіне үстемдік жүргізіп билеп төстеп отырған «Қасірет империясы» атанған Кеңес Одағының ыдырап құлайтынын сезе білген. Оған дәлел өзінің шәкірті бүгінгі күнде Д.А. Қонаев атындағы университеттің профессоры Ә.Д. Бектібаевтың Ақжан Машановқа мынадай сұрақ қойғаны дәлел бола алады. Ә.Д. Бектібаев өзінің ұстазы А.Ж. Машановқа: «Сіз өз мамандығыңыздан басқа, «Орысша-қазақша терминологиялық сөздік жаздыңыз, өткен жолы, араб елдерінен бірсыпыра сөздік әкелдіңіз. Ал заман ағысы болса қазақ тілінің қолданыс аясы күн санап тарылып, орыс тіліне ауысу үрдісін аңғартады. Сонда осы жұмысқа кететін уақытқа қынжылмайсыз ба?», — деп қойған сұрағына Ақжан Машанов былай деп жауап берген: «Жоқ, қынжылмаймын. Тарихта керемет оқиғалар бола береді. Сондықтан бұл үрдістің де кері серпілісінің болуы ғажап емес» [14; 145], — деген. Ал бүгінгі таңда бізді ұстаздың болашаққа сенімділігі қайран қалдырады. Айтқаны келді. Ғасырлардың тоғысында еліміз тәуелсіздік алып, қазақ халқы әлемдік қауымдастықтың белді ойыншысы болып отыр.

Партиялық-мемлекеттік құрылымының практикалық қызметінің негізгі жүргізген идеологиялық бағыты 1970–80 жж. да бұрынғысынша ұлтшылдыққа, жершілдік көріністеріне және патриархалдық құрылысты дәріптеуге қарсы күрес болды. Басқаша ойлаудың барлық түрі қудаланды. Жүйенің

идеологиясы мен жаттанды догмаларына сай келмеген өз көзқарастарын әдебиет пен өнер шығармаларына бейнелеген қазақ интеллигенттерінің танымал өкілдерін қудалау жалғастырылды. Мысалы, ақын Олжас Сүлейменовтың «Аз и Я» атты еңбегі де кеңестік жүйенің жөнсіз қатал сынына ұшырады. Олжас Сүлейменовтың қарсыластары «Молодая гвардия», «Москва», «Звезда» және басқада журналдардағы мақалаларында кітаптың идеологиялық бағыты мен мақсатына сенімсіздік білдірді. Бірсыпыра жариялымдарда ол ұлтшылдық, пантюркистік және орысқа қарсы бағытталған деп тікелей жазылды.

Соған қарамастан, Ақжан Машановтың түркі дүниесімен қазақтың дүниетанымдығын сабақтастыра ой толғауы оның аса зор білімге ие екендігін көрсетеді. Ғылымға арнаған бүкіл өміріндегі көзқарасы мен зерттеулері ислам дінімен тығыз байланыста болды. Қызыл империяның зұлмат идеологиясы елдің бәрін діннен бездіріп, атеистік рух асқақтап тұрған кезде мешітке келіп намаз оқып, басқа да мұсылмандық парызын бұлжытпай орындағаны сол уақыт үшін аса қауіпті болатын.

Қорыта келгенде, Ақжан Машановтың әл-Фарабиді кіндік қаны тамған топырағына жеткізуі ол кісінің ұлтшылдығының бір ғана көрінісі екендігіне көзжеткіземіз. Ол өзінің қазақ халқын ерекше сүйді, өз халқына еңбек сіңіру оның ең басты ұстанымы болды. Әл-Фарабиді ашудың қиындығына қарамай, бел бууы, ұрпағымен табыстыруы — осының дәлелі. Сонымен қатар ғылым тарихындағы, тіл, мәдениет жөнінде теріс ұғым қалыптастыруға үзілді-кесілді қарсы шыққан хас батыр деуге де болады. «Ислам» деген ұғымды үш тарауға бөліп қараған, олар: ислам мәдениеті, ислам ғылымы, ислам діні. Осылардың ішінде түркі ғалымдарының ғылымға қосқан үлесі ең үлкен екенін үнемі насихаттаумен болды. Ислам ғылымын дамытушылардың ішінде әл-Фарабидің еңбегі ең үздігі екенін есте сақтау керектігін уағыздады. Ақжан Машанов әл-Фараби мұраларына ғылыми көзқарас тұрғысынан қарап, астрономия, табиғат, музыка саласындағы ғылымдар әл-Фарабидің еңбектерінен бастау алады деген пікір айтады. Қарап отырсақ, автор өз заманының қатал тәртібіне, тоталитарлық режимнің зобалаң сипатына қарамастан, туындалған қиыншылықтардан қорықпай, өз халқының болашағы үшін өз өмірін тағдыр тәлкегіне салып, аянбай тер төккенін көреміз. Соның салдарынан 1946 ж. өзі тұңғыш құрылтайшыларының бірі болып құрған қазақ Ғылым академиясынан өзіне тиеселі орынды ала алмай, өмірінің соңына дейін корреспондент мүшесі ретінде ғана қалып қоюы — осының бір көрінісі де деп ойлаймыз. Сондықтан өз халқымыздың Ақжан Машанов секілді ұлағатты ойшылын дәріптеп, оның қоғамдық қызметіне объективті түрде баға беру бүгінгі күндегі тарих ғылымының алдындағы өз орны бар маңызды міндеттерінің бірі деп есептейміз.

Ұлы ғұлама тірі кезінде-ақ өзінің замандастары тарапынан бүгінгі күннің Фарабиі деп аталынды. Ол атауға әбден лайық екенін өмірінің соңына дейін қолынан қаламы түспей халқына рухани тұрғыдан қызмет жасағаны дәлел болса керек. Геолог, философ, маркшейдерлік, жазушылық, діни қайраткерлік, тарихшылық – мұның бәрі осындай ұлы адамдарға ғана тән қасиет болса керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ҚРОММ. — 2285-қ. — 1-тіз. — 118-іс.
- 2 ҚРОММ. — 2285-қ. — 1-тіз. — 115-іс.
- 3 ҚРОММ. — 2285-қ. — 1-тіз. — 76-іс.
- 4 Әбдіраман Ш. Ақжан әл-Машани / Ш. Әбдіраман. — Алматы: Қазақстан, 2007. — 397 б.
- 5 Әбдіраман Ш. Фараби — ғибратты ғалым / Ш. Әбдіраман. — Алматы, 2006. — 392 б.
- 6 Әбдіраман Ш. Дегдар / Ш. Әбдіраман // Егемен Қазақстан. — 2005. — 2 қар.
- 7 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 1999. — 293 б.
- 8 Қазақстан тарихы. Очерктер. — Алматы: Дәуір, 1994. — 446 б.
- 9 Машанов А. Әл-Фараби және Абай / А. Машанов. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 192 б.
- 10 ҚРОММ. — 2285-қ. — 1-тіз. — 238-іс.
- 11 Дербісәлиев Ә. Өнегелі ғұмыр / Ә. Дербісәлиев // Қазақ әдебиеті. — 1996. — 17 қырк. — № 38.
- 12 Ғұлама ғалым Ақжан Машанидің 100 жылдығын қалай атап өтеміз? Дөңгелек стол материалдары // Қазақ әдебиеті. — 2003. — № 14.
- 13 Төлеубаев Е. Ақжан Машани және қазақ дүниетанымы / Е. Төлеубаев // Орталық Қазақстан. — 2006. — 15 маус.
- 14 Ақжан әл-Машани. Көптомдық шығармалар жинағы. — 7-т. Ақжан Машани ғибраты. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. — 266 б.

М.С. Амрина, Н.Б. Смагулов

Научное и духовное наследие Акжана Машанова

Авторы статьи пытаются объективно оценить социально-научную деятельность Акжана Машанова в условиях тоталитарного режима. Дается историческая оценка деятельности выдающегося казахского ученого, который боролся за будущее своего народа, несмотря на трудные времена. В годы тоталитарной власти Советского Казахстана Акжан Машанов, наблюдая за социально-политическими проблемами страны, смело отстаивал свою точку зрения. В рассматриваемый период история и культура казахского народа находились в «плену» зазубренной идеологической системы. В годы, когда Акжан Машанов, рискуя, изучал жизнь и творчество аль-Фараби, он доказал, что родной землей ученого является современная казахская земля. В то время национальные ценности пропагандировались меньше, чем советская идеология, но Акжан Машанов занимался исследованием научного наследия аль-Фараби и возвратил его культурному наследию казахского народа. Авторы подчеркивают, что служить своему народу для А.Машанова было главным жизненным принципом. Он доказал, что истоками культуры и науки Казахстана явились труды аль-Фараби. Этим самым имя великого ученого было навечно внесено в историю науки Республики Казахстан. Выделяя достоинства наследия А. Машанова, авторы статьи отмечают, что, несмотря на жесткую тоталитарную систему, он изучал запретные темы. Вклад Акжана Машанова в отечественную историографию не оценим и требует нового пересмотра и переосмысления.

Ключевые слова: Коммунистическая партия, Советский Союз, тоталитарный, в потоке истории, Ленинградское дело, «дело докторов», Акжан Машанов, Аль-Фараби, Каныш Сатпаев, сталинский социализм, командно-административный.

M.S. Amrina, N.B. Smagulov

Akzhan Mashanov's scientific and spiritual heritage

Authors of the article try to objectively evaluate the social-scientific activity of Akzhan Mashanov in the conditions of totalitarian regime. The authors give a historic assessment of the activities of the Kazakh scientist who struggled for the future of his people, despite difficult times. Akzhan Mashanov, who lived in Soviet Kazakhstan, was watching the events taking place in the country's major socio-political issues even when the power of the totalitarian society was at its peak, and he was able to defend his point of view. In the period under review the history and culture of the Kazakh people were ideologically trained. When Soviet-style ideology was more prominent than national values, Akzhan Mashanov risked his head and studied al-Farabi's treasury and proved that his native land was a modern Kazakh land. Akzhan Mashanov studied the scientific heritage of al-Farabi and returned it to the cultural heritage of the Kazakh people. The main principle of life for A.Mashanov was to serve his nation. He proved that the works of Al-Farabi were the origin of Kazakhstan's culture and science. There by, name of this great scientist was forever included into the history of science of the Republic of Kazakhstan. The authors of the article emphasize that despite the rigid totalitarian system, risking his life, Akzhan Mashanov studied forbidden topics. His contribution is priceless and requires a new revision and redefining in domestic historiography.

Keywords: Communist Party, Soviet Union, totalitarian, In the stream of history, Leningrad affair, Doctors' plot, Akzhan Mashanov, Al-Farabi, Kanysh Satpayev, Stalin's socialism, command-administrative.

References

- 1 QROMM, 2285-or, 1-tizim. 118-is [in Kazakh].
- 2 QROMM, 2285-or, 1-tizim. 115-is [in Kazakh].
- 3 QROMM, 2285-or, 1-tizim. 76-is [in Kazakh].
- 4 Abdiraman, Sh. (2007). *Aqzhan al-Mashani [Aqzhan al-Mashani]*. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 5 Abdiraman, Sh. (2006). *Farabi — hibratty halam [Farabi is scientist]*. Almaty [in Kazakh].
- 6 Abdiraman, Sh. (2005). *Dehdar [Degdar]*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Nazarbaev, N.A. (1999). *Tarikh tolkynynda [Tarih tolkynynda]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 8 Kazakstan tarikhy. Ocherkter (1994). [History of Kazakhstan. Essays]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 9 Mashanov, A. (1994). *Al Farabi zhane Abai [Al Farabi and Abai]*. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 10 QROMM, 2285-or, 1-tizim. 238-is [in Kazakh].
- 11 Derbisaliev, A. (1996). Oneheli humyr [Moral life]. *Kazak adebiyeti – Kazakh literature*, 38. Almaty [in Kazakh].

12 Hulama halym Akzhan Mashanidin 100 zhyldyhyn kalai atap otemiz? (2003) Dongelek stol materijaldary [How will we commemorate scientist Akzhan Mashanov's centennial]. *Kazak adebieti – Kazakh literature*, 14 [in Kazakh].

13 Toleubaev, E. (2006). *Akzhan Mashani zhane kazak dunietanymy [Aqzhan Mashani and kazakh's worldview]*. Ortalyk Kazakstan, June 15 [in Kazakh].

14 Akzhan al-Mashani. (2007). *Kop tomdyk shyharmalar zhinahy. Akzhan Mashani hibraty [The multi-volume complete works. Aqzhan Mashani's thoughts]*. (Vol. 7). Almaty: «Alatau» baspasy [in Kazakh].

B.J. Zhusupova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)*

From the mirages of social cognition

The article raises the relevant problem of searching for a fundamentally new methodology of social cognition that will adequately reflect the realities of modern society, which represents a qualitatively different formation in comparison with the previous ones – innovative, highly dynamic, polyphonic, paradoxical and even absurd. We are at the «threshold» of an unknown social reality. The course of social development itself refutes the classical reductionist attitudes of social philosophy and proves their inconsistency in their striving for absolutism, their lifelessness and even inhumanity and danger, leading to many ideological aberrations, social tension and social cataclysms. Conclusions are drawn that the society of the twenty-first century needs qualitatively new paradigms of social cognition and understanding. This is a completely different naturalness, different sociality, different «humanity».

Keywords: heterology, paradigm, difference, multiplicity, uncertainty, decentration, disequilibrium, nonclosedness, discontinuity.

The world of today appears before us in an entirely new quality – innovative, dynamic, polyphonic, paradoxical and even absurd. Compared with the recent past, this is a completely different world. It is a completely different naturalness, different sociality, different «humanity».

Man and the world... Man in the world... The world in man... The world of man... Even for a philistine, such topics require a special concentration of thought, maximum imagination, considerable intellectual effort and stress in developing their own positions and judgments. As for the special «cohort», the special «caste» of people, called «brahmanas» in the Indian culture, «philosophers» in the Greek, «khakims» in the Arabic culture, for them deep reflection is their nature, a natural essence, it is not just questions that require an obligatory answer, but rather, on the contrary, fixation on a new questioning as the main focus and the meaning of life.

The man and the world in which he dwells and does he dwell there? Perhaps this is a general illusion or the Great Buddhist Void? Or is a person, still being in the world, unable to penetrate, explain, understand it? Hence the understanding of the famous Kantian question, which he posed after the philosophical scandal of Hume and Berkeley and which has been declared the main philosophical question: What can I (a person) know (about the world)?

As it is known, the rational development and formulation of the basic question of philosophy – the question of the relation of thinking to being – accounts for Marxist philosophy. It has two dimensions: ontological and epistemological. For all the importance and seriousness of the ontological aspect, which, perhaps, will never be resolved, epistemology as the issue of the relation of man to the world has a proper philosophical context. Moreover, it is the second side of this issue that, in fact, is the first one, capable of resolving the doubts of the first side. Therefore, from the very beginning of philosophical thought, the issue/problem of man's cognition of the world is fundamental, as, being especially difficult, it is also the cornerstone, determining, methodological, from the answer to which the diversity of all philosophical constructions and discourses stems.

From here, the main Kantian questions are perfectly understandable, answering to which the ancestor of the German classics with a large degree of skepticism turned over the positions established at that time, which the pre-Kantian dogmatic and even «despotic» philosophy [1; 74] used. He turned its «face» to the subject active in the activity.

What can I know? Responding to it, Kant involuntarily returns to the Socratic «Know yourself!». But this by no means sounds like the Socratic refusal of studying nature, of godless natural philosophy. You can not know the gods in the language of human stupidity.

Kant has it different. Without renouncing the sciences (Kant lived in the era of the European Enlightenment), the German philosopher comes to the conclusion that science studies the world phenomenologically, without going beyond the limits of human imagination, sensually and rationally arranging everything the human way. Therefore, learning the world, the subject does not work with the world, but with his attitude to the world, learning *himself*. As for the reason claiming philosophical reflection, in this connection he expresses himself in his magnum opus with the self-explanatory title «Critique of Pure Reason»: «By this I don't mean a critique of books and systems, I am talking about a critique of the faculty of reason as such, in regard to every attempt it might make to gain knowledge *independently of all experience*. That critique will yield a decision about whether any metaphysics is possible, and will settle what its sources are and what its limits are – all this being extracted from first principles» [1; 76].

Thus, Kant not only actualized the epistemological question, not only placed the active cognitive subject at the forefront, thereby making the «Copernican revolution», but also drew attention to the importance of developing an effective, perfect instrument of cognition – the method.

Even ancient philosophers expressed the need for the application of methods of cognition. True, the branched methodology had not yet developed there, but the philosophical basis for this was already being laid. As for the theocentric periods, hermeneutics, dogmatics, exegesis were the main methods of cognition, or rather, of the knowledge of God. But the question of the methodology of cognition became particularly acute in the era of science-centrism.

It would seem that as early as at the beginning of the Modern Age, there was a final breakthrough in the epistemological problems, to which the great Newton, who «ripped away the cover» of mysticism from the world enchanted with the great divine mystery and surrounding the person, made an unprecedented effort and introduced nature as a huge mechanism started by the Divine Absolute. The optimistic knowledge of God was replaced by an equally optimistic scientific knowledge, forming an ambivalent relationship between them. The golden mean in the difficulties of the cognitive process was found: through the discovery of the laws of nature, man will come to the solution of the Divine Truth.

The Modern Age, therefore, teaches the history of philosophy a new lesson in the original syncretization of religion, philosophy and science, and the philosopher-worshiper (in one person) firmly believes that science (along with philosophy and religion) is designed to describe and explain the world by laws of its own existence.

Such a person's confidence in his own abilities and capabilities, hard won by the tragic history of cognition, soon began to be replaced by his self-confidence with the explicit position of the anthropic vision of the world, according to which we «see the universe, because only in such a universe could be an observer, a man». And this man is none other than the subject of knowledge. Therefore, the world in which man has appeared and lives (at least in the terrestrial galaxy) is arranged in the human way, it meets all human needs, including cognitive ones. Perhaps, there are different laws in other galaxies, but in ours there are purely human ones. Undoubtedly, the anthropic principle itself was formulated in the science of the twentieth century (Brandon Carter), but, apparently, it was this principle of the structure of our universe that was meant by the science of the Modern Age.

Hence, the reductionist principles of the epistemology of the Modern Age are formed, which are, I think, conditioned by the natural possibilities of the human mind with its a priori attitudes. Such a human attitude, for example, includes a linear paradigm, forced to seek its beginning in all processes of the universe, thereby setting a vector of one-dimensional development.

How can this be explained? Perhaps, as it was noted, this is explained by an already predetermined (a priori) stereotype of human thought, as Kant believes with his inherent German pedantry, as well as Hegel after him, leveling the sporadic connections of the world. And maybe our mind (reason) is linear in itself? It does not exclude the psychological component of man – the desire for hedonism in everything, including heuristic activity. That is, is the subject geared for comfort and convenience? (By the way, in classical philosophical theories, for some reason, the psychologization of social and philosophical analysis, reducing a per-

son to faceless, soulless atoms, elements, structures, relationships, etc. has always been condemned. Looking ahead, I would like to note that similar, depersonalizing man's classical interpretations are replaced in post-nonclassical philosophical constructions and discourses with an understanding of man primarily as a person, as a carrier of the psyche).

Be that as it may, it turned out that man is inclined to discover a one-line algorithm in everything, to align all variety and diversity of the surrounding world «in line». Even when it comes to infinity, man dreams that the boundaries of the beginning and the end are inherent in infinity. (There is a well-known historical fact about which Yu. M. Antonovskiy reports, that after Giordano Bruno spoke about the infinity of the Universe and the multiplicity of worlds in the era of the European Renaissance, Johannes Kepler «was dizzy when reading the works of the famous Italian, and secret horror covered him at the thought that he, perhaps, wanders in a space where there is no center, no beginning and no end» [2; 24].

All this indicates that such a linear attitude of the cognizing subject was closely connected with the emerging anthropocentric landmarks that dominated and determined the nature of scientific epistemology until the end of the XIX – early XX centuries and which Friedrich Nietzsche referred to as «human, all too human» (This was said, of course, with respect to ethical issues, but in epistemology there was an attitude similar to that).

Such «too human» orientations of the classical scientific paradigm included the following: the sharp separation of the subject and the object of the cognitive process, the principles of rigid determinism, absoluteness, certainty of the results of cognition, epistemological optimism, total metaphysic character, straightforwardness, idealization and even conjuncture (it is no coincidence that in regard to the latter social epistemology arose in the philosophy of science of the XX century).

«Too human orientations» of the classical epistemology led, in particular, to the fact that the French scientist Pierre Laplace, having experienced the influence of scientific theories of the Modern Age, especially the Newtonian theory of universal gravitation, put forward the idea that the universe is a strictly deterministic object that excludes all uncertainty. Laplace was sure that all the processes of the universe can be accurately predicted provided that man succeeds in discovering the scientific laws of its functioning and if its initial parameters in a certain period of time are known. Such a rigid determinism allowed Laplace to go further and argue that similar laws exist for *everything*, including for a clear definition, accurate forecasting of social processes in general, and human behavior in particular, which later became known as Laplacian mechanistic determinism. This optimistic position and cognitive situation are largely justified if we consider matter as a lifeless mass, which is driven by some external force, by which classical science based on the Newtonian mechanics was generally characterized. As it turned out later, classical science was thus based on working with ideal objects existing in closed, isolated systems.

And social cognition was also subject to the «charm» of the «Laplacian determinism». One of the first to think about the differences between the sciences about nature and about the person (spirit) was a serious developer of scientific methodology, one of the founders of the Modern Age, the famous author of «The Great Instauration» and «The New Organon» Francis Bacon. But it historically emerged that European philosophical thought in the XVII–XIX centuries focused primarily on the need to develop a methodology for natural science knowledge, identifying any scientific knowledge with it. Hence the universal criteria of science in general have grown: objectivity, reliability, verifiability, uniqueness, practicality, rationality.

The question arises: is the linear paradigm of thinking capable of developing an effective methodology of scientific knowledge? Philosophy, being an endless questioning, continues: and what is meant by scientific knowledge? Hence – is it about natural science or social cognition? And so on. There are more and more questions. And in order not to go into the «bad infinity» of philosophical questions, it is necessary to «break this infinity» and have to find answers. This is what science and philosophy are engaged in throughout the glorious history of their existence.

The philosophical and scientific thought acquired special sharpness and intensity in the end of the XIX century, when the picture of the world, drawn by classical science, began to be questioned, when new discoveries in natural science occurred, which became known in the history of science as a «crisis of physics». The Newtonian physics unexpectedly discovered its limitations, non-dialecticism, involuntarily appearing as a prerequisite for the discovery of the Einstein's theory of relativity. But while such scientific discoveries demonstrated only the relativity of cognition, the discovery of the German physicist Werner Heisenberg in the field of the quantum world pointed to the fundamental unknowability, up to the *uncertainty* (for the human mind) of the natural processes of the microcosm. I dare to assume, by the way, that this idea also existed in

the works of the «classic king» Immanuel Kant in the form of a «thing-in-itself», which is a noumenon and is outside the phenomenal (perceived by man) world. This is what is beyond the limits of scientific reason.

Thanks to W. Heisenberg it turned out that in the world of *macrobodies* the person is able to determine their coordinates in space and time, without affecting them in any way. But in the *microcosm* of quantum phenomena this is practically impossible, since, by measuring the parameters, we influence the system as a whole. The very process of measuring, for example, the position of a particle in space, will inevitably affect its speed, and it is unpredictable, that is, it will not be possible to calculate it. In other words, in order to measure a certain value of a micro-object, it is necessary to apply a certain energy of the measuring device for this purpose, and the more accurate measurement is required, the more energy is applied accordingly; the applied energy acts on the object, affects its parameters, which, in the end, hinders the accurate measurement. In a word, we are talking about a fundamental uncertainty in the knowledge of the elementary physical world and even about reaching the boundaries of scientific knowledge. Such a discovery certainly questioned the Laplacian optimism regarding obtaining a rigidly deterministic model of the universe.

Thus, at the turn of the XIX and XX centuries, in all areas of knowledge, both in the natural sciences and in the humanities, absolutely new trends in development were revealed, which testified to the more complex functioning of the world of nature and society, the presence in it of such factors as relativity, subjectivism, irrationalism, randomness and even uncertainty. In quantum physics, the antiproton was discovered, proving the fact that matter exists in two forms – as a particle and an antiparticle. This led to fundamental changes in the natural scientific picture of the world. And this was further aggravated by cardinal changes in the world of human activity, conditioned by the same scientific achievements and the complication of the human world.

As a result, in the middle of the XX century, a post-non-classical picture of the world emerges in all fields of knowledge, both in the natural sciences and in the humanities, revealing the presence in the world of such factors as relativity, subjectivism, irrationalism, dissipation, fractality, randomness and even uncertainty. But we must not allow the new frightening postmodernist trend of «inflation of truth», in which the leveling of the possibility of cognition of the world in connection with the discovery of relativistic concepts of truth occurs.

It is about developing new post-non-classical paradigms of cognition. It especially affected the social and human sciences, focused not just on the explanation or description of man in society, but on his understanding. Such new post-non-classical social paradigms include social heterology, whose conception comes down to debunking the metaphysics of presence and dealing with existence itself. And it is not about not seeing in reality any foundation, but to derive it from the most complex dynamics of sociality. If we adhere to this approach, then being will be regarded as the foundation of things in existence not in the sense of possession, obtaining, but in the sense of belonging. These are the motives of post-fundamentalism [3].

From here, completely different models of the ontology of the mind are derived, the opposite ideals of rationality – rationality by means of the divine or natural reason, rationality by means of the human reason or rationality by means of the whole human consciousness. Thus, classical science stated an absolutely unambiguous ontology of the mind, which observes objective physical processes and phenomena that function according to the laws used to build scientific knowledge. This was the universally accepted classical ideal of rationality. In the non-classical scientific knowledge that arose in the XX century, there arises the problem of the ideal of rationality, which is rooted in the latest scientific changes, leading to the introduction of the phenomenon of consciousness into the new ideal of rationality.

In other words, the science of the XX century, and especially of the XXI century, reveals the special complexity of the phenomenon of consciousness in comparison with the classical ideas about it. The trivial proof of this is, for example, the attempts of humanity, still not successful, to create an artificial intellect, which classical natural science optimistically declared. No modern supersophisticated computer has not in the slightest approached the configuration and functioning of the human brain, even in its simplest functions, for example, observation.

Observation as the initial function of the human brain in the cognition of the world, as the realization of certain abstractions of consciousness and simply as a concept today is decisive in modern sciences, not only physical (the theory of relativity, quantum physics and others) but also humanitarian ones (ontology, anthropology, sociology, psychology).

Modern science is increasingly convinced that all objective physical phenomena and processes must be considered together with subjective processes, conscious actions of people and phenomena. This will happen only if the ontology of rationally comprehensible phenomena is expanded, and the entire conscious and mental area is included in them.

References

- 1 Кант И. Критика чистого разума. Предисловие к первому изданию. Собр. соч.: в 6 т. / И.Кант. — Т. 3. — М.: Мысль, 1966. — 742 с.
- 2 Антоновский Ю.М. Джордано Бруно. Его жизнь и философская деятельность / Ю.М. Антоновский. — М.: Проспект, 2014. — 92 с.
- 3 Керимов Т.Х. Преодоление метафизики: предпосылки и ориентиры / Т.Х. Керимов // Интеллект. Инновации. Инвестиции. — 2016. — № 10. — С. 23–25.

Б.Ж. Жүсіпова

Әлеуметтік танымның сағымдарынан

Мақалада жағдай туғызатын дәлме-дәл заманауи әлеумет шынайылықты бейнелейтін, алдағы өткен сапалы өзге құрылыммен салыстырып көрсететін, әлеуметтік танымның түбегейлі жаңа әдістемесін ізденуге арналған өзекті мәселесі көтеріледі – жаңартпашылық, аса серпінді, полифондық, әдеттен тыс және тіпті сандырақ. Біз белгісіз әлеуметтік шынайылықтың «табалдырығындамыз». Қоғамдық дамудың жолы өзі әлеуметтік пәлсапаның классикалық ұстанымдарын жалғандығын ашып тастап және олардың шексіз билікке ұмтылатындығы дәрменсіздікті дәлелдеп, олардың өлімсірегендік пен тіпті адамгершіліксіздікке, сондай-ақ қауіпсіздікке, бірнеше идеологиялық адасуларға, әлеуметтік кернеулік пен әлеуметтік сүргіндерге апарды. ХХІ ғасырдағы қоғам әлеуметтік танымның және түсінуінің сапалы жаңа парадигмаларда мұқтаж болу туралы қорытынды шығарды. Бұл мүлде басқа табиғилық, басқа әлеуметтілік, басқа «адамшылық».

Кілт сөздер: гетерология, парадигма, айырмашылық, көптік, белгісіздік, децентрация, әркелкілік, түйықталмағандық, жыртып жіберушілік.

Б.Ж. Жусупова

От миражей социального познания

В статье поднимается актуальная проблема поиска принципиально новой методологии социального познания, которая позволит адекватно отразить реалии современного социума, представляющего качественно иное образование по сравнению с предыдущими — инновационное, крайне динамичное, полифоничное, парадоксальное и даже абсурдное. Мы на «пороге» неизвестной социальной реальности. Сам ход общественного развития стал опровергать классические установки социальной философии и доказывать их несостоятельность в стремлении к абсолютизации, их безжизненность и даже бесчеловечность, а также опасность, приводя ко многим идеологическим заблуждениям, социальной напряженности и к социальным катаклизмам. Автором делаются выводы о том, что общество ХХІ в. нуждается в качественно новых парадигмах социального познания и понимания. Это совершенно другая природность, другая социальность, другая «человечность».

Ключевые слова: гетерология, парадигма, различие, множественность, неопределенность, децентрация, неравновесность, незамкнутость, разорванность.

References

- 1 Kant, I. (1966). *Kritika chistoho razuma. Predislovie k pervomu izdaniyu* [Critique of Pure Reason. Preface to the first edition]. (Vol. 1-6; Vol. 3). Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Antonovskii, U.M.(2014). *Dzhordano Bruno. Eho zhizni i filosofskaya deyatelnost* [Diordano Bruno. His life and philosophical activity]. Moscow: Prospekt [in Russian].
- 3 Kerimov, T.X. (2016). *Preodolenie metafiziki: predposylki i orientiry* [Overcoming of metaphysics: preconditions and guidelines]. *Intellekt. Innovatsii. Investitsii – Intellect. Innovation. Investments*, 10, 23–25 [in Russian].

A.S. Sagatova, A.A. Abdrahmanova

*Karaganda State Technical University, Kazakhstan
(E-mail: asem.sagatova@list.ru)***Great ideals in the process of implementing national goals and interests of the country**

The essence of the future direction of cohesion, peaceful and stable life, happiness and fortune, friendship and cordiality of our people is history, the wisdom of the nation, in one word, the spirit of the Great Steppe. The idea of «Mangilik El» must have its origin in the high humanistic ideals of the nationwide good. In the work for the elevation of the traditions of the ancestors, the problems of raising their spiritual and cultural value-oriented noble heritage to the perfection of the spiritual revival of the succession of generations of the present day are comprehensively studied. As an advantageous search for a nationwide future, an attempt was made to comprehensively analyze the wise thoughts of the ancestors regarding the ideals and destiny of the people. In the share of the formed historical tradition in the form of the manifestation of worldview prevalences, a significant content of customs, beliefs, and actions done to respect the language of the peoples in the possession of the Turkic Haganas, which have become today the vital and ethical positions of our people, is shown. The moral directions in its basis are considered, which became the basis of the succession of generations. Since ancient history, it is known that our stubborn ancestors with a purposeful spirit, high energy experienced many difficult historical tests on the way to the interest and destiny of the people. Despite these difficulties, the great goal was a noble dream of establishing «Mangilik El». Along with this, in the article, special attention is paid to the place «Mangilik El», as a reflection of ideals and good wishes on the soul of the ordinary people, who lived in broad steppes with high mountains and endless mirages.

Keywords: Kazakh culture, native language, national consciousness, national interest, universal values, spiritual wealth, national welfare, traditions of ancestors, continuity of generations, spiritual revival.

Kazakh culture is very rich, comprehensive, deep and multifaceted. The mechanism of this culture is the mother tongue. The continuation of the deep thought conveyed in the poems of the poet KadyrMyrz-Ali: «Mother tongue is your honor, Conscience on your face, Know other languages, but respect your native language», we find in the opinion of the Head of State: «Let the Kazakh speak Kazakh with a Kazakh language, Kazakh language is our spiritual basis». Consequently, the manifestation of the spirit and support of the source of national consciousness is the native language.

So, the opinion of Zhusip Balasaguni «the mind is red-tongued, and the language-in a word» penetrates even deeper into the problem that we are raising. The essence of the multifaceted consideration of the problem with respect to the dignity of the word in the national frame of mind, inherent in our worldview, on the scale of the national mentality, from the point of view of originality is the emphasis on the «cognitive» basis of word combinations that profoundly reveal the main role, place in the deep and diversifying definition of the term «Mangilik El». «In turn, the concept» is depicted in certain linguistic forms, in accordance with this is its dictionary meaning (meaning and essence). One of the logical functions of the concept in practice and in cognition is the division in the mind of the objects necessary for us on some grounds. Thanks to this function, the concept connects words with certain objects, and this allows them to be used in the process of thinking, determining the exact meaning of these words» [1; 443]

«Mangilik El» - a common heritage, even from the history of the ancient world in the worldview of ancient ancestors is a noble place of good deeds and sanity in the national mentality. Our ancestor Al-Farabi, having received spiritual wealth from the spacious Kypchak steppes, including as much as possible taking the rich heritage of Plato and Aristotle, paid special attention to the wise thoughts of philosophical sayings and their research. The high cognitive quality of Al-Farabi is evidence of his wisdom.

Wisdom is a concept that originates from ancient Greek philosophy and is widely distributed throughout the Desht-and-Kipchak. In general, the basis of wisdom is a philosophical category that reveals public life, its contradictions, deeply important connections between man and society. Hence, wisdom is not a process that, based on comprehensive erudition, tries to cover all spheres of science. As said, the ancient Greek Heraclitus, «erudition does not always lead to the mind». Therefore, the thinker Al-Farabi, who has taken this as a basis, tries to open social processes on a scientific and philosophical basis in his philosophical and social and ethical treatises, especially people's lives, their ways of achieving happiness. In his social and ethical treatises Al-Farabi, based on scientific teachings and the highly developed culture of his era, showed that wisdom can be the mainstay of science and art.

In this regard, Al-Farabi founded his wise thoughts, adhering to the political and social views of the great Greek thinkers Plato and Aristotle.

Al-Farabi comprehensively explored human society, based on wisdom. He even supplemented the judgments of Aristotle and in his own way analyzed the human society. In his opinion, the larger the society, the higher it develops. Because the mutual community of people, the division of labor, spiritual relations complement each other, and as Plato said, it allows the wise to rule the society, the state. And now, the reason for the fact that the society is considered incomplete are people who have temporarily stopped on the way, that is, groups to which nomads are constantly wandering from one place to another. In such places there may be few people. Consequently, there are many obstacles to the development of scientific culture. But, Al-Farabi pays special attention to the developed society. Because the most important problem in society - spiritual and cultural wealth is in the first place. Farabi, being a native of the widespread nomadic society of the Kypchak steppes of Kazakhs, does not agree with Plato's view that the best organizers of society can only be Greeks. Although Farabi says this frankly, here we particularly feel that he wanted to emphasize the high level of development of people and cities, the culture and art of his native Sahara. An obvious proof of this is the idea of «Mangilik El».

Speaking of the «common problems of the inhabitants of a virtuous city», shows two ways of recognizing them: the first is acceptance, recognition of things as a concrete existence. The second is recognition in the form of similarity or imitation. As an example, cognition of people. The disciples of these wise men know things in the same way as the sage learns them. And some learn, they will learn objects by means of imitation, because they are by their ability of thinking not able to recognize their specific image. The cognizable subject becomes an «object of knowledge», and knowledge given to the sage is considered «the best knowledge». But in cognition in the way of imitation, the more concepts from the cognizable object become more remote, the more the notions of knowledge become more remote. Therefore, it is appropriate that any subject in different nations is depicted in different ways. Therefore, despite the fact that the happiness and purpose of a virtuous city and its inhabitants are alone, religions may well be different.

In some cases, there is a category of people who, because of the scarcity of the notion of controversial problems, without distinguishing the concept among themselves, all makes a lie. When they rise higher in the knowledge of the truth, because of the scarcity of the concept, evading the other side, they bring a false truth to the real truth. In their concepts, it is true that truth is, but in its cognition, human reason and sanity are powerless. Therefore, they do not refer their reasoning to the truth.

Al-Farabi raises the question of an ignorant or wandering city in front of a virtuous city based on negative religious views. In some cases, living souls confront each other. Every living soul has the opportunity to defeat the world opposing them, using every opportunity to live life interestingly. Al-Farabi compares this with the actions of strong animals and weak animals. People are exactly the same. They live and rejoice because of the achievement of victory as a result of mutual enmity. Or people use each other as slaves. According to Al-Farabi, some people, willingly using the opportunity given to them, think that, for their own good, they must constantly fight against others. So the happiest is the person who defeated his enemies. All this is the reason for the ignorant views of the inhabitants of the city.

The worst view among people is the negation of the relationship. Even if there is a connection, one of them was considered a winner and the other a loser. Or the cause of the connection is the force that forced them. As soon as this power is destroyed, people again begin to quarrel.

People support unification only after believing that they can not achieve their goals and needs without mutual assistance. Some consider such assistance to be a compelled force and the enslavement of a certain group of people, and then the submission of the next group with the help of the same group. Who is strong, he can subdue any group.

In some cases, there are disagreements in understanding the relationship, the peaceful relations among people. One of them is the community of ancestors - the connecting link of peaceful relations, it is based on the goal of defeating others, not giving them the opportunity to win. And the origin of man in the beginning is strong, the more it moves away, the weaker it gets, then it breaks, and then hostility and rivalry begin. They can unite only in case of external necessity.

Now, some of them recognize the kinship, the tradition of marriage as the connecting link of the relationship. Sometimes communication is considered a submission to the first ruler, who reunited people, contributed to their victory. If we consider on the other hand, the bond is based on an oath, a promise, given publicly and personally to a person at some difficult moments, mutual consent, union, etc. This, in turn, is reflected in various relationships that arise between people [2; 369].

In addition, communication is when each people should be isolated from each other by means of three kinds of unity (customs, natural quality, language).

Some of them believe that communication begins with the community of the house, then becomes more complex, the location of the common city grows into a community of the earth. Another factor that should be taken into account, according to the public, in some cases, between small groups, communication occurs. For example, the «community of work» at work, the commonality of sadness, danger, pleasure and joy, as well as a community that can not be without each other's help (long journey).

Let us dwell on the treatise of the great scientist «Directing the Way to Happiness». Happiness is the most useful among noble goals as a result of aspiration, which occurs at the will of a person. Every person who has achieved happiness must always be happy with him. This reasoning leads to different concepts of the concept of happiness (for example, wealth, etc.).

According to Al-Farabi, the thirst for happiness requires each person to find a way and means to achieve the peak of their happiness.

In general, Farabi shows two kinds of situations in human life (which can not be praised and condemned, which can be praised or condemned) [3; 5]. The first does not bring happiness to man. In the second form shows three types of happiness. These are: human actions, human emotions (in the language of Farabi affections of the soul) and reason. From the very beginning, in the achievement of happiness in man, there are enough opportunities and abilities to see these three kinds of right or wrong. Analyzing these problems, the sage on the basis of emotional affects displays human behavior. That is, it concludes that the unity of good behavior and mind - humanity forms a virtuous person. Farabi gives as an example the habit that is the cause of the appearance of behavior, the path of studying the arts and health is the guarantee of the achievement of the perfection of the human body and in the course of a comparative study reveals the content of the possibility of formation and development of behavior. Hence the individual analysis of the qualities of humanity. These wise thoughts of the sage are a valuable edification for the future generation. In whatever epoch of humanity, such eternal concepts, philosophical categories as good and evil, justice and injustice, truth and error, friendship and hostility in determining human qualities were side by side and were selected from the stage of history.

This work of the sage is based on ethical values. The raised problem was analyzed in terms of good and bad behavior, humanity, human dignity, which is the most important pillar of morality at the heart of social life, in the very middle of the world of thinking. These legacies of Al-Farabi are a school of knowledge and assimilation of morality, created with wisdom. Consider one side as follows.

The history of the past has many different life experiences, they are connected with the dreams and wishes, goals and interests of humanity in the direction of finding their place in the world - this is a long road, the edge of which no one has seen and to the edge of which no one has reached. Achievement of humanity of certain achievements in the process of such perfection is the fruit of the power of man. Cross history inspires and inspires respect for the person. A person is connected with a person, a person's life, the environment can not exist without a relationship. Morality is born from a relationship and ability. Because the secret of a human being reveals morality. Knowledge of each person of his place in life and respect for noble qualities are phenomena of morality. Morality is like a poplar, a pillar supporting a pedestal and life, and thoughts. Moral qualities are a model of growing up, the ability to work. With their help they recognize the noble appearance of a man.

A conscious person with a deep spiritual world looks at himself, and on others with great responsibility. Therefore, he further develops his dignity, abilities, values. First of all, he must always assess his work from the point of view of morality. This is the genius, the thoughts and conclusions of our wise ancestor.

Further, Al-Farabi makes such a generalization that from his good qualities, the right action of a person, his purity and honesty are born before honor and conscience [3; 19]. Honoring human qualities is the main principle of humanity. In fact, any good or bad qualities, beauty and homeliness inherent in human behavior, do not depend on knowledge received from the outside world, primarily from its action. Because only good qualities and beauty can not be attributed to one person. Analyzing the sage for qualities that will become the backbone for humanity and nobility, ethical systems of edification are based on moral principles.

As a conclusion to the aforesaid, the scientist stops at wisdom. In his opinion, wisdom (or philosophy) is when a person's goal is beautifully graceful [3; 35]. Get knowledge based on the knowledge of things that have the quality of the gift of human activity. Farabi calls this practical and civic philosophy. This, in turn, includes ethics and politics, similar to the classification of Aristotle. Consequently, wisdom and morality can not exist in separation, without each other. Because for the sage, «knowledge is power, and, most important-

ly, high morality is necessary». Therefore, the very wisdom of our brilliant ancestors in the Kazakh steppes is reflected from the point of view of high moral standards. Most importantly, wisdom is measured by the mind. Farabi shows that people only with the help of reason assimilate philosophy and only thanks to this philosophy become happy [3; 37].

Our ancestor in his social and ethical views of the concept of happiness in relation to a person's personality is associated with his morality. In a word, happiness is the harmony of philosophical consciousness, profound wisdom, and also good behavior. Including behavior - the spiritual wealth of the human soul, perfected by natural means. It is always known in the actions of people. In his ethical teachings the sage puts above all things, mind and morality, they are considered to be his main integral part. In his opinion, a virtuous person is an intelligent person, that is, a highly moral person. Such a person, having learned human values in himself, having mastered them, develops on the basis of his further development. For this, a person, first of all, pays special attention to being honest with himself. This is where the source of the most essential advantages to date lies.

In the society in which we live today, Al-Farabi's thoughts about wisdom play a big role. Because in the direction of the future on the issue of spiritual revival, it requires not only the ability of a sensible organization of intelligence, most importantly, it is aimed at ensuring that the intellectual consciousness of a person's judicious ability is high. In general, the development, preservation of history, view, attitude of the local people to it, are closely related to the role as an orientation to the future. We can say that the people stood at the origins of their own history. Consequently, the harmony of life in any society arises from the essence of the relationship between people. And when the actions of man in such relations are in harmony with charity, then such right actions lead to spiritual sources. The essence of this spiritual perfection, intends to treat with respect to historical values and education, which begin with the «true meaning» of charity and good deeds. Noble quality, in turn, is passed on to the child from a small age by the example and instruction of his parents and surrounding people, in a word, receives spiritual food from a humane atmosphere formed in society. The whole life activity of man, in the final analysis, is a proof of his human being.

Thus, according to al-Farabi, awarded the title of «second teacher» in the history of world philosophy, to improve and develop society - «the main condition for achieving happiness». The highest concept in the ethics of Farabi is happiness, that is, all the good deeds that occur in life, find their meaning in the essence of this happiness. Hence, this good is considered a necessary well-being only for the person himself. In general, each person differently talks about happiness. For example, if we consider the notion of happiness from the point of view of intellect (Latin *intellectus* - to understand, to realize, to recognize, the mind), then its meaning will be: «the fulfillment of man's desire, to be delighted», «the bird of happiness has come», «happiness fell out to be happy», the dawn of happiness «or» the joyful day «came», to be in the arms of happiness, that is, to reach the intended goal, to be delighted. We well know that all this arises from the altruistic knowledge (in Latin, *alter* - otherwise, different), that is, from the moral view of the service for the sake of the people's good. At its origins there is a special feeling of man - a category of arrogance - a struggle on the way to high goals and ideals and high goals set for themselves. One of the manifestations of a happy feeling, happiness achieved - the correspondence of the actions of our ancestors to their goals, to be «appropriate to the purpose». Here lies the reason that we clearly point out the idea of «Mangilik El», considered as its source. Because if we look at synonymous words for the word «happiness», it is luck, wealth, wealth and agreement. We can be sure that these are concepts reflecting the modern life of our multinational state, our country.

Not only in different periods of history through ideological values, having their own deep content based on the life example and experience, formed and developed in the spiritual worldview of humanity, but all the time the spiritual world was propagated with moral knowledge oriented to the future with succession of generations. Moral knowledge played the role of directing the polar star of cultural and spiritual heritage.

We see harmony with the idea in the work of Zhusip Balasaguni «Quttybilik» as a continuation of Al-Farabi's «View of the inhabitants of a virtuous city». It is to entice mankind to such noble qualities as morality, righteousness. Zhusip Balasaguni in his work was able to show his philosophical ideas about the art of managing the people, the affairs of governing the country from the point of view of mutual conversation: Kuntudy - justice, Aitoldy - good, fortune, Agdlmish - mind, sanity, Odmarmish - contentment. Even in those days, special attention was paid to the fact that the most important condition, the wealth of mankind, is knowledge, which brings immense benefit to the people and this is the only way leading to happiness. It must be here that the beginning of the general direction, actions, which our country has started today, lies.

This is in harmony with the deontological (in Greek, deon - duty and logos - the word), that is, with the sense of duty of each person, differing in moral characteristics before their native land, populated area, homeland, native places, parents.

If we look at concepts that are related to the concept of good, then this is wealth and good, the state and development, the benefits and honor, the consent and good deeds, benevolence and abundance. Each of them is a fiery word with a deep meaning that elevates one's own authority, shows glory, idealizes the honors of any nation, any people. It should be that almost all these concepts have become a true manifestation of the desire, inspiration for the great ideals in the formation of the national consciousness on the basis of wise thinking abilities, world outlook in the works of poets and zhynau, biys and orators. Powerful thoughts of wise men in history, their experienced examples are learned in harmony with the continuity of generations in the spiritual heritage of heroic personalities, leaders who ruled the country, heroic ancestors who defended the interests of the country and the people. We, as if from the concept of «Mangilik El» know the trend of this harmony, correspondence. Such desires of the ancestors as to make the people happy, to point the way to a long life, harmonizing with beneficent deeds, to awaken the enthusiasm for knowledge, to give the right orientation, to always be able to adhere to the purity of honor, to know mentally the words of wise men harmoniously combined with the instructions based on perception. At first glance, these goals are like a fiery speech. Nevertheless, as the saying «good word - half happiness», it is clear that the meaning of this is the intention, the desire to take a place in the heart of the future generation, that is, perhaps, the desire to make the people happy, the country found its importance. This was the goal to firmly adhere to such principles.

One of the following concepts is benevolence. In the philosophical dictionary such a definition is given to benefaction: «... a moral and ethical category to which, from the point of view of morality, an article evaluates the actions of people (groups, classes) and social phenomena. Benevolence refers to concepts that society (class) considers as worthy examples of suitable morality» [1; 494].

Al-Farabi wrote in his treatise «Directing the Way to Happiness»: «To be faithful, truthful before one's own conscience arises only from noble virtues, noble human behavior. But if a person does not have all this, he takes himself into the ranks of people with noble virtues, noble behavior, then he had a false opinion about himself then» [3; 19].

Therefore, good deed is to be inspired by life, to strive for life, the source of love in infinity. Must be evidence of this is the desire to live in the tradition of ancestors, be able to enjoy the environment, the natural world, a sense of praising their dignity. In a word, good deeds are kindness, loyalty, prosperity, glory, deed. And beneficent actions reason in harmony with reason, sanity and reason.

The honor of every man is judged by his own will. Hence, each person should not exceed the limits of his will, his right. Every useful act is correct, a harmless act is wrong. Those who commit the first of these are people who have reached the universal level, they are reasonable, kind, and in every business everyone does with the mind, they get down to business only after everyone thinks and measures everything well. Such actions will never lead to repentance. Here lies the main basis of humanity, morality. Therefore, the connection between each other, the similarity of Sharia law and traditions and customs of the Kazakh people, based on such principles and rules, is associated with such qualities as humanity, morality, which never lose their power. Honor, conscience, pride, all the dignity and spiritual wealth of our people - a quality that entered into flesh and blood. The virtues inherent in men are loyalty, conscientiousness, courtesy. Therefore it is clear as a month that every person who has preserved and defended his personal dignity, honor and conscience, every citizen, being conscientious, righteous, knowledgeable, truthful, just, communicative, resolutely supporting good deeds, never devising evil, showing concern for the people, with burning force directing his mind to foresight, at the same level will protect the interests and existence of the people. To this the meaning of the philosophical system of ancestors' thinking tends, which may well be a precept for the future generation.

Thus, the tradition of ancestors left the future generation a good example of good deeds, wise words and instructive edification. Apparently not everyone gets the share of art of persuasion with an oratorical language of such noble qualities as heroism and perseverance, devotion and justice, a passion for freedom and love for one's native land. We feel that the authoritative role that is rarely found in life has been played by wise sages. They resolutely, fairly told the truth at least to the khan, even to the people. We want to say what the wise biys could say were able to hear the understanding words of the khans, the people, undoubtedly, point to their exceptional wisdom. From what we could see with our eyes in the form of beneficence from the spiritual legacies that summed up the experience of life with the soul that always knew how to set great ideals above all for people with an unbending character who lived in the boundless steppe.

References

- 1 Философский словарь / Ред. кол. Р.Н. Нургалиев, Ж.М. Абдильдин и другие. — Алматы: Казахская энциклопедия, 1996. — 525 с.
- 2 Аль-Фараби. Философские трактаты / Аль-Фараби. — Алматы: Наука, 1973. — 420 с.
- 3 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты / Аль-Фараби. — Алматы: Наука, 1975. — 418 с.

А.С. Сағатова, А.А. Абдрахманова

Ел мүддесі мен мақсаты жолындағы ұлы мұраттар

Еліміздің береке-бірлігі, игілігі мен ырзығы, бейбіт өмір мен тұрақтылығы, бақыты мен дәулеті, достығы мен бауырмалдылығының болашақ бағдарының арқауы – бұл ұлтымыздың тарихы, даналығы, бір сөзбен, Ұлы Дала рухы. Жалпыұлттық игіліктің биік гуманистік мұраттарынан «Мәңгілік Ел» идеясы өз бастауын алса керек. Мақалада бабалар дәстүрін асқақтатуда олардың рухани-мәдени құндылықтық асыл мұраларының қазіргі таңдағы ұрпақтар сабақтастығының рухани жаңғыру кемеліне көтеру мәселелері жан-жақты зерделенген. Жалпы ұлттық болашақтың ұтымды ізденістері ретінде ел мүддесі мен тағдырына қатысты бабаларымыздың даналық ойларын жан-жақты саралауға әрекеттер жасалған. Қалыптасқан тарихи дәстүр үлесінде қазіргі уақытта халқымыздың өмірлік, этикалық ұстанымдарына айналған түркі қағандарының өз иелігіндегі ұлыстардың әдет-ғұрпы, наным-сенімдері, тіліне сыйластықпен қараған іс-әрекеттері дүниетанымдық басымдықтарының көрінісі ретінде мәндік мазмұны көрсетілген. Оның түп негізіндегі адамгершілік бағдарларының әрі тарихтың керуен көшімен ұрпақтар сабақтастығына негіз болғандығы қарастырылды. Рухы өршіл, жігер-қайраты асқақ, қайсарлы бабаларымыздың ерте дүние тарихынан елінің мүддесі мен тағдыры жолында ерен еңбектері, қаншама қиын-қыстау тарихи сынақтарды бастан кешкен. Сол қиындықтарға қарамастан, алға қойған ұлы мақсат-мұрат – «Мәңгілік Ел» орнату жөніндегі асыл арман болған еді. Сонымен бірге мақалада «Мәңгілік Ел» – асқар таулар мен сағымы көлкіген сайын далада күн кешкен қарапайым қалың елдің көкірегіндегі мұраттар мен ізгі тілектерінің көрінісі ретіндегі орнына баса назар аударылған.

Кілт сөздер: қазақ мәдениеті, ана тілі, ұлттық сана, ел мүддесі, жалпыадамзаттық құндылықтар, рухани байлық, жалпыұлттық игілік, бабалар дәстүрі, ұрпақтар сабақтастығы, рухани жаңғыру.

А.С. Сағатова, А.А. Абдрахманова

Великие идеалы в процессе реализации национальных целей и интересов страны

Суть будущего направления сплоченности, мирной и стабильной жизни, счастья и состояния, дружбы и сердечности нашего народа — это история, мудрость нации, одним словом, дух Великой степи. Должно быть идея «Мәңгілік Ел» взяла свое начало из высоких гуманистических идеалов общенационального блага. В работе всесторонне изучены проблемы возвышения духовно-культурно-ценностных благородных наследий наших предков, достижения совершенства духовного возрождения, преемственности поколений. В качестве выгодного поиска общенационального будущего сделана попытка всестороннего анализа мудрых мыслей предков относительно идеалов и судьбы народа. В доле сформировавшейся исторической традиции в виде проявления мировоззренческих преобладаний показано значительное влияние содержания обычаев, убеждений, действий в отношении уважения к языку народов во владении тюркских каганов, превратившихся на сегодняшний день в жизненные, этические позиции нашего народа. Рассматриваются нравственные направления, ставшие основой преемственности поколений. Еще с Древней истории известно, что наши упорные предки с целеустремленным духом, высокой энергией пережили немало трудных исторических испытаний на пути к интересу о судьбе народа. Великой целью была благородная мечта об установлении «Мәңгілік Ел». В статье особое внимание уделяется месту «Мәңгілік Ел» как отражению идеалов и благих пожеланий простой народной массы, живущий в широких степях с высокими горами и бескрайними миражами.

Ключевые слова: казахская культура, родной язык, национальное сознание, национальный интерес, общечеловеческие ценности, духовное богатство, общенациональное благо, традиции предков, преемственность поколений, духовное возрождение.

References

- 1 Nurhaliev, R.N., & Abdildin, Zh.M. (Eds.). (1996). *Filosofskii slovar [Philosophical dictionary]*. Almaty: Kazakhskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Al-Farabi. (1973). *Filosovskie traktaty [Philosophical treatise]*. Almaty: Hylm [in Russian].
- 3 Al-Farabi. (1975). *Sotsialno-eticheskie traktaty [Social-ethical treatises]*. Almaty: Hylm [in Russian].

Б. Қоқымбаева¹, Ғ. Теміртон²

¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Қазақстан;

²Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан
(E-mail: baglan54@mail.ru)

Неоматриархат жалпы адамзаттың эволюция даму жолындағы жаңа саты хақында (келешек жобасы)

Мақалада адамзаттың тағдыршешті балалық шақтан әсем жастық шаққа өтіп, жаңа сатыға, атап айтқанда, өткен дәуірлердің ең таңдауыларын синтездеп, келесі постпатриархат немесе неоматриархатқа қадам басты деп дәлелденді. Аталған футурологиялық жобаны баяндауда жалпыға белгілі философиялық-мәдениеттанулық талдау әдістемесі өркениеттік және өңірлік қырынан қолданылды (қазақ философиясы, тілі және этникалық ділдік мәнінде). Сондай-ақ оның негізделуі үшін архаикалық қоғамда пайда болған көне тіл халықаралық «ан-» категориясына әмбебап компаративті талдау жүргізілді. Осылайша неоналық жайлы қағида жалпы адамзаттық рухани дамудың жаңа сатысы ретінде дәйектелді.

Кілт сөздер: тарих, неоматриархат, эволюция, адамзат, рухани-өнегелік жағдай, мәдениет, әлем гуманизациялануы.

Кіріспе

Болашақ тақырыбы, қоғам және мәдениеттің футурологиялық өлшемінің келешегі жайлы мәселе адам қиялының шексіздігін айқындауға жол ашатын ең оңтайлы мүмкіндік деуге болады. Адамзат ақыл-ойының тереңдігі, түйсігінің шексіздігі, тіпті барынша тиянақтылықты қажет ететін ғылыми ой жүйесіне де тән. Футурологияның теориялық қызығушылықпен ғана шектелмейтіндігін ескерсек, бұл мәселе жалпы адамзатты, әрбір саналы тұлғаны толғандыратыны сөзсіз. Адамзаттың бүкіл даму жолы, яғни қалыптасу тарихы, шешуі күрделі, сырын ішіне бүгіп жатқан «тұңғық» әрі ол кімді болса ойландыратыны сөзсіз.

Жұмыс өзектілігі мен әдіснамалық тәсілдері

Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаттары мен міндеттері еркек болып бастамасын (мужское начало) және патриархаттың табиғаты мен мәнін анықтау және тарихи-мәдени процестерін жалғастырудағы жалпы бейнесін қарастыру; адамзаттың болашақтағы рухани эволюциясындағы еркек және әйелдік (аналық) бастамалардың (мужское и женское начала) өзгерістерге ұшырау мәселелері бойынша авторлық көзқарасты ұсыну; адамзат дамуындағы Ананың орнын аша отыра, жалпы адамзаттың эволюция даму жолындағы жаңа саты неоматриархат болып табылатындығын айқындау. Аталған міндеттер тақырыптың өзектілігінен туындайды – бүгінгі күні адамзаттың алғашқы тағдыршешті балалық шақтан және жастық шаққа өтіп, жаңа сатыға, яғни, өткен дәуірлердің ең таңдауыларын синтездеп, келесі постпатриархат немесе неоматриархатқа қадам басты деген болжаудан.

Сонымен қатар ғылыми жұмыста мәдени тұтастық мәнінде табиғаттың ішкі заңдылықтары мен аналық дәуірдің болмысы және әйел затының бастауын зерттеуде және олардың әрбір мәдени-тарихи дәуірдегі ерекшеліктерін анықтауда, руханилықтың антропогендік өркениеттің атрибутивтік сипатын беретін онтологиялық әдіснамалық ұстаным қолданылды.

Қолданылған әдебиеттер жөнінде

Мақаланың негізгі мақсаты неоматриархатты жалпы адамзаттың эволюция даму жолындағы жаңа саты ретінде көрсетудегі тарихи-мәдени даму кезеңін Ұлы әйел-анамен байланыста қарауы болғандықтан, шетелдік және отандық ғалымдардың осы тақырыпты ашатын ғылым еңбектері қолданылды. Атап айтқанда, швейцарлық ғалым, этнограф, дінтанушы, заңгер И. Баховеннің «Аналық құқық. Әлем дінтанушылар классиктері» [1] атты еңбегі және де Е.Шаймерденұлының өзіндік пікірі арқылы ескі дүниетанымды, өткен өмір құпияларын ашатын «Ақ Сарбаз» [2] атты кітабы қолданылды. Сонымен қатар аталмыш тақырыпты ашуда қазақстандық ғалым Н.Р. Аршабековтың [3] бүгінгі күннің ұрпағының ұстамы мен дамудағы жүйесін ашатын мақаласы да орын алды.

Ал, Б. Фрисселдың [4] даналық, тарихи фактілер мен провокациялық жорамалдарға толы авторлық көзқарасы да адамзаттың жаңа сатыға шығуы және дамуы туралы көптеген ой-пікір және идея тууына, оларды синтездеп түсінуімізге үлкен ықпал етті. Әрине, сонымен қатар Қазақ өлкесін мекендеген халықтардың қандай жағдайларда пайда болуы туралы зерттеген В.В. Бартольдтың [5] шығармалары да қолданылды.

Негізгі бөлім

Адамзаттың жоғары сатыға көтерілу үдерісі жөнінде. Адам түйсігінің рухани-онтологиялық негізі сүйіспеншілік, яғни бір-бірімен өзара байланысты үш саты: теогенез, космогенез антропогенезден тұратыны (Эмпедокл) даусыз. Әлемді Жаратушы Тәңірдің Адамға деген шексіз сенім-сүйіспеншілігінің түп-тамырын (антропогенез) айта келгенде, бұл адамзат өмірінің мәні деуге болады. Шындығында, ана махаббаты, ананың балаға деген махаббаты, мәні жағынан алсақ, Тәңірдің – Жаратушы алланың махаббатымен тең. Тек осы ана махаббаты адамзат тарихындағы алғашқы махаббат екендігі сөзсіз. Ғалым Бахофен көрсеткендей, адамның әлемдік өркениеттің бастауындағы қатаң сынды жеңуі осы Ұлы махаббаттың күші болса керек (1861, Материнское право. Классики мирового религиоведения) [1]. Ал, адамзат дамуының келесі сатысы – патриархат заманында қоғамда ер адамның рөлінің артуымен адамзат табиғаты, сонымен қатар тұрмыс, адам танымы өзгеріске ұшырады. Бұл кезеңде Ананың рөлі төмендеді, яғни ол бірте-бірте ығыстырылып, көмескіленді. Тарих сахнасынан ер адам мен әйел және олардың арасындағы махаббат көрініс тапты. Бұл тақырыптың адамзаттың мәдени құндылығының басты сарынына айналуы кездейсоқтық емес екендігі түсінікті болса керек. Мәдениет тарихында ер адам мен әйелдің арасындағы махаббат сезімі рухани үндесе өрілген биік махаббат туралы мысал жеткілікті. Әйтсе де, ер адамның күш-қуаты кастерленіп дене бітімінің келісті болуына немесе сұлулығына қарай, яғни сезімге ерік беру негізінде, ер адамның тұлғасына табыну культі орнықты.

«Адамзат тарихында айтулы құбылыс болып өтті – Жер планетасы эволюцияның алтыншы сатысына шықты. Бұл ахуал барлық адамдар өз істері үшін ғана емес, сондай-ақ сезімдері мен ойлары үшін де ерекше жауапкер болуын талап етеді», — дейді тәуелсіз зерттеуші Е.Шаймерденұлы [2]. Біздің ойымызша, автордың жаңа тарихи-мәдени даму кезеңін ұлы әйел-анамен байланыста қарауы өте орынды. Ана тіршілік бастауында тұр, сондықтан «ғарыштан келетін мәліметті қабылдауға әсіресе бейімделген болады. Бұл білім оларға қоғамдық санаға шешуші ықпалын жүргізіп, адамзаттың эволюциялық қозғалысын тұйық жолдардан сақтандыратын мүмкіндіктерді береді. Осы тұрғыдан алғанда, алтыншы сатының негізгі эволюциялық қағидасы – Мейірбандыққа бәрінен гөрі Аналық Негіз лайық келеді», — дейді зерттеуші [2]. Айтылған бұл ой, әйел-ананың алатын орны түпкілікті өзгергендігін аңғартады. Дәстүрлі мәдени-әлеуметтік шындыққа сай ана, ең алдымен, отбасының қорғаны болып саналады. Осы ұстанымға сай әйел-ана дамудың жаңа рухани-адамгершілік сатысын – кезеңін құрушы күш болып саналады. Бұл жерде рухани өрлеудің шыңына жету жолындағы аса күрделі міндет ұлы күш, — әйелге жүктеліп отыр.

Осы айтылғандарды ескерсек, қазіргі кездегі мәдени-әлеуметтік шындықты ой елегінен өткізу мәселесі туындайды. Осыған орай, бізді екі жағдай толғандырады. Біріншісі – қоғам тұтастығы; екіншісі – қазіргі социумының маңызды, әрі барынша өзекті бөлігі саналатын жаңа буын.

Соңғысы – жаңа буыннан бастар болсақ, жаңа буын кім және ол қандай? Органикалық космос па? Немесе зымыраған дүние ме? Қазіргі жастардың әлеуметтік келбетін көрсету мүмкін бе? Әлде бұл шешілмес мәселе ме? деген сұрақтар туындайды. Жастардың өзіндік келбеті мен ұстанымын аңғартатын қазіргі болмыс, осы және өзге де көптеген сұрақтарды қозғайды. Қалыптасып келе жатқан және беделі артып отырған жаңа буын әлемін әлеуметтік-философиялық тұрғыдан тану, түйсіну қажеттілігі туындап отырған жағдайда осы және өзге де сұрақтарға жауап табудың өзі қиын да, күрделі мәселе. Басқа сөзбен айтқанда, бұл қоғамның барынша белсенді, әрі үнемі «қынжылыс-реніш, сынына» ұшырап отыратын тобы. «Неомодернизация» – «түрлену» тұжырымдамаларында қазіргі кезеңдегі тұлға деген ұғымның «өзгеру немесе түрлену үдерісінің шынайы нышаны ретінде емес, тек экономикалық қарқындау нәтижесіне тән көрініс деп танылуы» жағдайды одан ары шиеленістіре түседі», — дейді Н.Р. Аршабеков «Новое поколение в контексте проблемы социально-философского конструирования реальности» атты мақаласында [3] және «экономикалық тұлға», «технологиялық» адам, тағы басқа атау-ұғым нарық кезеңімен байланысты туындағаны түсінікті. Олай болса, әлеуметтік ортада туындап отыратын тұрмыстық-аксиологиялық ұстанымсыз нарықтық экономика кезінде үнемі бірқалыпты дамуға қолжеткізу мүмкін емес. Қазіргі заманда социумда бұған

дейін орнығып қалған «Қоғам – Тұлға» деген «мәңгілік» философиялық қағидадан гөрі, «Тұлға – Қоғам» ұстанымына, турасын айтқанда, «тіршілік әлеміне» бет бұру әлдеқайда маңызды деген ойлармен де бөліседі. Бұл жерде, американдық ғалымдар анықтамасы бойынша, индиго балалары деп аталынатын феноменге де көңіл бөлуге тура келеді. Бұл құбылыс арнайы ғылыми білім (психология, педагогика) жүйесінде, теологтардың ғылыми және ғылым төңірегіндегі ерекше қызығушылық туғызып отырған халықаралық тренд, немесе бренд, деп саналатыны белгілі (2005, Б.Фриссел) [4]. Оның үстіне зерттеушілердің көпшілігі осы жас буынды адамзат эволюциясының алтыншы сатысы деп санайды.

Шындығында да, индиго балалары – айрықша буын адамдық қасиетті түйсіну, пайымдау, тіпті жалпы адамзатқа тән құндылықты ой елегінен өткізу өзектілігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл жаңа буын адамзат алдына түбегейлі жаңа міндеттер қойып отыр. Қозғалып отырған мәселе бұған дейін жүріп өткен даму жолын, жағдаятты саралап, болашақты бағамдауымен өзекті. Тарихтың өзі бізге рухани эволюция, турасын айтсақ – адамгершілік пен мейірімділік сатысына жаңа жас буын арқылы көтерілу жолын көрсетіп отыр.

Жаңа буын тарих сахнасына шықты, олай болса, іске көшу уақыттың кезеңі деуге болады. Басқа сөзбен айтар болсақ, жаңа уақыт жаңа міндет жүктейді, ал оны шешу болашақ – Жер және оны мекендеуші жұрттың тағдыры. Ал, бұл үдерістің идеалды (рухани) жағдайда емес, нарықтық экономика жағдайында іске асырылуы революциялық-шығармашылық акт, адамзат болмысының жаңа әлемге секірісі сынды адамзаттың рухани-шығармашылық серпіліс, рухани-адамгершілік жағынан көтерілуі, яғни, сын сағатына жеткенін дәлелдейді.

Неоматриархат: жалпы адамзаттың эволюция даму жолындағы жаңа саты хақында (Ананың орны жөнінде). Бүгінде іс-әрекеттің қандай саласы болмасын, ең алдымен, адам, адамзаттың адами қасиетіне сын сәті екендігін түсіну маңызды. Тек мейірбандық – ізгілік қағида арқылы, өз айналасына деген шексіз махаббатын дамыта білгенде біз жоғары сатыға көтеріле аламыз және осыны түйсіну адамзаттың шынайы үдерісіне қолжеткізудегі маңызды қадам болмақ. Бұл осыған дейін адами қасиетке көңіл бөлінбеді деген сөз емес. Адамгершілік — қашанда адами қасиеттің басты ұстанымы. Адам тіршілігінің алғашқы сатысындағы адами қасиет қаз-қаз тұрған сәбидің кіршіксіз түйсігіндей еді. Себебі біздің – жалпы адамның арғы тегі дамудың «балалық шағынан» өткені белгілі. Көпшіліктің пікірінше, балалық шақ — ең бақытты кезең. Тіпті «бұлтсыз», бейқам балалық кезең деген түсінік қалыптасқаны да белгілі. Егер адамзаттың бастапқы даму сатысындағы жағдайға қатысты қалыптасқан осы қағиданы тұтас ағза деп қарасақ, бұл Жер бетіндегі «бұлтсыз», немесе «қой үстінде боз торғай жұмыртқалаған», мамыражай өткен өмірді көксеу, қиялдау – «алтын ғасыр» жайлы аңыз емес пе? Алайда бағзыны қиялдау, дәріптеу — өмір шындығы, біздің жан сарайымызда ұялаған мәдениет болмысы емес пе? Әрине, эволюциялық деңгейдің өзге немесе жоғарғы сатысына жеткендіктен, балалық шаққа оралу мүмкін емес. Бірақ айтылған ой арқауына оралсақ (бұл ұғым дұрыс!), қазіргі заман адамы ең жауапты іске қолжеткізуі тиіс. Біздің еншімізге аса күрделі мақсат: адамгершілік пен мейірімділік-ізгілікті қалыптастыру міндеті тиіп тұр, олай болса, адамгершілік жалпы адамзаттың ұлы ісі болып табылады.

Сонымен, тарихи тұрғыдан бағамдалған адамзат тарихы екі мәрте түбегейлі өзгеріс – матриархат және патриархат үстемдігіне ұшырады. Осы талдауға сүйене отырып, болашақты неоматриархатпен, яғни әйел-анамен, байланыстыра пайымдаймыз. Оған дәлел — тілдік материал, атап айтқанда, халықаралық эмбебап (универсалдық) «ан-» архаикалық қауым тілінен бастау алуы деп, жоғарыдағы ойымызды дәлелдей түседі. Өйткені «ан-» атауынан бастау алатын көптеген түркі, үнді-еуропа халықтарының тілінде ұшырасатын (*Ана, Анна, Ани*, Ереванның ежелгі атауы – *Айни, ана*) киелі «ана» сөзі өзінің бастапқы мағынасын осы күнге дейін сақтап жеткізді.

Ана — өмірдің өзегі, аналық тосын қабілет таныс та тылсым әлемнің көзге көрінбейтін байланысы. Уақыт тынысы, тіпті «ана» атауын де түрлендірді — «ана» атауы негізінде әйел жынысына қатысты қолданылатын славянның «она» есімдігінен шыққан. Демек, «она» деген *қыз, бойжеткен, әйел* және *қарт әйел – ана*, яғни бұл жерде тұлғаның әлеуметтік жағдайы, жас ерекшелігі ескерілмейді. Ал, Еуразия аумағында тілдік материал, фактологиялық дәлелдерге сүйене отырып, Ана бастауы жоғары дамыды деуге болады. Мысалы, В.В. Бартольд: «Көшпелі халықтың әйелінің жағдайы, отырықшы мұсылман әйелдеріне қарағанда, жақсы, өйткені әйел ер адаммен қатар қатал тұрмыстың бар тауқыметін көтеруге қауқарлы, сенімді көмекші», — деп жазғаны белгілі (1971, Сочинения) [5]. Көшпелі менталитеттің өзі ана үстемдігі – матриархаттың сақталуын қамтамасыз етеді, себебі қыз – *болашақ ана*, олай болса бүкіл рудың, ұлттың, халықтың тағдыры ананың

қолында. Осы ойды мақалдармен жеткізсек: *Қыз – ұлтты ұрпақпен ұластыратын ұлы күш; Қызды құрметте. Қыз – болашақтың анасы, арғы ұрпақтың әжесі*. Ал, келтірген мысалдармен қатар тағы да осындай халық даналығын философия тіліне аударсақ, адамзат тарихы Анадан бастау алады. Ана ұлды өмірге әкелді, сондықтан ұлтты қалыптастырған күш болып табылады. Басқаша айтсақ, бұл жерде антропологиялық оңтайлылық өзегі сақталып отыр.

Қорытынды

Түйіндей келе, әйелдік, яғни Аналық, және ерлік адамзат болмысының кілт константалары ретінде бір мақалада толық зерттелуі мүмкін емес деген ойдамыз. Себебі, қоғам тарихында олардың ара-қатынасы диалектикалық өзгерісте және өзіндік дамуында. Олардың өзара қимылы өркениеттің болмыстық пен құндылықтар жүйесін және де тұрақтылық немесе тұрлаусыздық сынды ерекшеліктерді айқындай келе, мәдениеттің маңызды негізінің бірі — адамзат қоғамын ұйымдастыру түрі анықталады.

Сондықтан, өтпелі дәуірде адамзат болмысының кілт константаларын, соның ішінде әйелдік және ерлік бастауларының табиғаты мен мәнін әлеуметтік-мәдени өлшемде талдау әлі де қажет. Осы мақалада айтыла басталған мәселелер, қазіргі адамзат үшін өзекті болып саналатын мәселелермен сабақтас, футурологиялық жобаның мәні, ауқымы, маңыздылығы осыған сай деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бахофен И. Материнское право. Классики мирового религиоведения / И. Бахофен; пер. Е. Рязановой по изд. Wachofen I. Das Mutterrecht. — Stuttgart, 1861. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/04.php.
- 2 Желтоқсан Ж. Ақ Сарбаз / Ж. Желтоқсан. — Алматы: Көкіл, 1997. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://xn--80aaa1brkt0a3m.xn--80ao21a/catalog/140616/140616-001.htm>.
- 3 Аршабеков Н.Р. Новое поколение в контексте проблемы социально-философского конструирования реальности // Философия в современном мире: стратегии развития: материалы I Казахстанского философского конгресса (Алматы, 27-28 сентября 2013 г.). — Алматы: Ин-т философии и политологии, 2013. — 818 с.
- 4 Фриссел Б. Мы – духовные существа, переживающие опыт человеческой жизни / Б. Фриссел; пер. с англ. — М.: Издат. дом «София», 2005. — 160 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%C4%E5%F2%E8_%E8%ED%E4%E8%E3.
- 5 Бартольд В.В. Сочинения / В.В. Бартольд. — Т. 7. — М., 1971.

Б. Кокумбаева, Ғ. Теміртон

Неоматриархат как новая ступень общечеловеческой эволюции (проект будущего)

Статья является продолжением публикации «Женское и мужское как ключевые константы человеческого бытия: опыт логической реконструкции». В ней обосновывается положение о том, что, пройдя от судьбоносного детства через прекрасную молодость, человечество вступило на новую ступень, а именно постпатриархат, или неоматриархат, синтезирующую все лучшее из предыдущих эпох в крупном масштабе. В изложении данного футурологического проекта применена общепринятая философско-культурологическая методология анализа в цивилизационном и региональном ракурсах (в контексте казахской философии, языка и этнической ментальности). Для его обоснования также проводится компаративный анализ международной универсалии «ан», восходящей к праязыку архаических сообществ. Таким образом, аргументируется положение о неоматриархате как новой ступени общечеловеческой духовной эволюции.

Ключевые слова: история, неоматриархат, эволюция, человечество, духовно-нравственное состояние, культура, гуманизация мира.

B. Kokumbaeva, G. Temirton

Neomatriarhat as a new stage of universal evolution (future project)

This article is a continuation of the publication «Female and male as key constants of human existence: the experience of logical reconstruction». It substantiates the position that the passing of the fateful childhood through the beautiful youth, humanity has entered a new stage, namely postpatriarhat or neomatriarhat that synthesizes the best of previous eras on a large scale. In a statement of this futurological project the standard philosophical and culturological methodology of the analysis in civilization and regional perspectives is applied (in the context of the Kazakh philosophy, language and ethnic mentality). For its justification the comparative analysis of the international universal concept «ан» ([`an]), which rise to parent language of archaic communities, is carried out also. Thus, the provision of neomatriarchy as new step of mankind's spiritual evolution is reasoned.

Keywords: history, neomatriarhat, evolution, humanity, spiritual and moral state, culture, the humanization of the world.

References

- 1 Bachofen, I. (1861). Materinskoe pravo. Klassiki mirovoho relihiovedeniia [Maternal right. Classics of world religious studies]. (E.V. Ryazanova, Trans). Bachofen I. Das Mutterrecht. *gumer.info*. Stuttgart. Retrieved from http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/04.php [in Russian].
- 2 Zheltoksan, Zh. (1997). Ak Sarbaz [White warrior]. Almaty: Kokil. *xn--80aaa1brkt0a3m*. Retrieved from <http://xn--80aaa1brkt0a3m.xn--80ao21a/catalog/140616/140616-001.htm> [in Kazakh].
- 3 Arshabekov, N.R. (2013). Novoe pokolenie v kontekste problemy sotsialno-filosofskoho konstruirovaniia realnosti [A new generation in the context of the problem of socio-philosophical construction of reality]. Proceedings from Philosophy in the modern world: development strategies: *I Kazakhstanskii filosofskii Konhress (27-28 sentiabria 2013 h.) – Ind Kazakh Philosophical Congress*. (818 pp.). Almaty: Institut filosofii i politolohii [in Russian].
- 4 Frissell, B. Мы – духовные существа, переживающие опыт человеческой жизни [We are spiritual beings experiencing the experience of human life/translation from English]. Moscow: Izdatelskii dom «Sofia». *ru.wikipedia.org*. Retrieved from http://ru.wikipedia.org/wiki/%C4%E5%F2%E8_%E8%ED%E4%E8%E3 [in Russian].
- 5 Bartold, V.V. (1971). Sochineniia [Compositions]. Vol. 7. Moscow [in Russian].

K.Ya. Abbasova¹, D.K. Kusbekov²¹*Baku State University, Azerbaijan;*²*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: q.abbasova@mail.ru, dumandoc@mail.ru)*

The spiritual foundations of the human capital formation in the context of modernization of the public consciousness

The article raises the problems of the formation of human capital in the context of a philosophical understanding of the complex process of modernizing public consciousness. The role and importance of spiritual values in the education of an independent and responsible person as the main condition of necessary social transformations is argued. A socio-philosophical analysis of the concept of human capital as an important factor in modern social development is proposed. The authors emphasize that educational and professional activities at the university should help young people realize the justice and expediency of the demands placed on them, transform firstly ethical norms that are external to them in their own life principles, as well as the formation in the youth of a humanistic worldview and the ability to moral and volitional regulation of their behavior. In the opinion of the authors, one should also take into account the fact that the essence of individual freedom is able to manifest itself through a conscious attitude toward one's life choice. Freedom has a cause for itself and has no cause outside of itself. Considering the formation of new economic relations, the transformation of social ties, the authors of the article determine the range of issues related to the role of spiritual factors in current processes, and argue that understanding the need to offer a spiritual renewal program should determine the nature of the relevant studies.

Keywords: human capital, spiritual values, modernization, social consciousness, culture of thinking.

The approach, established in modern social cognition, to understanding human capital pays attention, first of all, to economic factors and operates with economic concepts and categories. This approach proposes to define human capital, on the one hand, as a combination of the productive abilities of a modern worker, on the other, as an investment of the state, enterprise, and the person himself for the formation and continuous improvement of these abilities. But it is due to the fact that a concrete person is the backbone in the formation of various qualities of human capital, it is necessary to proceed from the fact that, in essence, human capital is a very complex, «polyphonic» phenomenon. In other words, today's definition of human capital as a set of acquired knowledge, skills, motivations and energy that people are endowed with and that can be used for a certain period of time for the production of goods and services, no longer satisfies the new realities of social activity.

In our choice of the strategy of modern civilization development, from our point of view, the emphasis should be on each person achieving a universal level of personal self-development. This should be postulated as the final result of the economic functioning of social production and at the same time as the most important resource and means for the progressive development of society. Therefore, the modern social policy of any state striving for genuine civilized development cannot do without a holistic conceptual vision of a new strategy for the formation of human capital. The vector of this strategy should be directed to the transition from the preparation of a person with a given set of abilities to activity, to the formation of a person who has a universal capacity for action. The most important condition for this ability is the ability of people themselves to choose the most reasonable way of achieving their individual and social well-being, opposing all possible destructive challenges of modern civilization. To create the conditions that help develop this skill, from our point of view, at all levels of social practice it is necessary to implement the principle that recognizes for each member of society the ability to independently master a universal, activity-focused way of interconnection with the surrounding world that will enable each person to become an active participant in modern social transformations.

The process of formation of human capital in modern Kazakhstan's social philosophy is seen as a strategically important sphere of life for Kazakhstani society. This is due to the worldwide trend of scientific, technical and socio-economic development, characterized by increased human activity in all spheres of society, and with the state program of industrial and innovative development adopted in Kazakhstan. Under these conditions, the idea that the effectiveness of economic development and the further progress of social production «depends more on the evolution of the constituent people than on the patterns of economic develop-

ment proper» [1; 3] is becoming more urgent. In particular, Kazakh philosophers pay attention to the fact that the main goal of economic and social progress is not to accelerate the development of a market economy, but to provide opportunities for each person to realize his potential and lead a healthy, creative, active life, when the improvement of personal qualities becomes a pledge and the content of the progress of all mankind. «It is the person, and not factories, equipment and other funds that should be regarded as the most valuable resource of the postindustrial society. This dictates treating a person not as a factor, but as a powerful socio-psychological resource for improving production and development of society» [1; 3].

And the solution of these tasks is impossible without using the entire spiritual wealth of philosophy. It is impossible not to agree with V.S. Solovyov is that philosophy makes a man completely human. This is because the bearer of a philosophical worldview can only be a concrete person, a living person who has his own judgment for each question, not learned from books, not afraid to say this out loud, argue and defend it. In philosophy there is no place for a dry, lifeless, official exposition of ready-made knowledge, but there is always an open space of conversation, dialogue, discussions, during which the «eternal» questions of life resonate with the burning issues of modernity [2; 359]. Philosophy is always pushing the boundaries of the world outlook, finding an unusual focus of vision, discovering for oneself and for yourself all the depth, complexity, and multi-soundness of existence. Therefore, when we are engaged in philosophy, we are engaged in liberating ourselves from the violent power of external forms and assessments, we do not agree with any arrangement of our life in which the person's ability to be completely human, free in his views on the world and responsible for his being in the world is suppressed.

The whole history of philosophy convincingly shows that the formulation and solution of a particular problem is inseparable from the specific historical, social, cultural conditions of life philosopher. Moreover, philosophy itself, which develops as a real life process, is filled with burning questions that generate living philosophical creativity. It is in philosophy as a theoretically fundamental worldview that the fullness of the human attitude to the world is achieved. In philosophy, the researcher is no longer interested in the subject «in itself», but in the subject for man and in relation to man, in connection with it, with his spiritual search and practical intentions. And here every result of the movement of thought acquires a philosophical meaning only when it is associated with vital inquiry and the immediate experience of life, the general context of human existence, the interests of a particular person. Philosophical attitude is a special form of human attitude to the world. And when philosophy connects a person to his needs and interests, on the one hand, and the world understood not «by itself», but as the world of human life - on the other, only then philosophy retains its meaning and its right to exist. Thus, philosophical research, like human thought itself, is not something independent of the world and independent in relation to the broader and general process of human life activity, but there is a critical-creative comprehension of life in concepts.

Any truly philosophical problem, in essence, is always a problem more than philosophical, if by philosophy we mean a certain special area of spiritual activity, is the problem of human life activity, human life. The search for the life foundations of the problem, its first sources, in our opinion, is the most important methodological principle of philosophical knowledge. This search, and only it, allows us to determine that point in the spiritual space where philosophy not only enters into a living and direct contact with reality, with the very reality of human existence, but where it is born as a philosophy, that is, as a specifically human spiritual activity. At this point the problem, theoretically formulated by means of philosophical analysis, is brought into direct connection with the problem of the meaning and essence of human existence. And if such a connection is not established, this means either that not every problem bears a philosophical depth, or that not every theoretical thinking can rise to the level of a philosophical worldview. Only when the philosophy of human existence is connected with the human being of philosophy can we assert that the philosophical formulation of the problem makes sense only as a method and an attempt to humanistically comprehend the world, to understand it in connection with man, as a way and an attempt to spiritualize the reality of human existence.

A.A. Khamidov, referring to the understanding of human capital in a philosophical sense, proposes to distinguish in human capital two hypostases: 1) subjective and 2) social. In the first incarnation, human capital is the fullness of the attributes of a person's subjective sufficiency. Therefore, the development and improvement of human capital is an ontological end in itself of the subject, implying harmonization with the development and perfection of all others. In its second incarnation, human capital appears as a certainty for the available society. Since any society is specifically historical, self-centered, and tends to subordinate the vital activities of its constituent entities to the tasks of their reproduction and development, then not all attributes of the subjective hypostasis of human capital are in demand and supported by the available socium [1; 217]. How, then, is it possible to form, develop and improve human capital in such a divi-

sion? A.A. Khamidov, like many other modern philosophers, links this path, first of all, with cardinal improvement of the education system, with the advent of a radically renewed unified educational and educational complex. The priority of the educational and educational sphere in the formation of human capital, he notes, is related to its ability to exert a close to total influence on both the individual and all spheres of society. «After all, it forms all members of society, regardless of their status and position in social stratification. Through it passes each ... individual, before occupying this or that place in material production, in science, politics, etc., including the very system of education. The system of education and upbringing should awaken the desire and the will of the trainees to develop the right worldview and universal human values. Only thus an educated and educated person is a person, which metaphorically and metaphysically can be called the human capital of humanity» [1; 262].

It is philosophy that can help to find the answer to the most important question for contemporary public consciousness about the sources of spirituality that should be oriented to the polyethnic and multicultural people of Kazakhstan for gaining national dignity and self-awareness that would be adequate to the realities of the third millennium. In order for the unified people of Kazakhstan and, first of all, the young generation to consolidate around the idea of modernizing the country, it is required not only to determine their involvement in the spiritual riches of Kazakhstan, but also to introduce them into the practice of social activity, showing sincere concern for their preservation and augmentation at all levels our social organization.

Proposed by N.A. Nazarbayev's strategy of modernizing public consciousness provides an opportunity to connect the horizons of the past, present and future for decades to come. The main elements of modernizing the consciousness of both society and Kazakhstan are based on the national identity, culture, education, which will rightfully become the factors of the nation's success and ensure Kazakhstan's entry into the thirty of the world's competitive countries. The main task of the representatives of social and humanitarian knowledge in this situation is the preparation of works of an ideological nature that make it possible to form the young generation's readiness to confront the challenges of the time, relying on a solid spiritual foundation.

One of the priorities for achieving this strategic goal should be the upbringing of a generation well versed in the traditions of a native culture that loves the history of its people - a generation that can be trusted by the future of the country. One can agree with the fact that an active and purposeful young generation is growing in our country, fluent in several languages, mastering modern information technologies. But it is also important to remember that the younger generation, not having learned the spiritual values of their people, lessons from their own history, can be overwhelmed by the wave of globalization and go on about the various dogmatic trends. That is why the first condition of modernization of a new type is the preservation of one's own culture, one's own national code.

Therefore, we cannot do without the formation of a new worldview culture of attitudes to the required changes in social development, culture, without which it is impossible to join in the internal, spiritual, infinite dimension of freedom and the meaning of one's participation in the modernization processes, Encouraging self-understanding and mutual understanding, a new worldview culture in a modernizing society will contribute to the acquisition of individual and national identities, while preserving the universal values of spiritual harmony. To do this, the existing Kazakhstani humanitarian fund has all the necessary samples of the spiritual and moral strategy.

The policy of innovation development is oriented towards the implementation of this strategy in the modern educational space, since without the implementation of the state-wide formation of a free creative personality that actively uses the spiritual heritage in developing its self-awareness, one can not be sure of the success of Kazakhstan's modernization. It is the modern education system that should offer new formats for the educational activities of young people, in which the achievement of social and personal success by each young person is the result of diligence and positive life guidelines, the formation of innovative behavior among young people in Kazakhstan. It is young people, due to their sensitivity to everything new, adaptability to life changes, creative intellectual energy and readiness for socially active activity, the youth can become a conductor and accelerator of introducing new ideas, initiatives and technologies into practice [3].

At the same time, it is important to form a commitment to the principles of meritocracy («the power of the worthy») among young people. The main attribute of the modern professional career of a young specialist should be the recognition of his social success solely on personal merit. Young people must move forward, having positive ideals and being equal to the best, those who have risen to the peak of success due to their own talent, efficiency and personal responsibility.

An important condition for formation sense of social responsibility among the youth is to strengthen the spiritual and moral values Nationwide patriotic ideas «Mangilik El» and family welfare

values. Young people should become carriers of a new ecological ethic, take care of their native land and its natural resources of great importance for young people should be the principle of responsibility for one's health, rejection of bad habits, and the maintenance of a healthy lifestyle.

Therefore, there is a need to provide such knowledge and practical recommendations that would target every person, especially a young specialist, to educate yourself as an individual who is able to actively and independently analyze, evaluate, draw conclusions, make adequate, objective decisions that can participate in building open, democratic, legal society, the distinctive features of which are a dynamic social structure, high mobility, the ability to innovate and criticism.

Modern higher professional education is called upon to train specialists who not only have the competencies necessary for the technological implementation of professional activity but also professionals with the necessary level of a new quality culture in which the essential human forces, their spiritual and moral potential, harmonizing attitude of the spirit, consciousness and being rights.

Educational and professional activities in the university should help young people realize the justice and expediency of the demands placed on them, the transformation of ethical norms that are external to them in their own life principles, and the formation of a humanistic worldview and the ability to morally and volitional regulation of their behavior. In addition, a necessary condition for self-actualization and spiritual and moral development of students is their appeal to the samples reflecting the true values of national and universal culture.

Kazakhstan's acquisition of political independence, the formation of new economic relations, the transformation of social ties have raised many questions about the role of spiritual factors in these processes before the representatives of social and humanitarian knowledge. Understanding the need to offer a program of spiritual renewal adequate to political and socio-economic changes should determine the nature of the relevant studies.

The awakening of interest in the problem of spiritual modernization, the real need of the rebellious soul of our contemporary to find its way into the incomprehensibility of the chaos of new relations and other values, to find a higher goal (rather than the bustle of everyday life), to find the true meaning of its vital activity. Spirituality does not oppose the materiality of the world, it does not oppose the inner world of man to the external (natural, social) conditions of its existence, but is the manifestation of universal unity, the manifestation of the One particular person in its meaning of the essential function. «Recognition of spirituality as beingness is the «fusion of the World and Man» in the long and difficult process of self-improvement of man. The process of formation of the spirituality of the individual is a constant transformation of man, whose goal is to acquire a state of subtle perception and internal combustion, thanks to which the integrity and purification of man is achieved.

Orientation of man to the external world, to the cognition and change of this world, being built in an end in itself, into an immutable principle, impoverishes a person, leads to «cramming consciousness with the framework of empirical reality» to oblivion of the spiritual depths of the human being. All this, in the end, becomes the cause of human unfreedom, irrationality, immorality, meaningless existence and suffering. The restoration of the primordial integrity of human existence, the identification of the «inner man» within ourselves in the modern world is feasible only on the basis of spiritual practices offered as an accomplished experience of the spiritual ascetics of mankind. At the same time, it is no longer a matter of utilitarian activity to transform the world of objects and not even of creativity as the creation of something new in the surrounding reality: the task of transformation - the radical transformation of man himself - comes to the fore.

One of the threats of the modern world is the alienation of peoples from their ethnic roots, threatening the gradual loss of the identity and uniqueness of national cultures. Overcoming this threat is the essence of the revival of national cultures, which in the current situation presupposes both the creation of conditions and a mechanism for the formation of a national culture as a coherent system, unique and unique, capable of self-development and self-reproduction, and the establishment of a cultural environment that includes not only the objective world of the values of traditional culture, but also human activity, the person himself - the thinking and creating. An important condition for the implementation of these requirements in the general context of the emergence of new national relations is the mandatory change in the worldview matrix, the paradigm of consciousness, the categorical structure and way of thinking that determine the type and mode of human being in culture. This, in turn, is impossible without a transition to a methodology based on the recognition of the multidimensionality and self-worth of various forms of national and cultural life that overcomes a different kind of local cultural centrism. The key issue of this methodology is the attitude to the historical past of the people, which regardless of the emotional form of its perception has a self-worth as a fact

of the history of the people. It is necessary to master the legacy of the past «constructively, i.e. to implement positive continuity. And to master in the subject-personal aspect of social development, which will allow to determine correctly when answering the question: what is the significance of this heritage for the reform of society. The cultivation of the totalitarian forms of socialist culture led to the destruction of the ethnic core of the personally significant content of culture, which ultimately resulted in the formation in the human mind of a sufficiently stable marginal complex: the loss of the personality of one's own self, a sense of national dignity, responsibility and shame for the fate of its people; automation of the individual, loss of social ties, alienation from society. The revival of the national culture resists the dehumanization of man as a real possibility of the individual's self-attachment to the spiritual values of his people and the universal culture, when conditions arise in which the culture and spirituality of the individual are not reduced only to the totality of morally beneficial qualities that they acquire (kindness, conscience, honesty, etc.), but act as ways of constituting the personality of itself, the choice of its own image (the acquisition of self-identity, the meaning of individual existence), its fate.

B. Kasenov, exploring the historical aspect of the formation of a new Kazakhstani patriotism, comes to his own assertion that the Kazakhstani patriotic namys, «his true essence, his being within him are formed ... in the spiritual world of man - in the fiction of the person as a fatal love affair among all feelings - a feeling for the Motherland» [4; 26]. The highest moral demands of Kazakhstan's patriotic namys, without which its real implementation is impossible in B. Kasenov, first of all, they are named: «proud national Kazakh honor, in an organic relationship with all nations that makes up the patriotic Honor of the Kazakh people; proud national Kazakh conscience, in an organic relationship with all nations that make up the patriotic Conscience of the Kazakh people; proud dignity (as a unity of conscience and honor) of the Kazakhs, in an organic relationship with all nations, constituting patriotic dignity of the Kazakh people» [4; 29].

It is no accident that B. Kasenov in his study turns to the active aspect of the formation of patriotism in the context of an important social process - the professional self-determination of young people. In fact, the professional activity of a person in the modern world has largely become the prism through which beliefs, attitudes, and moods of a person are refracted. And in what spiritual atmosphere there is a choice and participation in the comprehension of professional activity, a dialectically contradictory, ambiguous process of maturing the personal patriotic namys depends. Creating an atmosphere of «creative spiritual revolution (continuous inspiration)» we promote not a formal but creative, competitive, free innovative process of «the development of patriotic namys in the system of profession and activity from beginning to end» [4; 44]. But such an atmosphere does not arise by itself, will not become a passive consequence of ready-made circumstances, conditions imposed on a person from the outside or only from above descended. It will become possible as a result of the constant overcoming of the situation of subordination of a person to a limited and unworthy economic, legal, political momentary order. The more urgent is the individual and social need for carrying out such work for each of us, in the course of which, overcoming our limitations and our unworthiness, we will be ready to resolve the urgent social and historical tasks.

The nature of individual freedom is able to manifest itself through a conscious attitude to one's own life choices. Freedom is a cause by itself and has no cause outside of itself. While the social reality of modern society produces mainly the type of person who is active outwardly, but inwardly passive, Philosophy insists on recognizing spiritual values as moral and mental powers. Possessing these powers, a person, while taking part in various types of social activity, is ready to accept responsibility for further social development.

References

- 1 Изотов М.З. Формирование человеческого капитала в независимом Казахстане: социально-философский анализ / М.З. Изотов, З.Н. Сарсенбаева, А.А. Хамидов. — Алматы: Ин-т философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2011. — 311 с.
- 2 Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / В.С. Соловьев. Сочинения: [в 2 т.]. — Т. 1. — М: Мысль, 1990. — 644 с.
- 3 Человеческий капитал как основа формирования инновационной культуры казахстанского общества (социально-философский анализ): монография / под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014. — 272 с.
- 4 Касенов Б. Казахстанский патриотический намыс: философский очерк / Б. Касенов. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 174 с.

К.Я. Аббасова, Д.К. Кусбеков

Қоғамдық сананы жаңғырту шеңберіндегі адами капиталдың рухани негізі

Мақалада қоғамдық сананы жаңғыртудың күрделі үрдісі адами капиталының қалыптасу мәселесі ретінде философиялық тұрғыдан қарастырылды. Әлеуметтік өзгерістердің негізгі шарты ретінде жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуі және жауапкершілігі рухани құндылықтардың бастысы екендігіне назар аударылды. Заманауи қоғам дамуының ерекше факторы ретінде адами капитал ұғымының әлеуметтік-философиялық талдауы ұсынылды. Авторлар басты назарды жоо-ның оқу-кәсіптік іс-әрекетінде жастардың әділеттілік және мақсаттылық талаптарын сезіну керектігіне баулуы, ең алдымен, сыртқы этикалық нормаларды өзінің ішкі өмірлік қағидаларына айналыдыру, сонымен қатар жастарда гуманистік көзқарас және жүріс-тұрысында моральдік-еріктік қажеттіліктерін дамыту. Авторлардың ойы бойынша, жеке дара бостандықтың мәні, саналы түрдегі өмірлік қажеттіліктерді таңдай алу мүмкіндіктерін ескеру қажет. Жаңа экономикалық қатынастардың қалыптасуы, әлеуметтік байланыстардың өзгерісі сұрақтарын қарастыру барысында мақала авторлары бір топ мәселелерді заманауи процестерге қатысты рухани факторлардың рөлі төңірегінде зерттеді, ал ол, өз алдына, ұсынылып отырған бағдарламаның рухани жаңару қажеттілігін, зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттын анықтайды.

Кілт сөздер: адами капитал, рухани құндылықтар, жаңғырту, қоғамдық сана, мәдени ойлау.

К.Я. Аббасова, Д.К. Кусбеков

Духовные основы человеческого капитала в контексте модернизации общественного сознания

В статье поднимаются проблемы формирования человеческого капитала в контексте философского осмысления непростого процесса модернизации общественного сознания. Аргументируются роль и значение духовных ценностей в воспитании самостоятельной и ответственной личности как главного условия необходимых социальных преобразований. Предлагается социально-философский анализ понятия человеческого капитала как важного фактора современного общественного развития. Авторы акцентируют внимание на том, что учебно-профессиональная деятельность в вузе должна способствовать осознанию молодыми людьми справедливости и целесообразности предъявляемых к ним требований, превращению поначалу внешних для них этических норм в их собственные жизненные принципы, а также формированию у молодежи гуманистического мировоззрения и способности к морально-волевой регуляции своего поведения. По мнению авторов, следует учитывать и то, что сущность индивидуальной свободы способна проявляться через сознательное отношение к своему жизненному выбору. Свобода имеет причиной саму себя и не имеет причины вне себя. Рассматривая вопросы формирования новых экономических отношений, трансформации социальных связей, авторы статьи определяют круг вопросов, связанных с ролью духовных факторов, имеющих место в современных процессах, и утверждают, что понимание необходимости предложить программу духовного обновления должно определять характер соответствующих исследований.

Ключевые слова: человеческий капитал, духовные ценности, модернизация, общественное сознание, культура мышления.

References

- 1 Izotov, M.Z., Sarsenbaeva, Z.N., & Khamidov, A.A. (2011). Formirovanie chelovecheskogo kapitala v nezavisimom Kazakhstane [Formation of human capital in independent Kazakhstan: socio-philosophical analysis]. Almaty: Institut filosofii i politologii Komiteta nauki MON RK [in Russian].
- 2 Solovev, V.S. (1990). *Opravdanie dobra. Nравstvennaia filosofiia [Justification of the good. Moral philosophy]*. (Vol. 1-2; Vol. 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Shaukenova, Z.K. (Eds.). (2014). Chelovecheskii kapital kak osnova formirovaniia innovatsionnoi kultury kazakhstanskogo obshchestva [Human capital as the basis for the formation of an innovative culture of Kazakhstan society (social and philosophical analysis)]. Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- 4 Kasenov, B. (2007). *Kazakhstanskii patrioticheskii namys [Kazakhstani patriotic namys: Philosophical essay]*. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Russian].

Д.К. Кусбеков

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: dumandoc@mail.ru)*

Діни экстремизмнің пайда болу алғышарттары (философиялық тұрғы)

Мақалада «діни секта», «экстремизм» және «терроризм» ұғымдары әлеуметтік-философия тұрғысынан анықталды. Секталардың даму жолдары және адамдарды арбау механизмдері жан-жақты ашылды. Діни секталар, экстремистік ұйымдар террористік лаңкестікке жол ашатындығы қарастырылды. Сондықтан діни секталар жай қарапайым топ емес, күрделі иерархиялық құрылымы бар ұйым екендігі баяндалды. Автор оларды қауіпсіздік және деструктивтік тұрғыда екі топқа бөлді. Және діни секталарға сипаттама беру арқылы алғышарттарын қарастырды. Діни экстремизм, қоғамдық жат құбылыс сияқты, өзіндік себебі мен заңдылықтары бар. Оны кездейсоқ құбылысқа жатқызуға болмайды. Осыған орай, автор бар болған шындықпен емес, оның пайда болған алғышарттарымен күрес жүргізу керектігін баса айтады. Дәл осы әдістің нәтижесі көп кешіктірмей өзінің жемісін берді. Экстремизмнің жат құбылыс ретіндегі себебін іздеу, өз алдына, онымен күрес жүргізу құралдарына алып келеді. Бірақ қандайда құбылыс болмасын, ол тек бір ғана факторға негізделмейді. Яғни, әр жеке құбылыстардың себебі қатып қалған жалғыз, абсолют емес. Ол діни экстремизмге де қатысты мәселе. Сол себепті автор «діни сектаны» экстремистік идеялардың пайда болу ошақтарының бірі ретінде қарастырады. Оның себептері әртүрлі. Адам әлеуметтік пенде болғандықтан, көпқырлы. Мәселен, діннің мәні және мақсаты туралы толық түсініктің (білімнің) болмауы дінге деген радикалдық қатынасты тудырады. Діни экстремизмнің пайда болу себептерінің бірі, діннің қай түрі болмасын (буддизм, христиан, ислам т.б.), діни сауатсыздық. Адамдардың діни сауатсыздықтарын жақсы пайдалана білген «дін басшылары» оларды сектаға кіруге итермелейді. Нағыз ақиқат сол жерде деген ұғым қалыптастыруға тырысады. Автор мақалада діни ұйымдардың барлығын сектаға жатқызбайды, керісінше, «діни сектаның» жұмыс істеу тетігіне сипат беру арқылы оның басқа діни ұйымдардан айырмашылығын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: секта, экстремизм, терроризм, саясат, құқықтық сана, моральдік сана, конфессия, авторитарлық.

Діни экстремистік ұйымдардың ұйымдастырылған қоғамдық нормаларға жат көптеген іс-әрекеттеріне анықтама беру кезінде зерттеушілер сол әрекеттерге сәйкес ұғымдық-танымдық аппараттың болмау мәселесіне тап болады.

Философия, әлеуметтану, саясаттану және психология әдебиеттерінде осындай құбылыстарды сипаттау үшін «тоталитарлық секта», немесе «авторитарлық секта», түсінігін қолданады. Біз оны «діни секта» деген ұғыммен байланыстырдық. Ғылыми әдебиеттерде ол көбінесе «деструктивтік культ», «деструктивтік мазмұндағы діни ұйымдар», «қоғамға қауіпті діни ұйымдар», тағы басқа мағыналарды қолданады. Оған себеп діни секта мен тоталитарлық сектаның арасында формалды ғана айырмашылық бар. Діни не тоталитарлық секта болсын, көздеген мақсаттары және қолданатын механизмдері бір-біріне ұқсас, кейбір жағдайларда бірдей деп те айтуға болады. Сыртқы формасы әртүрлі болғанымен, ішкі мазмұны бір-біріне ұқсас. Оны біз төменде дәлелдеп беруге тырысамыз. И.Я. Кантревтің пікірі бойынша, дінтануда «тоталитарлық секта» ұғымы аз қолданылады. Сондықтан «секта» немесе «культ» деген анықтамалардың орнына жаңадан пайда болған діни ұйымдарды «жаңа діни қозғалыс» деген атаумен анықтаған дұрыс болады деген пікір айтқан болатын. Оған түрткі болған ағылшын әлеуметтанушысы А. Баркердің еңбектері. Ол заманауи діни ағымдарға қатысты көптеген зерттеулер жүргізген болатын.

«Діни секта» анықтамасының басты кемшілігі нақты белгіленген және тұрақты классификациялық белгілер жоқтығында. Осыған орай қандайда жаңа діни ұйымдар немесе діни-философиялық ағымдар немесе жай ғана ғылыми-біліми ұйымдар болмасын, оның барлығын «секта» немесе «культқа» жатқыза беруге болатындай мүмкіндік туындайды. Сондықтан діни ағымдар мен зайырлылық ұйымдарды ажырата білген дұрыс.

Діни секта — ол ұйымның ерекше түрі, оған авторитарлық басқару жүйесі тән. Мұндай секталарда адам бостандықтары мен құқықтарын шектеу, оның өміріне және денсаулығына қауіп төндіру сияқты іс-әрекеттер орын алады.

Батыс елдерінде діни сенім бостандығы мәселесі ұзақ жылдарға созылған тарихы бар. Еуропа орта ғасыр тарихы және де сол заманда философияның таным, ғылым ретінде атқарған рөлін айтсақ, соның өзі дәлел. Ортағасырлық Еуропа елдері үшін діннің шарықтап тұрған кезеңі еді. Діни фанатизм сол елдердің мәдениетін бір жарым ғасырға шектеп, дүниетанымдық дағдарысқа алып келді. Сондықтан діни сенім бостандығы көптеген батыс мемлекеттерінде және Қазақстан Республикасында конституциялық заңмен реттеледі және қорғалады.

Қазіргі жаңа діни ағымдардың жіктелуін қоғамдық қауіпсіздік және деструктивтік тұрғысынан анықтап, оларды топтарға бөлейік.

Бірінші топ. Діни ілімдерінде деструктивтілік белгісі айқын орын алмаған секта. Яғни, бір жағынан, адамға дүниетанымдық жағынан ешқандай қауіпсіздік тудырмайды. Бірақ қоршаған ортамен ашық қарым-қатынасқа түспеседе, қандайда ішкі немесе сыртқы жағдайларда қарсы тұруға тырысады.

Екінші топ. Діни ілімдерінде деструктивтілік белгісі айқын орын алған секта, бірақ қандайда объективтік немесе субъективтік себептерге байланысты қолданбайды немесе сирек қолданады.

Үшінші топ. Діни ілімдерінде деструктивтілік белгісі айқын орын алған және оны тәжірибеде кеңінен ашық қолдануға тырысады. Үнемі белсенділік танытады. Жоғарыда аталып өткен діни ағымдардың үш типологиясы да қоғамға қауіпті. Олардың қауіптілігін белсенділіктері арқылы анықтауға болады.

Діни секталар «шіркеу мен шіркеулердің қандай да бір ерекше — діни идеяларды тудырудың және ұйымдастырудың дербес типі» [1; 204]. Осының барлығы діни экстремизмнің дамуы үшін объективті құрылымдық алғышарттар болып табылады. Діни секталардың таралуы өз кезегінде рухани әлемде әлеуметтік ауытқу болып табылады, өйткені оған академик В.Н.Кудрявцев бөліп қарастырған әлеуметтік ауытқулардың белгілері тән. Нақтырақ айтқанда: 1) белгілі бір көпшілік немесе жалпылық сипат алуы. Шамамен алғанда алты миллион адам XX ғ. соңында осындай діни бірлестіктерге барған; 2) осы бірлестіктердегі тұрақтылық [2; 95].

Әлеуметтік философия және дінтану тұрғысынан діни секталардың феноменологиясы мен этиологиясы мәселесін қарастыру көптеген кешенді мәселелерді тудырды.

Діни секталардың қызметін жоғарыда жалпы анықтап бердік. Өз мақсаттарына сәйкес, сенім бостандығын жүзеге асыруда, оны кері пайдаланушылықтың әртүрлі тәсілдерімен жүретіндігі бізге мәлім. Діни секта діни экстремистік ұйымды құру үшін қандай да бір объективті құрылымдық алғышарт ретінде және діни экстремизмнің таралуы белгіленген нормалар жат аясында талқылауға тән аспектілердің бірінен тұрады.

Нәтижесінде «секта», «діни секта», «жеке басқа табыну» «деструктивтік ғұрып» әлеуметтік жағынан жағымсыз ұғымдарға айналып, қылмыс жасау, алдау, алаяқтық, террор секілді түсініктермен тығыз байланысты болды, ал ол, өз алдына, теріс эмоциялық күйге алып келеді.

Әлеуметтік философия, дінтану және саясаттану әдебиеттерінде діни секталарға қатысты келесі тұжырымдарды кездестіруге болады: «діни секталар – ұйымдасқан қылмыстық топтың формасы» [3; 62], «діни секталар құлдықта, жезөкшелікте, өнер және тарихи құндылықтарды шет елге шығару мақсатында, антиквариаттарды ұрлауды ұйымдастыруда, валюталық қылмысты жүзеге асыруда қатысады» [3; 47].

Осы орайда А.В.Тонконоговтың түсініктері пікірталас тудырады, ол ешқандай эмпирикалық дәлелдерді келтірмей, осы мәселе бойынша арнайы әдебиеттерге сілтеме жасамай, секталар мен қылмыс арасында теңдік белгісін қояды. Сонымен қатар ол «сектаның саяси қылмыспен бірдей екендігі, секталардың өкілдері экономикалық қызмет аясында көптеген қылмыстар жасайтындығы, қылмыс пен «сектаның» арасында жалпы шекара ғана бар екендігін айтады» [4]. Олардың арасында байланыс бары сөзсіз. Бірақ оны таза саясатпен немесе экономикалық қызметпен байланыстыру дұрыс емес. Себебі қарастырып отырған мәселенің ауқымын шектейді.

Қоғамдық қауіпсіздік саласына қатысты мәселелердің басқа кешені — бұл діни секта мүшелерінің қоғамдық нормаларға жат мінез-құлқы механизмі мен көздеген мақсаттарының ерекшеліктері. Діни секталардағы террористің немесе экстремистің жеке басы, қоғамдық қатынастың субъектісі ретінде философия, әлеуметтану, саясаттану және психология үшін қызығушылық тудырады. Дәстүрлі емес діндер, дәстүрлі діндерге қарағанда, жоғары қарқынмен дамуда. Бұл беталысты (заңдылықты) Д.Е. Фурман, К. Каарияйнен байқаған [5]. Діни секталардың таралу себеп-салдары мен шарттары біршама әлеуетті тұрақсыз құбылыс ретінде психологиялық тұрғыдан да қарастырылуы керек.

Діни сектаның виктимологиялық аспекті дербес заңбұзышылық мәселеден ғана тұрмайды. Діни секталардың іс-әрекетінің нәтижесінде құрбан болған бірлестіктің мүшелері оның отбасы немесе бауырлары болуы мүмкін. Діни секталардың басты әрі ерекше бір сипаты, ол жеке тұлғаның біруақытта құрбан да және қылмыскер де болу жағдайы. Яғни, бір жағынан, ол діни сектаның құрбаны болады (психологиялық жағдай), екінші жағынан, қылмыстың субъекті (іс-әрекеті). Олардың қылмыстық табиғатын түсіну және талдау үшін келесі мәселені ескеру қажет: діни бірлестік шіркеу және мешіт емес, секта немесе культ (жеке басқа табыну) болып табылады, оның мүшелері православие, ислам, буддизм, иудаизм, католицизмнен ерекше, діни доктринаның жолын ұстанады, бірақ оларды заңбұзушылар немесе қылмыскер ретінде қарастыруға және қудалауға негіз жоқ. Себебі олардың діни доктриналарында нақты экстремистік идея жоқ немесе айқын емес. Жоғарыда діни ілімдердің типологиясын қарастырғанда оны айтқан болатынбыз. Біздің пікірімізше, діни секта қылмыстану тұрғысынан діни-экстремистік ұйымды құру үшін, қандай да бір объективті құрылымдық алғышарт ретінде қарастырылуы керек, бірақ оның өзі жеткіліксіз және негізсіз.

Діни секталар мәселесіне келгенде, оның саяси мәнін де ұмытпаған жөн. Діни секталар, ұйым ретінде, саясатқа да көзделген. Сондықтан дінге негізделген саяси экстремизмнің де негізі бар. Діни-саяси экстремизм, ол мемлекеттік билікті күшпен басып алуды көздейді. Мақсатына жету жолында дінаралық және ұлтаралық шиеленісті тудыруға тырысады. Осыдан келіп туындайтыны саяси экстремизм.

Діни секталарға сипаттама

XX ғасырдың 60–70-жылдарында пайда болған діндарлық көрінісінің дәстүрлі емес формалары қарама-қайшылыққа толы әртүрлі кешенді құбылыс болып табылады, бұл осы құбылысты анықтайтын бірыңғай түсінікті жасауда күрделілік тудырады.

Біз әдебиеттерді талдау барысында осы құбылысты сипаттауға және келесі амалдарды бөлуге мүмкіндік туды: теологиялық, психологиялық, әлеуметтік, қылмыстанулық.

Діни сипаттама. Дінтанушылар діни секталардың доктриналарын дәстүрлі дінге сай келу немесе келмеу тарапынан зерттейді, олардың идеологиясының ерекшеліктерін қарастырады. Алайда әлеуметтік ортада осы секталар қызметін, заңды жағынан мәнді жағдайларда жақтаушылар құлқының психологиялық ерекшеліктерін талдау дінтану амалдың шегінде жатыр, бұл оның шектеулі екендігін көрсетеді. «Шіркеу қазіргі өркениет тудырған мәселелерді түсіне отыра, әлемнің тағдырына жауапкершілікпен қарайды» [6; 332]. Діни секталар тұрғындар арасында насихаттау жолдары жетілгендіктен (интернет көздері), мемлекет тарапынан оған шек қою мүмкіндіктері әлсіздеу болады.

Қоғамдық нормаларға жат іс-әрекеттерді талдаудағы діни сипаттама А. Августин, Ф. Аквинский және тағы басқа ортағасыр ойшылдарының еңбектерінде белсенді талқыланады. Қоғамдық нормаларды бұзатын іс-әрекеттерді діни тұрғыдан түсіндірмелері эзәзілдің (шайтанның ісі) әрекетінен қоғамдық қауіпті әрекетті байланыстырды. Бірқатар заманауи ислам мемлекеттерінде шариат соттарының тәжірибесі аса тұрақты болып табылады.

Қылмыс түсінігі зұлымдықтың шектен тыс көрінісімен байланысады. Қылмыскер — зұлымдықты тікелей іске асыру құралы. Діндарлардың негізгі идеясы қылмыс жасау адамның құдайдан теріс айналуы немесе эзәзілдің билігінде (сатанизм) болғандығының нәтижесі болып табылады.

Қоғамдық нормалардан жат қылықтарды талдауға діни амалдар аясында жасалатын идеялар аса күрделі. Олардың көпшілігі дәлелденбейтін сипатқа ие. Сонымен бірге олар зұлымдық құбылыстар болмысының жаңа қырын, жаңа жазықтығын ашады. Оларға сәйкес ғылыми болжамдардың негізіне қойылған болуы мүмкін, күрделі дүниетанымдық көзқарастық мәнге ие. Мұндай идеяларға жататындар:

- қоғамдық нормаларды бұзу — ол зұлымдық. Зұлымдық іс-әрекетке жол бермеу — ол игілік;
- жағымсыз іс-әрекеттерге әсер етудің мақсаты — зұлымдық пен жақсылық арасында қарама-қайшылықтарды шешу жолы арқылы, жоғары әділдікке жету — қоғамның мақсаты;
- зұлымдықпен күрес құдаймен жайнатылған;
- ізгілік, онтологиялық жағынан, жамандықтан күші — зұлымдықпен қарсы күресте қуат берудің қайнар көзі осында;
- зұлымдыққа әсер етудің діни шаралары, біршама жамандықты бәсеңдету мүмкіндіктеріне ие. Олардың негізгілері уағыз, жақсы іс-әрекеттер және дұрыс көзқарас, қайырымдылықтың нұсқасы болып табылады. Сонымен бірге намаз оқу, медитация, спортпен шұғылдану, қайырымдылық

қорларын ұйымдастыру және басқа сияқты зұлымдыққа қарсы әсер етудің дәстүрлі емес шараларымен тығыз байланысты;

– зұлымдыққа қарсы тұру үшін басты екіпінді әрбір адам, ең алдымен, өзінен бастауы қажет, яғни өзін-өзі кемелдендіру немесе жетілдіру керек.

Құқықтық сипаттама. Діни сектанттық (діни-экстремистік ұйымдардың) феноменін зерттеудегі екінші сипаттамасы құқықтық бағыт болып табылады.

Құқықтық сипаттама діни секталардың әрекетін құқықтық реттеу шектерін дұрыс орнату үшін (қалайтын және мүмкін болатын); діни сеніммен байланысты зұлымдық жасаған жағдайда осындай түрдегі діни ұйым қатысушыларының жауапкершілігін жекешелендіру және дифференциациялау, сондай-ақ діни ұйымдардың қызметін реттейтін құқықтық нормаларды, діни-сектанттық мәселесіне кешенді әлеуметтік-құқықтық амалдың қажетті жасақтамаларын мағынаға сәйкес талқылау үшін қажетті ғылыми алғышарттар құрады.

Діни-экстремистік ұйымның құрылымдық негізі ретінде діни секта түсінігін анықтау үшін «секта» және «діни» санаттарын сараланған түрде қарастырған жөн.

Ұйымдастырушылық құрылым ретінде сектаның ерекшелігі келесі белгілермен сипатталады: 1) ену шарттары; 2) мүшелердің елігу деңгейі; 3) жалпы әлемге деген қатынас.

Психологиялық сипаттама. «Көбінесе террористердің логикасы олардың жалпы мәдени деңгейіне байланысты» [7; 182]. Осы құбылыс туралы түсінік психологиялық немесе сонымен тығыз байланысты белгілер мен қасиеттердің үйлесімін пайдалану көмегімен беріледі. Діни секталардың келесі психологиялық сипаттамаларын бөлуге болады:

– өз идеяларын насихаттау жолында ерекше белсенділік таныту;
– олар тек өзі жоғары біліммен, шынайы Құдайдың сөзімен, қасиетті жазбаларға ие екендігіне нық сенім;

– жетекшіге жаны жақындық немесе берілгендік;

– көшбасшының харизматикалық сипаты;

– өзін ерекше, басқа топтардан керемет деп қабылдау;

– діни секта мүшелері өмірінің барлық тараптарын реттеу, қатаң тәртіп;

– жеке тұлғаның өзіндік қасиетін басу немесе жоққа шығару;

– дәстүрлі діни ілімдерден ауытқу.

Осы белгілердің жиынтығына Р.Ж. Ловингер профессионалдықтың тыс және эзотерикалықты (бейхабарлардан жабық, ішкі білімнің болуы), тығыз топшілік байланыстар, ғибадаттар мен тәжірибелердің жоғары эмоциялығы, олардың авторитарлық сипатын қосады.

Оларға «біз» және «олар» кешені, өзін қоршаған әлемге, мәдениетке қарсы қою; өз идеяларын белсенді насихаттау; әлем және оның шынайылықтарынан бөлінуге әкелетін топ мүшелерін толық оқшаулау, өмір философиясы мен стратегиясын анықтайтын орталық бедел секілді жаңа діни топтардың сипаттамаларын анықтауға болады.

Жаңа діни топтарға сөзсіз беделдіктің жеке көзі деп «қасиетті кітаптар» қастерлейтін үгіттеуші, негізін қалаушының болуы жатады. Жаңа діни топтар авторитарлы және жақтаушылардың саналы, өзіндік тәуелсіз ойлауын қолдайды; өз әрекетін құпиялық ахуалмен қоршауға тырысады, оларға қудалау сипаты тән; өзіне жаңа адамдарды тартқанда алдау, арбау және жақтаушыларды басқаруда қорқыту технологиясын пайдаланады.

Заманауи әдебиеттерде жеке басқа табынудың келесі сипаттары берілген: харизматикалық басшы, ерекше отбасының болуы, басшының айналасында ұйымдастық, барлығы үшін міндетті мінез-құлық нормалары, әлемге деген ақырзамандық көзқарас (ақырзаманды күту), жаңа Ислам әлемін құру (Халифат), «адасқандармен» қасиетті соғыс жүргізу.

Психологиялық амалды пайдаланудың негізгі қиындығы мынадан тұрады: онда бірлестіктің қызметінде және фанатизмге белсенді қатысуды белгілеу, топтық нормаларды қабылдау және топқа сөзсіз бағыну, епті сендіру және бағдарламаландыру, басқарушының беделін және діни ұстаз беделін белгілеу мүмкін емес. «Жалпы адамның іс-әрекет ету қызметі (мотивация) оның мән беруінде жатыр» [8; 52]. Сондықтан, адамның мотивациясын толық ашып беру мүмкін емес. Бұл психологиялық жағдай адамның ішкі жан-күйін сипаттайды.

Психологиялық амалда діни секталардың болмыстық мәнінде екендігі және олардың ерте кезеңдегі, яғни ХХ ғ. басында, туындаған діни секталардан қағидалық айырмашылығы неде, қандай түрлерге бөлетіндігі айқын емес, сонымен бірге мінез-құлықтың уәждемесі де анық емес болып қалады.

Әлеуметтік сипаттама. «Діни секта» түсінігін жасаудағы әлеуметтік амал, ең алдымен, өмірде оны іске асыру, болмыстық немесе өмір сүру, жүзеге асырудың қандай да бір діни доктринасын қамтамасыз ететін арнайы әлеуметтік құрылымын талдаумен байланысты.

«Шаруашылық және қоғам» еңбегінде М.Вебер алғашқылардың бірі болып, діннің қоғамда қызметін қамтамасыз ететін құрылымдарды талдау, әлемге қатынас; мүше болу шарттары; ішкі ұйымның ерекшеліктері секілді өлшемдерге сүйене отырып, олардың жіктелімін жасауға талпынады. Осы өлшемдердің негізінде автор «секта — шіркеу» дихотомиясын ұсынды және шіркеу мен секталардың әлеміне келесі қатынасты анықтады: шіркеу өзін әлемге қарсы қоймайды, оның мәдениетін қабылдайды, олардың тәртібімен келіседі, осы әлемге «қоршалған» әмбебап ұйым болуға тырысады; ал секта, керісінше, әлемді жоққа шығарады, декларациялайды және оның құндылықтары, нормалары және ережелерін қабылдамайтындығын көрсетеді. Біздің ойымызша, дін мен сектаның арасында осындай мәндік айырмашылық бар екендігі күмәнсіз. Діни секта бастапқы кезде ашықтан ашық қоғамға, жалпы әлемге қарсы тұрмайды, керісінше, табиғаты қоршаған ортамен бір екендігін және диалектикалық байланыста екендігін көрсетуге тырысады. М.Вебер дәстүрлі дін ілімдерін ұстанатын ұйымдарды инклюзивті топқа (*мен немесе біз, сенімен немесе сіздермен біргеміз*), ал дәстүрлі діни ілімдерді ұстанбайтын діни секталарды эксклюзивтіге (*мен немесе біз, саған немесе сіздерге қарсымыз*) жатқызады. Нақты осы соңғы жағдай мынамен ерекшеленеді: секталар — бұл ерекше, дәстүрлі емес құндылықтармен, нормалармен, ережелері бар топтар, олар жалпылай қабылданған нормаларға біршама дәрежеде қарама-қайшы келеді, бұл топтың және оның жеке мүшелерінің жалпылай қабылданған өзара қатынасын шарттандырады. Осы заңды мәні бар жағдайларда жақтаушылардың мінез-құлқына елеулі әсер көрсетеді.

Діни ұйымдарға мүше болу жағдайларын анықтай отырып, М.Вебер шіркеуге бюрократиялық ұйымдар тән (ол кәсіби дін басшыларға және әкімшілік түрдегі қолбасшыға ие), ал сектаны харизматикалық ерекшелігі бар басшы басқарады, кәсіби тұрғыдағы рухани дін басшысы жоқ, құдайға құлшылық ету немқұрайлы және эмоционалды түрде өтеді деп болжайды.

Аталған жағдайлардың негізінде Э.Трельч әртүрлі түрдегі діни ұйымдардың идеалды үлгілерін сипаттауға талпыныс жасады: шіркеу, мешіт т.б. Автор ресми мойындалған діни ұйым, біріншіден, консервативті, әлемдік тәртіпті қабылдаушы, өзінің мүддесінде мемлекет пен басқарушы топтарды пайдаланады; екіншіден, әмбебап, қоғамның әртүрлі қабаттарымен өзара әрекеттесуге тырысады деп санайды. Секта әлемге, қоршаған қоғамға және мемлекетке қатысты бейтарапты немесе тіпті басқыншыл, дұшпандық ұстанымда болатын адамдардың салыстырмалы кішігірім тобынан тұрады, оқшаулануға және тұйықталуға тырысады. Нақты осы құқық, серт, меншік, билік және т.б., әлем мен оның тәртіптерін мойындаудан бастарта отырып, әлемнен жырақтайтын сектанттық аскетизмнің ерекшеліктерін анықтайды, ал шіркеулік аскетизм — бұл жоғары мақсатқа жету тәсілдерінің бірі, діндарлықтың көрінісі.

Әлеуметтік амалдың жақтастары және ұстанушылары «бір әлеуметтік топ түрінің мысалы, діни секта басқа типке, мысалы, шіркеу немесе мешітке ауысу мүмкіндігі туралы» теория аясында топтың құрылымы, оның әлемге қатынасы, мүшелік шарттарында біршама өзгеріс болуы керек немесе атауын өзгерту қандай да бір басқа діни сектаның қайта қарап шығару келешегін қарастырады. Біздің зерттеуіміз үшін бұл жағдайлар қызықты, себебі оларды есепке алуға және қайта құрылып жатқан топтардың қылмыстылығын болжауға мүмкіндік береді.

Көптеген әдебиеттерде секталарды шіркеу дамуының алғашқы сатысы ретінде қарастыруға талпыныстар болды. Секталарды талдауға әлеуметтану классиктері жасаған амалды қолдана отырып, келесі түсініктерді ескеру қажет. Діни топтар туындайтын және дамитын әлеуметтік жағдайлардың өзі өзгеріске ұшырады. Көптеген заманауи мемлекеттер, соның ішіне Қазақстан да зайырлы сипатқа ие, осыған байланысты мешіт, шіркеу және секталардың ерекше белгілері өз мәнін және өзектілігін жоғалтты.

Сектаның осы сәті, шіркеулерге қарағанда, әмбебап, кеңінен тараған және шіркеуді өзін сәйкестендіру үшін шыққан жері ретінде қабылдамайтындығы туралы Б.Уилсон пікірімен келісеміз. Секуляризацияланған қоғамда мұндай субстанция жалпы әлем болып табылады.

Жаңа діни қозғалыстар бүкіл қоғам мен діндердің құндылықтары мен нормаларына оның құрамдас бөлігі ретінде қарсы тұрады.

Бұдан басқа, қазіргі кезде діни секталарға кіру жеке тұлғаның еркін, саналы таңдауы ғана емес, осы сипаттағы топтарға тән психологиялық әсерлердің нәтижесі болып табылады.

Сонымен, әлеуметтік амал әртүрлі діни топтардың ұйымдастырушылық құрылымының ерекшеліктерін қарастырады. Әлеуметтанушылар үшін діни идеяларды ұйымдастырудың бір түрін басқасынан ерекшелендіретін жағдайлар маңызды. Осы көзқарас төңірегінде әртүрлі діни топтар зерттеледі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Трельч Э. Церковь и секта / Э. Трельч // Религия и общество: хрестоматия по социологии религии. — М.: Юрист, 1996. — С. 233.
- 2 Кудрявцев В.Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / В.Н. Кудрявцев, Ю.В. Кудрявцев, В.С. Нерсисянц. — М.: Юрид. лит., 1989. — С. 319.
- 3 Башкатов Л.Д. Религиозные преступления: видовой состав, причины и условия, профилактика / Л.Д. Башкатов, О.В. Старков. — М., 2000. — С. 165.
- 4 Тонконогов А.В. Профилактика сектантства в среде осужденных к лишению свободы / А.В. Тонконогов // Закон и право. — 2004. — № 9. — С. 58.
- 5 Каарийнен К. Верующие, атеисты и прочие (эволюция российской религиозности) / К. Каарийнен, Д.Е. Фурман // Вопросы философии. — 1997. — № 6. — С. 36.
- 6 Артемьев А.И. Религии в Казахстане: хрестоматия / А.И. Артемьев, И.Б. Цепкова, С.Ю. Колчигин. — Ч. II. — 2-е изд., испр. и доп. — Алматы: Бастау, 2011. — 360 с.
- 7 Ольшанский Д.В. Психология террора / Д.В. Ольшанский. — М.: Питер, 2002. — С. 288.
- 8 Еникеев М.Я. Юридическая психология: учебник / М.Я. Еникеев. — М.: Норма, 2008. — С. 512.

Д.К. Кусбеков

Первопричины возникновения религиозного экстремизма (философский аспект)

В статье понятия «религиозная секта», «экстремизм» рассматриваются в социально-философском аспекте. Всесторонне раскрываются возможные пути развития сект, механизмы вербовки людей и создания отдельных общин для деструктивного воздействия на человека. В статье описываются традиционные и нетрадиционные религии и определяется опасность деструктивных культов с разнообразными методами психологического влияния и психологических манипуляций. Религиозные секты, отличаясь замкнутостью, погружением в свою идею, далекую от религии, рассматриваются как путь к экстремизму и терроризму, так как отличаются реакционной сущностью, имеют негативные особенности и сложную иерархическую структуру. Автор дает характеристику религиозных сект, отмечая, что учение и деятельность деструктивных сект исключают рациональное осмысление, негативно влияют на духовную жизнь человека, направлены на разрушение личности. Религиозный экстремизм, в основе которого лежит противоречащее обществу религиозное оппозиционное объединение, требует всестороннего изучения. Автор рассматривает религиозную секту как общественную опасность и считает, что именно секта может пропагандировать экстремизм и терроризм, идеологически одурманивая человека на основе религиозного фанатизма. Сектантские проповедники, ловко используя определенную ситуацию, отсутствие религиозного иммунитета человека, его доверчивость, психическую и нравственную неустойчивость, стараются внушить ему сектантское радикальное учение, претендующее на исключительность, «божественную правду», окончательную истину. Автор, разграничивая религиозные организации и религиозные секты, описывает основные признаки и механизм деятельности последних.

Ключевые слова: секта, экстремизм, терроризм, политика, правовое сознание, моральное сознание, конфессия, авторитарность.

D.K. Kusbekov

Root causes of religious extremism (philosophical aspects)

The article considers the concepts of «religious sect» and «extremism» in the social and philosophical aspects. The possible ways of development of sects, mechanisms of recruiting people and creating separate communities for destructive influence on people are in full disclosure. The article describes traditional and non-traditional religions and defines the danger of destructive cults with various methods of psychological influence and psychological manipulation. Religious sects, distinguished by their closeness, immersion in their idea, which is far from religion, are considered as a path to extremism and terrorism, because they differ in their reactionary essence, they have negative features and a complex hierarchical structure. The author pro-

vides a description of religious sects, noting that the teachings and activities of destructive sects exclude rational comprehension, have a negative effect on the spiritual life of people, and are aimed at destroying personality. Religious extremism, based on religious opposition associations that are at variance with the society, requires comprehensive study. The author views the religious sect as a public danger and believes that it is the sect that can propagandize extremism and terrorism, ideologically intoxicating people on the basis of religious fanaticism. Sectarian preachers, deftly using a certain situation, as well as lack of religious immunity of a person, his credulity, mental and moral instability, try to instill in him a sectarian radical doctrine which claims exclusivity, «divine truth», the ultimate verity. The author, delimiting religious organizations and religious sects, describes the main features and the acting mechanism of the latter.

Keywords: sect, extremism, terrorism, politics, legal consciousness, moral consciousness, religion, authoritarianism.

References

- 1 Trel'ch, J. (1996). Tserkov i sekta [Human and religion]. *Relihiia i obshchestvo: hrestomatiia po sotsiologii religii – Religion and society: reader on the Sociology of Religion*, 233. Moscow: Yurist [in Russian].
- 2 Kudriavtsev, V.N., Kudriavtsev, Yu.V., & Nersesiants, V.S. (1989). *Sotsialnye otkloneniia. Vvedenie v obshchuiu teoriiu [Social deviations. Introduction to the general theory]*. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 3 Bashkatov, L.D., & Starkov, O.V. (2000). *Reliioznye prestupleniia: vidovoi sostav, prichiny i usloviia, profilaktika [Religious crimes: species composition, causes and conditions, prevention]*. Moscow [in Russian].
- 4 Tonkonogov, A.V. (2004). Profilaktika sektantstva v srede osuzhdennykh k lisheniiu svobody [Prevention of sectarianism in the environment of convicted persons to imprisonment]. *Zakon i pravo – The law and the right*, 9, 58 [in Russian].
- 5 Kaariajnen, K., & Furman, D.E. (1997). Veruiushchie, ateisty i prochie (evoliutsiia rossiiskoi relihioznosti) [Believers, atheists and others]. *Voprosy filosofii – Question of philosophy*, 6, 36 [in Russian].
- 6 Artem'ev, A.I., Tsepikova, I.B., Kolchigin, S.Yu. (2011). *Relihiia v Kazakhstane [Religion in Kazakhstan]*. (Vol. 1, 2; Vol. 2). Almaty: Bastau [in Russian].
- 7 Ol'shanskij, D.V. (2002). *Psikhologiiia terrora [The psychology of terror]*. Moscow: Piter [in Russian].
- 8 Enikeev, M.Ya. (2008). *Yuridicheskaiia psikhologiiia [Legal psychology]*. Moscow: Norma [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abbasova, K.Ya.** — Candidate of philosophical sciences, professor of the Department of sociology, Baku State University, Azerbaijan.
- Abdrahmanova, A.A.** — Master of law, Senior lecturer, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and national history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Abou Taam, Kh.** — PhD, Lebanese International University, Beirut, Lebanon.
- Alzhanova, E.E.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of history, Kh.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Amrina, M.S.** — Candidate of historical sciences, Associate professor, Department of archeology, ethnology and national history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Askhat, G.** — PhD student of the Department of International relations, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.
- Dmitriev, Ye.A.** — Junior researcher, Saryarkinsky Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Ilyasov, Sh.A.** — PhD, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and national history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Karsybaeva, Zh.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kazbekova, N.A.** — Candidate of historical sciences, Senior lecturer, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Khassenova, Zh.O.** — PhD student of the Department of Eurasian studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Khlebnikov, I.D.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and national history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kokumbaeva, B.** — Doctor of philosophical sciences, Professor, Pavlodar State Pedagogical Institute, Kazakhstan.
- Kukushkin, A.I.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kusbekov, D.K.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Mazhitova, Zh.S.** — Doctor of history, Associate professor, «Astana» University, Kazakhstan.
- Murakami, Ya.** — PhD, Ehime University, Matsuya, Japan.
- Mussabekova, R.M.** — Candidate of philology, Associate professor of the Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Mussagaliyeva, A.S.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Nurligenova, Z.N.** — Master of pedagogical sciences, Senior lecturer, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.

- Omarova, B.K.** — Candidate of historical science, Associate professor, JSC «Astana Medical University», Kazakhstan.
- Pylypchuk, Ya.V.** — Candidate of history sciences, A.Yu. Krymsky Institute of the Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine.
- Sagatova, A.S.** — Candidate of philosophy sciences, Senior lecturer, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and national history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Smagulov, N.B.** — PhD doctorate, Senior Lecturer, Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Temirton, G.** — PhD, deputy director for scientific research, Central State Museum of Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Uskambaeva, A.A.** — Master humanitarian sciences, Senior lecturer of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yedgina, G.T.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and national history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhabina, Zh.R.** — Doctor of political sciences, Professor of the Department of International relations, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of history sciences, Vice-rector, Professor of the Department of archeology, ethnology and national history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhusupova, B.J.** — PhD student, Master of philosophy, Senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.